

**РОЗМОВИ
З ТИМИ,**

**ХТО ПИТАЄ
ПРО ВІЙНУ**

під редакцією
Наталі Отріщенко

ІСТОРІЇ ВІЙНИ: СЕРІЯ ПРО ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА АРХІВУВАННЯ

РОЗМОВИ
З ТИМИ,
ХТО ПИТАЄ
ПРО ВІЙНУ

РОЗМОВИ З ТИМИ,

ХТО ПИТАЄ ПРО ВІЙНУ

Ідея, інтерв'ю та
редакція
Наталі Отріщенко

ІСТОРІЇ ВІЙНИ: СЕРІЯ ПРО ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА АРХІВУВАННЯ

Видання INDEX: Інституту документування і взаємодії та Центру міської історії

Розмови з тими, хто питає про війну:

/збірник/ під редакцією Наталі Отріщенко. Львів: Центр міської історії, 2024. 180 с.

Книга побудована навколо інтерв'ю з дослідниками й дослідницями, які записували історії з перших місяців повномасштабного вторгнення Росії до України. Вона слугує і методологічним порадином, і простором відвертості та вразливості, і своєрідною засічкою на лінії часу, яка фіксує реакції наукової спільноти на виклик надзвичайних обставин. Ця збірка пропонує альтернативу звичним форматам академічного письма, адже є діалогічною і поліфонічною. Вона запрошує до спільнотумання і напрацювання «кращих практик» зі збору, збереження і публікації розповідей очевидців й очевидиць війни в умовах, коли ця війна ще триває.

2024 © Наталя Отріщенко

2024 © Алевтина Кахидзе, малюнки, обкладинка

2024 © INDEX: Інститут документування і взаємодії

2024 © Центр міської історії Центрально-Східної Європи

ISBN 978-617-95025-4-5

Редакційна рада

Софія Дяк, Центр міської історії у Львові

Стівен Нарон, ФортунOFF-відеоархів, Єльський університет

Тарас Федірко, Університет Глазго

Юлія Шукан, Вища школа соціальних наук у Парижі

Кетрін Янгер, Інститут гуманітарних наук у Відні

Академічна консультативна рада

Ян К. Берендс, Центр сучасної історії в Потсдамі

Тимофій Брік, Київська школа економіки

Петер Гаслінгер, Інститут Гердера

Міша Ґабовіч, Майнцький університет

Вікторія Донован, Університет Сент-Ендрюса

Сергій Єкельчик, Університет Вікторії

Валентина Ізмірлієва, Інститут Гаррімана, Колумбійський університет

Ірина Клименко, Мюнхенський університет Людвіга-Максиміліана

Валерія Корабльова, Празький університет

Оксана Кузьменко, Національна академія наук України

Дарія Маттінглі, Університет Чичестера

Катажина Персон, Музей Варшавського гетто

Вікторія Середа, Віртуальний український інститут перспективних

досліджень (VUIAS) та Інститут перспективних досліджень у Берліні

Юлія Скубицька, Асоціація усної історії в Україні, Принстонський університет

Тімоті Снайдер, Єльський університет

Томаш Стрик, Польська академія наук

Балаж Тренчені, Центрально-Європейський університет

Андреас Фікерс, Люксембурзький університет

Маша Церович, Центр дослідження Росії, Кавказу та Центральної

Європи (CERCEC) у Вищій школі соціальних наук у Парижі (EHESS)

Мейгіл Фавлер, Стетсонський університет

Емілі Ченнел-Джастіс, Український науковий інститут Гарвардського університету

Віталій Чернецький, Університет Канзасу

Юлія Юрчук, Університет Сьодерторна

Катерина Яковленко, Суспільне медіа

ЗМІСТ

Передмова до серії. Софія Дяк і Кетрін Янгер.....	11
Вступ. Наталя Отріщенко. Історії зі середини війни.....	15
Розділ 1. ДОСВІДИ ВКОРІНЕНOSTI	25
Гуманітарні аспекти російсько-української війни.....	27
Світлана Маховська про експедиції деокупованою Чернігівщиною Ті, хто залишилися.....	37
Юлія Скубицька про інтерв'ю з прифронтової Харківщини Літопис цивільного спротиву.....	45
Олександр Черемісін про опитування в Херсоні та про Херсон Минуле, майбутнє, мистецтво.....	53
Ольга Гвоздецька і Оксана Довгополова про історії зв'язку з Одесою	
Розділ 2. ВИМУШЕНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ	61
24.02. Життя після.....	63
Андрій Усач і Анна Яценко про запис розмов із людьми, вимушено переміщеними до Львова Голоси сучасності.....	71
Альберт Венгер про документацію у прифронтовому місті Дніпро	
Розділ 3. АДВОКАЦІЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ	79
Fight for Right.....	81
Ганна Заремба-Косович і Вікторія Харченко про досвіди людей з інвалідністю під час повномасштабного вторгнення	

Матері під час війни.....	88
Марія Шваб про те, як говорити про вагітність і пологи	
Минуле, яке оживає.....	95
Інга Козлова і Надія Уфимцева про вчителів історії в умовах війни	
Розділ 4. ЛОКАЛІЗАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЙ.....	103
Музей воєнного дитинства.....	105
Вікторія Нестеренко і Світлана Осипчук про історії дітей і підлітків	
Post Bellum.....	114
Євгенія Нестерович про те, як ми боролися і продовжуємо боротися	
Розділ 5. ТВОРЕННЯ АРХІВІВ.....	125
Усна історія російсько-української війни.....	127
Тетяна Ковтунович і Тетяна Привалко про інтерв'ювання для проєктів Інституту національної пам'яті	
Ukraine War Archive.....	135
Марія Бучельнікова і Ярослав Кириєнко про збір історій задля справедливості	
24/02/22, 5 ранку: Свідчення з війни.....	146
Наталя Отріщенко, Артем Харченко і Валентина Шевченко про міжнародну документаційну ініціативу	
Післямова. Ірина Склокіна. Повоєнне життя інтерв'ю.....	157
Голоси, які звучать у книзі.....	172
Список малюнків.....	179

Софія Дяк і Кетрін Янґер. Передмова до серії

Коли війна вдирається у життя, то думка про архів може здатися найвіддаленішою. Однак все, збережене в архівах, відіграє важливу роль у тому, як виглядатиме майбутнє. У червні 2023 року близько 150 осіб – науковці/иці та журналісти/ки, юристи/ки та митці/мисткині, письменники/иці та активісти/ки – зібралися у Львові на симпозіумі «Найбільш документована війна», щоб поділитися своїми історіями переживання та документування повномасштабної війни Росії проти України. Майже півтора року всі вони у різний спосіб займалися документуванням: хтось із думкою про майбутній трибунал, а хтось зосереджувався на записуванні досвідів війни у близьких місцях та людях (домівках, робочих місцях, сім'ях).

Наріжним каменем у цих розмовах про документування, архівування та надання доступу, а також про можливі дослідження та ресурси було запитання «що далі?». Такі розмови та питання дали поштовх до пошуку шляхів продовження і навіть розширення. Один зі шляхів продовження – надалі проводити такі щорічні симпозіуми, а інший – започаткувати видання «Історії війни: серія про документування та архівування».

Ця серія задумана як колективна і довготривала спроба переосмислити процеси творення історій, тобто те, як фіксується, зберігається, передається і осмислюється досвід війни. Розглядаючи, як наративи формують, але дискримінують; пов'язують і одночасно розділяють; пояснюють, але також замовчують, ми хочемо осмислити сам прояв оповіді.

Тому ця серія зосереджена не стільки на наративних структурах як таких, скільки на елементах, які уможливають ці структури – джерела та архівах. Ба більше, важливішим є фокус на процесах, аніж на документах та інституціях. Це дозволяє проблематизувати знання та історію як щось статичне та фактологічне.

Серія зосереджується на документуванні та архівуванні і розглядає їх як взаємопов'язані процеси, що розвиваються паралельно та дивергентно. Серед питань, які порушує ця серія, є такі: Хто документує чи, радше, хто має можливість документувати? Хто має можливість архівувати та опікуватися цими архівами? Загалом, які досвіди є більше чи менше або ж зовсім не помітними, а які навіть не розглядаються як такі, що підлягають документуванню та архівуванню? Які є рішення та доступні опції з огляду на неможливість досягти цілісності та повноти як у документуванні, так і у збереженні? Ставлячи ці запитання в розпал війни, можна побачити напруженість і обговорити суперечності різних пріоритетів, мотивацій та очікувань і безпосередньо залучених у війну, і тих, на кого вона має вплив.

У довгостроковій перспективі ми також думаємо про збереження та доступ. Якщо документування можна розглядати як прояв резилентності, орієнтованої на справедливість, то критичне осмислення архівування спонукає обговорювати довгострокову відповідальність та питання правової справедливості. Як документування, так і архівування є практиками, орієнтованими на майбутнє. Усвідомлюючи відкритість майбутнього, ми розглядаємо цю серію як простір, у якому визнаємо наші межі, тобто знання, усвідомлення, і необхідність спільних зусиль, щоб зустріти те, що може статися.

Серію відкриває перша книга під назвою «Розмови з тими, хто питає про війну» за редакцією Наталі Отріщенко. Серед багатьох порушених у ній тем є одна, яка має критичне значення для концептуалізації серії. Ці розмови було записано опісля багатьох інших інтерв'ю. Однак, у більшості випадків наразі лише вони є доступними. Це історії про війну, які ми можемо прочитати, тоді як записані самими оповідачами/ками оповіді можуть бути доступними набагато пізніше, а може, й ніколи. Тут можна простежити зв'язок різних темпоральностей того, як війна переживається, документується, архівується та оповідається. Ці відношення складно назвати лінійними.

Одним зі способів проблематизації лінійності є роздуми про час і темпоральність, адже сам задум серії відображає спробу критично поставитися до питання тривалості, необхідної для продукування та представлення знань, а також до закладеної в часовому вимірі нерівності. Війни зумовлюють появу публікацій у різних часових рамках – тоді як журналісти можуть написати репортаж протягом години після події, академічна монографія потребує багато років, аби з'явитися на світ. Ця серія є своєрідним проміжним форматом: публікації займуть набагато більше часу, ніж висвітлення подій у ЗМІ, але з'являться значно

швидше, якщо порівнювати з академічними виданнями. Таке бачення можна розглядати не як те, що знецінює інші жанри, а навпаки – поєднує негайність та інтерпретацію, тобто дає можливість для реакції та рефлексії, наголошує на процесі, а не окремих моментах чи кінцевих результатах, і зауважує речі, які пізніше могли б залишитися поза увагою. Певною мірою, цією серією ми робимо нотатки, до яких повернемося у майбутньому.

Місце, де чиюсь роботу публікують, зумовлює її видимість, доступність та впливовість. Досвід та його репрезентація з'являються різними мовами і можуть відображати незбалансованість, особливо коли ми говоримо про вироблення знань у різних географічних регіонах. Часто війни відбуваються в одних місцях, тоді як знання продукуються і використовуються в інших. Ця серія книг виникла в конкретному місці та часі – в Україні, яка зазнала нападу з боку Російської Федерації. Опублікована українською мовою, серія засвідчує величезні зусилля, спрямовані на фіксацію воєнних злочинів, масового насильства і повсякденного досвіду війни в Україні. Наприклад, програма «Documenting Ukraine» співпрацює з кількома сотнями ініціатив в Україні та за її межами. Вже згаданий симпозіум другий рік поспіль збирає понад сотню учасників, які репрезентують правову, академічну, мистецьку та медійну сфери. Також серія є частиною нової реальності і, надіємося, вона допоможе пережити війну та зорієнтуватися на непростому шляху концептуалізації такого нищівного для життя досвіду. Водночас, ми плануємо продовжувати та розглядаємо англійську мову не лише як засіб репрезентації та охоплення аудиторії, а насамперед як можливість встановити зв'язок і вести розмову. Це особливо важливо, коли ми перебуваємо в процесі, а не представляємо результати. Налагодження зв'язків саме в цей момент невизначеності і, можливо, навіть у момент вразливості академічних кіл, є способом щось змінити через різносторонню розмову, а не односторонню промову.

Час та простір – це також ресурси, а їх особливо бракує в умовах війни. Коли і де можна публікувати, як правило, розподілено нерівномірно, що, зі свого боку, формує знання, а відтак – основу для майбутніх дій. Цією серією ми хотіли б звернути увагу на асиметрію в документації, архівуванні та продукуванні знань. Іншими словами, ми сподіваємося долучитися до тривалих зусиль, які кидають виклик поділу між місцями, де є джерела і, можливо, навіть архіви, і місцями, де продукується авторитетне знання. Власне, тут ми бачимо можливість помірковувати над поняттями джерела, архіву та знання, а також пошукати шляхи для спільного і більш чутливого процесу рефлексії та дослідження через призму як різноманітності, так і поєднання різних місць.

Розміщення цієї серії як між, так і в межах звичних часових рамок видавничого процесу вимагає певних експериментів. Форма буде змінною та гібридною – у ній будуть: інтерв'ю, есеї, добірки джерел (текстових, візуальних чи інших), наукові статті і навіть мистецькі твори. Таке розмаїття форм і жанрів, зібраних в одному виданні, може стати підмогою в подоланні ієрархії теоретизування та практики документування, а також у роздумах про те, хто має право на продукування знання. Власне такі короткі збірки, здається, більше відповідають наявним можливостям, особливо для людей, які постраждали від війни; але також краще підходять для дослідження того, що ми вважаємо джерелом, архівом, знанням про війну. Зараз цей підхід відповідає тому, де ми перебуваємо. Це може змінитися, і, можливо, згодом у серії з'явиться монографія – форма, від якої ми наразі утримуємося, але не виключаємо. Для нас також важливо, щоби ця серія була у відкритому доступі як англійською, так і українською мовами, що є складовою нашого прагнення до розширення дискусійного кола.

Україна 2024 року – це наша відправна точка. «Розмови з тими, хто питає про війну», створена Наталею Отріщенко у розмові з понад двадцятьма людьми, які документують війну в Україні, є першою книгою цієї серії і безпосередньо пов'язана з практикою усних свідчень у документуванні досвіду війни у 2022–23 роках. Попри те, що початковий набір майбутніх публікацій, найімовірніше, буде зосереджений на війні Росії проти України, ми вважаємо, що сама серія не обмежуватиметься одним місцем, а навпаки, сприятиме розмовам людей з різних географічних регіонів, що зазнали або досі зазнають руйнувань і трансформацій, які приносить війна.

Серія є результатом співпраці двох інституцій: INDEX: Інституту документування і взаємодії, нової інституції, що виросла з програми «Documenting Ukraine» Інституту гуманітарних наук, та Центру міської історії. Обсяг майбутньої серії буде сформовано в результаті різносторонніх розмов між редакційною та консультативною радами, тож ми щиро вдячні нашим колегам з різних дисциплін та країн, які погодились долучитися до цієї ініціативи. Українське видання першої книги із серії стало можливим завдяки співпраці з Körber-Stiftung, а саме з Габріеле Войделко, яка полягала не лише у спрямуванні ресурсів, але й в обміні ідеями та мотивацією. Визнання вкладу та подяки за допомогу висловлені у вступі до цієї книжки, а власне у передмові до серії ми хочемо подякувати Наталі Отріщенко, котра, замисливши одну книгу, дала почин усій майбутній серії, яку розпочинаємо з цієї публікації.

Львів-Відень, березень 2024 року

Наталя Отріщенко. Історії зісередини війни

Історична наука побудована на відстані між подією та оповіддю про неї. Водночас, якщо йдеться про джерела, то чим «ближче» вони до події, тим більшою є їхня цінність. Суспільствознавці ж застають людей в їхньому постійному теперішньому, проте використовують різні інструменти для аналізу й теоретизування, які розмежовують досвідчене і описане. Типово академія приймає як валідну лише оцінку з дистанції, яка, начебто, позбавляє хиб заангажованості й необ'єктивності. Довіра до відстані як необхідної умови побудови якісної інтерпретації настільки вшита в наукове мислення, що ми – вчені, дослідниці, читачі й читачки академічних текстів – рідко беремо під сумнів цей підхід.

Соціологи Гаррі Коллінз і Роберт Еванс переосмислюють фразу «відстань зачаровує» щодо виробництва знань. Вони визнають, що «чим далі хтось знаходиться від місця створення знання в соціальному просторі та часі, тим більш точним буде видаватися це знання» (Collins, Evans 2007: 20). Віддаляючись від подій – хронологічно, географічно, культурно, – люди творять більш стабільні й чіткі наративи про них. Для мене – дослідниці і соціологині, чие професійне життя пов'язане здебільшого з українською, німецькою та північно-американською академіями, – зацитувати для свого тексту цих учених є зрозумілою і звичною практикою. Водночас, мій досвід останніх 20 місяців показує, що далеко не всі звичні теорії та інструменти працюють в умовах повномасштабної війни, а надмірне абстрагування й узагальнення сприймається як насильство. Відчутнішою стає відмінність між проживанням і переживанням моменту, його чуттєвим та тілесним досвідом і тим, у яку інтерпретаційну схему цей досвід згодом буде запаковано – тими ж людьми з відстані часу, чи тими, хто споглядає за ситуацією з іншого простору і хто часто має більше ресурсу просувати власні інтерпретації.

Перебуваючи всередині війни, важко поєднувати безпосереднє переживання і рефлексію пережитого. У цих умовах досвід максимально наближений до слів, якими його описуєш – якщо ці слова взагалі з'являються. Історикиня Марсі Шор у розмові з журналісткою Катериною Яковленко міркує про те, що метафора стає «неадекватною, оскільки над нею переважає емпіричне, повсякденне та чуттєве» (Яковленко 2023а). Пошук слів посеред розтровоєної мови – це важливий крок для побудови мостів між різними втіленими досвідами. Понад те – знайти потрібну тональність легше тоді, коли навпроти себе бачиш іншу людину. Тому показово, що я звертаюся до цитати, але беру її з інтерв'ю. І не простого інтерв'ю, а опублікованого в українському онлайн-медіа. Це тому, що академічні тексти оперують довшими тривалостями, тоді як час війни максимально стиснений. Публікаційні цикли не встигають за швидкоплинною реальністю, тому одною з ідей цієї збірки є зафіксувати момент думання зсередини, поки не усталилися форми оповіді про документування війни. Це **жест відвертості**, адже у ньому можлива непевність і сумніви.

Розмови у часі війни відрізняються між собою. У них з окремих слів складаються сюжети, які інколи складно нанизати на єдину нитку оповіді. Тому розповіді з війни не завжди цілісні й рідко коли завершені. Це і відвертість із випадковими знайомими, з ким перетинаєшся вночі на вокзалі, і спілкування з близькими, яке часто починається уже емблематичним запитанням «як ти?», і реакція на питання журналістів чи журналісток, і протокольна фіксація злочинів слідчими. Із фрагментів таких розмов постали, наприклад, «Словник війни» (Сливинський 2023) і збірка «Деокупація» (Логвиненко 2023), а також усні свідчення використовують як докази у поданнях до Гаазького трибуналу. Дуже хочеться вірити, що розмови можуть зцілювати, проте психотерапевтка Гілен Буланже вказує на різницю між зустріччю задля терапії та свідченням задля історії – завдання другого полягає в тому, щоб «протистояти безособовій соціальній науці особистими наративами» (Boulanger 2014: 111). Історик Марк Кейв зауважує, що під час усної історичної інтерв'ю людські досвіди отримують визнання у полі колективної пам'яті (Cave 2014: 2). Ба більше, свідчення задля майбутнього налагоджує зв'язок з іншими: тими, які поряд, і тими, які прийдуть після нас. Це жест підсилення, адже він означає, що ми є і ми будемо.

У розмові легше надати сенсу своїм досвідам і оприятити себе у присутності іншого. До того ж, потреба говорити приходить раніше за здатність писати – спричинену жахом війни німоту ми з колегами долали легше через говоріння одне з одним, аніж через укладання текстів.

Тому основою цієї збірки є розмови – ми говоримо про те, що в академічному полі є темою для методологічних порадиноків, але робимо це в спосіб, який є більш органічним для нас під час війни.

Війна – це час радикальної вразливості і тривалої невизначеності, коли загроженими стають не лише фізичне існування та життя рідних і близьких, а й ті стосунки, які тримають тебе у просторі і часі. Розмови зсередини – якраз ті, що відбуваються у просторі і часі війни. Війна як подія має початок і повинна мати завершення. Але навіть система відліку залежить від історії, яку розказуєш. Точкою розлому для багатьох є 24 лютого 2022 року – початок повномасштабного російського вторгнення, проте початок війни Росії проти України можна відрахувати: від 1 березня 2014 року, коли Рада Федерації РФ дозволила застосування російських Збройних сил на території України; чи від 27 лютого 2014 року, коли озброєна група захопила Верховну раду Криму; чи від 18 лютого 2014 року, коли почалися розстріли протестувальників і протестувальниць на Майдані Незалежності в Києві. Деякі ж оповідачі й публічні коментатори вибудовують хронологію агресії навіть від розпаду Радянського союзу чи Другої світової війни.

Як би ми не маркували початок війни у минулому, її реальність є нашим сьогоденням, а закінчення належить до майбутнього. Тому й наші оповіді війни наразі не мають завершень або ж їх треба постійно переглядати. Відверто говорити про такі переосмислення – це окремий виклик. Показовим у цьому сенсі є текст культурної менеджерки Івонни Скиби-Якубової, який рясніє коментарями курсивом до раніше написаного (але ще не опублікованого) у світлі російської ракетної атаки на село Гроза: «[Н]ині багато з ословленого раніше вже не надається до вимовлення... тут я зітру попередні фінальні абзаци і запрошу нас всіх до спільного мовчання — у хвилині пам'яті і по загиблих в Грозі, і по всіх, кого нагло забрала війна, і по тих, по кому ми не могли плакати в час війни, бо їхні смерті видавалися "неважливими" на фоні загальної катастрофи» (Скиба-Якубова 2023, курсив – І. С.-Я.). Навіть, здавалося б, завершене письмо може бути і часто є переосмисленим, особливо в ситуації війни. Історик сучасності Рюдигер Граф цитує дослідників у полі наративних студій і говорить, що сенсу дії надає кінцівка – завдяки фіналу події переоцінюються (Graf 2021: 86). Однак чи можемо ми насправді знати, що є завершенням кожної конкретної історії? (Я втримаюся від згадки про великий «кінець історії», що досі не відбувся). Можливо, нашим розповідям зсередини часу війни потрібні не стільки завершення, скільки внутрішні зв'язки та зв'язки з історіями інших?

Війна розтікається в часі та розгортається у просторі. Літературознавиця

Ганна Улюра звертає увагу на одне з найвідоміших зображень, яке свідчить про злочини нацистів у Другій світовій війні – браму табору Аушвіц (Улюра 2023: 12). Вона підкреслює, що фотограф фіксує її ззовні. Це спостереження спонукає дослідницю мислити про те, що на війну здебільшого дивляться з позиції спостерігача, а не того чи тієї, хто цю війну проживає зсередини, будучи в конкретному місці. Простір війни – це загрожений простір, простір небезпеки. Його можна окреслити фізичними кордонами країни, її територією. Однак цей простір сповнений людьми. Соціолог Маркус Шроер говорить, що тіло і простір є місткостями, які наповнені життям, тому вони мають межі, що інколи розмиваються (Шроер 2018: 86-7). Ба більше, в умовах війни ці межі порушені, їх захищають і намагаються втримати.

Ця збірка поєднує голоси тих, хто збирає свідчення в середині часу і простору війни. Ідея задокументувати досвіди тих, хто документує, виникла з розуміння, що багато наших розмов – формальних і неформальних – залишаються поза кадром і нам немає на чому вибудовувати тяглість. Формат книги – діалогічний, поліфонічний – також є жестом вдячності за ті численні проговорення, які допомагали в перші місяці після повномасштабного вторгнення і далі є важливою частиною мого особистого і професійного життя. У 2022 році я майже нічого не писала. Мені важко давалися монологи на папері чи екрані, але порятунком стали розмови з колегами. Через них ми випрацьовували методології, шукали рішення, прояснювали собі власний досвід. Але мені бракувало тексту, яким можна було поділитися, описавши свої питання і рішення. В науці, кумулятивній в основі, фіксація є важливим моментом для подальшого руху.

Ця збірка – своєрідна «швидка реакція»: як засічка на лінії часу, що дозволить нам краще усвідомлювати пройдений шлях. Вона стосується документації з дослідницькою, адвокаційною, освітньою метою. У ній лише побіжно згадані ініціативи, що фіксують свідчення заради правосуддя. Під час виступу на Конгресі культури правозахисниця Олександра Матвійчук назвала число у понад 50 тисяч епізодів воєнних злочинів, збережених у базі ініціативи «Трибунал для Путіна». Олександра вважає, що документує не злочини, а людський біль; водночас вона всіляко уникає використання категорії жертва і пропонує натомість говорити про вцілілих: «Позиція жертви небезпечна для нас самих. У суспільстві, де мільйонам людей болять війна, ми маємо знайти спосіб як перетворити біль в енергію, яка породжує життя» (Матвійчук 2023). Війна є актом масштабної агресії проти суспільства як цілісності, водночас розкладається на сотні і тисячі злочинів проти конкретних

людей. Ті, кого вона позбавила життя, не зможуть про це розказати. Свідчити також можуть не всі. Однак, фіксувати і зберігати історії війни – це долати позицію жертви і діяти так, наче майбутнє все ще нам належить і наші історії в ньому звучатимуть.

Пошук горизонту майбутнього – це ще одна з ідей, яка вела мене в роботі над збіркою. Вона не лише про те, як записувати розмови під час повномасштабної війни (з урахуванням етичних, методологічних, безпекових чи юридичних викликів). Вона і про питання «а що далі». Робочою назвою книги була «Довгі тривалості швидкого реагування» – саме ця назва фігурувала в запрошенні моїх колег до розмови. Разом ми фіксуємо історії війни зсередини, тут-і-тепер, але також намагаємося уявити майбутнє цих записів, хоч обмежені у плануванні і залежні від чергових російських атак. Наші реакції надзвичайного часу матимуть довготривалі наслідки – для нас самих, наших оповідачів і оповідачок, академічного середовища і суспільства в цілому. Мислити про майбутнє – це про нашу здатність передбачати ризики і шукати можливості. Це засівання зерен, які колись очікувано (або не дуже) проростуть.

Я заходила в цю публікаційну ініціативу як інтерв'юерка і керівниця міжнародного проекту «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни». Він розпочався з ініціативи Центру міської історії у березні 2022 року – поряд із низкою інших документаційних проєктів (Shumylovych, Makhanets, Nazaruk, Otrishchenko, Brunow 2022) – і мав на меті фіксацію історій про зміни повсякденного життя в умовах повномасштабного російського вторгнення до України. Так само, як мої співрозмовники і співрозмовниці, чий розповіді ви тут прочитаете, я стикалася з подібними проблемами і питаннями. Для нас зустрічі, які згодом стали розділами книги, були можливістю зіставити свої досвіди і разом реагувати на виклики роботи в нових обставинах. Це наша спроба теоретизувати і виходити на певні узагальнення підходів до документування.

Із частиною тих, хто записує історії з війни, я була знайома раніше. З деяким познайомилася під час симпозіуму документаційних і архівних проєктів «Найбільш документована війна», який на початку червня 2023 року організовували Центр міської історії, Центр урядування та культури в Європі Університету Сент-Галлена, Інститут гуманітарних наук у Відні у співпраці з Міжнародним фондом «Відродження», Saving Ukrainian Cultural Heritage Online (SUCHO) і Суспільне. Культура. Подія, яку ми уявляли як камерну, натомість викликала значний резонанс: на неї зголосилися понад 150 учасників і учасниць. Це стало для мене вирішальним аргументом на користь роботи над цією збіркою.

Перші розмови для книги я записала в кінці травня, а останні у кінці

серпня 2023 року. Половина зустрічей проходила особисто, інші – дистанційно, про кожну ініціативу розповідали один або двоє її учасників чи учасниць (єдиний виняток – остання розмова, до якої я долучалась і як інтерв'юерка, і як оповідачка). Перед кожним інтерв'ю я ділилася зі своїми співрозмовниками і співрозмовницями списком питань до обговорення. Крім прохання розказати про свою ініціативу, її команду, мету, розвиток, ключові рішення і виклики в роботі, цей перелік включав уточнення особистих мотивацій і специфіки піклування про себе. Важливою частиною розмови були запитання про майбутнє: як зберігаються записи, як планується доступ до них, як уявляється їхнє подальше життя? Врешті, кожну зустріч закінчувало запитання про пораду, яку дослідники і дослідниці могли би дати собі у минулому або тим, хто береться за документування війни зараз.

Після проведення перших інтерв'ю виокремилися ще декілька спільних тем: перезбирання професійних ідентичностей, які перетинаються з громадянськими; пошук ніші, в якій можеш змістовно доєднатися; знання і навички, які стали помічними для втілення проєктів під час війни; можливості появи централізованих архівів чи розгалужених мереж, які б об'єднували різні ініціативи. Учасники й учасниці цих розмов – люди, які документують війну в Україні, будучи українськими громадянами і громадянками. Більшість із них не покидала держави: їхні досвіди показують різний рівень вразливості та неможливості вийти за межі війни (навіть якщо на певний час виїжджаємо за кордон – наші тіла залишаються її просторами). У них різні професійні запліччя і траєкторії, але їх об'єднує те, що вони відчували потребу відреагувати на війну за допомогою інтерв'ю. Волонтерські дії для багатьох із них були першою реакцією на повномасштабне вторгнення Росії. Водночас, переорієнтація на документування стала і актом спротиву, і виявом певної привілейованості – це означає достатнє відчуття безпеки і наявність ресурсу, щоби займатися тим, що не пов'язане напряму з твоїм виживанням чи виживанням твоїх близьких.

Книга складається з п'яти розділів. Перший об'єднує ініціативи, які фіксують історії людей, що проживають у безпосередній близькості до лінії фронту або досвідчили окупацію і чиї міста чи села зараз деокуповані. Її відкриває розмова з антропологинею Світлоною Маховською про виїзди на деокуповану Чернігівщину. Далі історикиня Юлія Скубицька розповідає про ініціативу записування свідчень на Харківщині. Історик Олександр Черемісін, який залишався під час окупації в Херсоні, проводить інтерв'ю з жителями міста. Журналістка Ольга Гвоздецька разом із дослідницею пам'яті Оксаною Довгополовою роз-

повідують про історії одеситів й одеситок. Вкорінення – поняття, яке Ольга почула під час одного зі своїх інтерв'ю, – є ключовим для цього розділу. Ці розмови про важливість місця і те, що теоретизувати можна з будь-якої позиції.

Другий розділ формують інтерв'ю з тими, хто документує досвіди внутрішньо переміщених людей. Історик Андрій Усач і культурна менеджерка Анна Яценко розповідають про розмови з людьми, які переїхали до Львова, а історик Альберт Венгер зосередився на записуванні інтерв'ю з тими, хто опинилися у Дніпрі. Історії волонтерства і збройного супротиву, хоч і не виділені як окремі тематичні розділи, фігурують як фокус документування в багатьох згаданих у книзі ініціативах.

Третій розділ створено на перетині дослідження і адвокації – у ньому зібрані проєкти, що працюють із людьми, які мають схожий досвід і постають перед подібними труднощами. Окрім документування, ці ініціативи прагнуть врахувати свідчення представників і представниць цих груп на рівні формування політик – соціальних чи освітніх. Соціологиня Ганна Заремба-Косович із менеджеркою Вікторією Харченко діляться досвідом проведення інтерв'ю з людьми з інвалідністю. Соціологиня Марія Шваб розповідає про свій дисертаційний проєкт, присвячений переживанню вагітності і пологів під час війни. Соціологиня Інга Козлова й історикиня Надія Уфимцева збирають свідчення вчителів і вчительок історії, які співпрацювали з Українським центром вивчення історії Голокосту.

Четвертий розділ фокусується на методологіях, які були розроблені закордоном і локалізовані українськими командами ще перед повномасштабним вторгненням. У розмовах йдеться про те, як вони адаптувалися до нових викликів. Історикині Світлана Осіпчук і Вікторія Нестеренко знайомлять з Музеєм воєнного дитинства, який постав у Сараєво після боснійської війни, а з 2020 року має українське представництво. Культурна менеджерка Євгенія Нестерович розповідає про роботу з чеським «Post Bellum», який у 2020 році розширив свою географію на Україну. В розмові з Євгенією ми ще раз повертаємося до необхідності фіксувати та зберігати історії військових, адже їхнє життя внаслідок російської агресії радикально змінилося і їхні досвіди відрізняються від історій цивільних.

П'ятий розділ розповідає про ініціативи, метою яких від початку є творення архівів. Історикині Тетяна Ковтунович і Тетяна Привалко з Інституту національної пам'яті розповідають про усноісторичний архів, який системно фіксує війну з 2016 року та зберігає інтерв'ю з цивільними, волонтерами, ветеранами й учасниками бойових дій. Менеджерка

проектів Марія Бучельнікова і правозахисник Ярослав Кириєнко описують ініціативу «Докудейз» «Архів війни», що активно працює над збиранням доказів задля правосуддя. Завершують розділ історик Артем Харченко й історикиня Валентина Шевченко, які діляться своїм досвідом роботи в міжнародному проєкті «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни», який Центр міської історії реалізує у співпраці з колегами з Польщі, Люксембургу, Німеччини і Британії. Я доєднуюся до цієї розмови також і як оповідачка, ілюструючи цим накладання різних ролей в ініціативах з документування війни.

Одна з ініціаторок програми «Documenting Ukraine», історикиня Кетрін Янгер, у розмові з Катериною Яковленко говорить, що на сьогодні російська війна в Україні представлена дуже різними голосами: «Можливо, ми слухаємо більше голосів і маємо більше джерел, але чи означає це, що всі ці джерела та голоси є почутими?» (Яковленко 2023b). Кого з тих, хто запитує про досвіди війни, не чути у цій збірці? Із безпечових міркувань у книзі немає проєктів, які стосуються регіонів, де наразі російська адміністрація. Також тут не представлені історії моїх колег-іноземців, які приїздили до України записувати інтерв'ю після повномасштабного вторгнення, адже більшість літератури з документації війни і насилля стосується роботи в полі, яке не є їхнім домом (Cave and Sloan 2014, Mac Ginty, Brett and Vogel 2021, Nordstrom C., Robben 1996). На окрему увагу заслуговують досвіди дослідників і дослідниць українського походження, які були раніше афілійовані з інституціями за межами України або вимушено переміщені закордон після повномасштабного вторгнення, і взяли на вивчати життя своїх співвітчизниць у гостьових спільнотах. Врешті, ця книга тримає фокус на тих проєктах, які працюють із методом інтерв'ю, залишаючи поза увагою множинні ініціативи візуальної та цифрової документації чи мистецьких рефлексій.

Розуміння цих обмежень показує подальший вектор руху. Збіркою «Розмови з тими, хто питає про війну» ми з розпочинаємо серію публікацій, які стосуються різних аспектів роботи у радикально відкритому і загроженому моменті. У такий спосіб хочемо створити простір для спільної рефлексії, де разом будемо шукати відповіді на виклики і питання, які постають перед вченими в умовах повномасштабної війни.

Розмови, які я записала для цієї книги, фіксують реальність документування свідчень із війни станом на літо 2023 року. Я закінчую писати вступ на початку жовтня. Майбутнє не певне, але «поки ми живі, ніщо не вирішено остаточно». Цією фразою соціологиня Ірина Бекешкіна завершила свою досить песимістичну статтю про стан демократії в Укра-

їні у 2003 році – за рік до Помаранчевої революції. Цими ж словами вона назвала колонку про Україну в 2009 році, а через чотири роки почався Євромайдан (Бекешкіна 2009). Бути всередині історії означає змиритися з її відкритістю. Це також означає, що від нас залежить те, як вона розгортатиметься.

Ця публікація з'явилася за надзвичайних обставин завдяки низці співпраць. Я вдячна Körber-Stiftung і Фундації польської науки, які підтримали мене в роботі над книгою. Нею INDEX: Інститут документування і взаємодії і Центр міської історії розпочинають серію публікацій – це теж важливий момент у поверненні собі майбутнього як простору планування. Софія Дяк і Кетрін Янгер розвинули ідею серії і сприяють її розбудові. Мої колеги з Центру міської історії уважно прочитали першу версію вступу і надали мені цінні коментарі. Їхня щира підтримка допомагала і дотепер допомагає мені кожного дня, адже саме завдяки їхньому залученню ми втілюємо проєкт «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни». Між моментом, коли я тільки уявляла цю публікацію, і моментом, коли ви її читаете, було дуже багато кроків: від запису і розшифрування розмов до їхнього редагування, верстки, коректури і друку. Я ціную внесок кожного і кожної, хто долучилися до роботи, яка часто є невидима, але надзвичайно важлива. Я хочу сердечно подякувати всім тим, чий голоси творять цю збірку, за їхню довіру, відвертість і внесок у документування війни. Алевтина Кахідзе погодилася надати свої роботи для візуальної розповіді, яка звучить у цьому виданні. Її малюнки промовляють до нас як свідчення перших днів повномасштабного вторгнення.

Я маю розкіш працювати над текстом, залишаючись у Львові. Це можливо завдяки чоловікам і жінкам, які доєдналися до Збройних сил України й утримують фронт. Тим людям, хто щоденно працює задля того, щоби проєкти з документування війни мали майбутнє в повоєнній Україні, я присвячую цю книгу.

Література

1. Boulanger, G. (2014). The Continuing and Unfinished Present: Oral History and Psychoanalysis in the Aftermath of Terror, 110–26. In: Cave, M., Sloan, S. M. (eds). *Listening On The Edge: Oral History In The Aftermath Of Crisis*. Oxford: Oxford University Press.
2. Cave, M. (2014). Introduction. What Remains: Reflections on Crisis Oral History, 1–16. In: Cave, M., & Sloan, S. M. (eds). *Listening On The Edge: Oral*

History In The Aftermath Of Crisis. Oxford: Oxford University Press.

3. Collins, H., & Evans, R. (2007). *Rethinking Expertise*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
4. Graf, R. (2021). Ignorance Is Bliss. The Pluralization of the Future as a Challenge to Contemporary History, 85–100. In: Anderson, J., & Kemp, S. (eds.). *Futures*. Oxford: Oxford University Press.
5. Mac Ginty, R., Brett, R., & Vogel, B. (eds.). (2021). *The Companion to Peace and Conflict Fieldwork*. Palgrave Macmillan, Cham.
6. Nordstrom C., & Robben, A. (eds.). (1996). *Fieldwork under Fire. Contemporary Studies of Violence and Culture*. Berkeley: University of California Press.
7. Shumylovych, B., Makhanets, O., Nazaruk, T., Otrishchenko, N., & Brunow, D. (2022). "Preserving the now! Mediating memories and archiving experiences in Ukraine", *NECSUS European Journal of Media Studies*. #Materiality, 11 (2), 126–149.
8. Бекешкіна, І. (2009). Поки ми живі, ніщо не вирішено остаточно, Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/11/22/4330197/> (станом на 31.10.2023).
9. Логвиненко, Б. (2023). *Деокупація. Історії опору українців. 2022*. Київ: Українер.
10. Матвійчук, О. (2023). «Люди все більше поведуться не як носії цінностей, а як споживачі»: промова Олександри Матвійчук на Конгресі Культури, *LB.ua, Культура*. URL: https://lb.ua/culture/2023/09/07/573804_lyudi_bilshe_povodyatsya_yak.html (станом на 31.10.2023).
11. Скиба-Якубова, І. (2023). Мовчати, аби потім змогти говорити, *LB.ua, Культура*. URL: https://lb.ua/culture/2023/10/16/579495_movchaty_abi_rotim_zmogti_govoriti.html (станом на 31.10.2023).
12. Сливинський, О. (2023). *Словник війни*. Харків: Віват.
13. Улюра, Г. (2023). *Писати війну*. Київ: Темпора.
14. Шроер, М. (2018). Тілесні простори / Пер. з нім. В. Артюх, 74–90. В: Міщенко, К., Штретлінг, С. (ред.). *Рухливий простір*. Київ: Арт Книга.
15. Яковленко, К. (2023а). Етика турботи переможе: Марсі Шор про те, як російська війна в Україні змінила оповідь історії, *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/508081-etika-turboti-peremoze-marsi-sor-pro-te-ak-rosijska-vijna-v-ukraini-zminila-opovid-istorii/> (станом на 31.10.2023).
16. Яковленко, К. (2023б). Історії, що наближають до правди: історикня Кетрін Янгер про архівний імпульс після повномасштабного вторгнення, *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/532583-istorii-so-nablizaut-do-pravdi-istorikina-ketrin-anger-pro-arhivnij-impuls-pisla-povnomasstabnogo-vtorgnenna/> (станом на 31.10.2023).

Г УМАНІТАРНІ АСПЕКТИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.

Світлана Маховська
про експедиції деокупованою Чернігівщиною

Розмова записана онлайн 29 травня 2023 року

■ Світлана Маховська (С. М.): Я не люблю дуже довго про себе розказувати. Моя коротка професійна біографія виглядає так: кандидатка історичних наук, етнологиня, антропологиня з університетським дипломом магістра філології.

Під час навчання в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України я вперше опинилася в «етнографічному полі», яке навчило мене слухати і чути історії людей. Розповіді про весільні традиції, які тоді були предметом моїх досліджень, завжди супроводжувалися усмішками респондентів, а також вдячністю за можливість повернутися в безтурботний час їхньої молодості. Після захисту дисертації я зосередила увагу на дослідженні територій, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Це було пов'язано з моєю роботою в Державному науковому центрі захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, який займається вивченням досвіду людей, травмованих унаслідок переселення із зони відчуження. Фіксація таких свідчень передбачає володіння навичками польової роботи, дещо відмінними від загальноновідомих. Недаремно експедиційні дослідження нашого центру Ліна Костенко свого часу назвала «екстремальним народознавством». Вивчення антропології катастрофи вимагало залучення додаткового дослідницького інструментарію, про який я навіть гадки не мала під час фіксації особливостей української весільної обрядовості.

Та найскладніший виклик для мене як для польовика, як виявилось, був ще попереду.

24 лютого 2022 року українські науковці та науковиці опинилися в умовах, коли довелося переосмислюватися все, чим ми займалися до того. Якоїсь миті у мене з'явилося відчуття, що до 2022 року я робила і досліджувала нікому не потрібні речі. Зараз я розумію, що це була хибна, продиктована стресовою ситуацією думка.

Коли я з родиною виїхала за межі Києва одразу після повномасштабного вторгнення, на перший план вийшли питання виживання, облаштування побуту та захисту дітей: моєму сину на той час виповнилося три роки, а доньці – дев'ять місяців. Трохи оговтавшись, я усвідомила, що дуже багато колег не дають про себе знати. Слідкуючи за новинами, я розуміла, що дехто з них може взагалі ніколи не вийти на зв'язок. Але ці думки я всіляко намагалася від себе відганяти.

Однією з найскладніших тоді була ситуація на Чернігівщині, де точилися жорстокі бої, і частина території, як з'ясувалося згодом, перебувала в тимчасовій окупації. Я дуже хвилювалася за свою наукову сестричку Катерину Литвин, з якою ми разом закінчували аспірантуру та захищали дисертації під керівництвом Олени Олександрівни Боряк. Населений пункт, до якого Катя виїхала з сином, сподіваючись врятуватися від обстрілів, потрапив під 36-тиденну окупацію. Коли вона зрештою вийшла на зв'язок, мені достатньо було почути, що вони вижили. Тоді розказувати (так само як і слухати) у подробицях про пережите не було ані сил, ані бажання, ані можливості. І лише за кілька тижнів я усвідомила, що треба рухатися далі і щось робити. Тож, коли Катерина зателефонувала до мене з пропозицією «Як ти дивишся на те, щоб ми спробували виїхати в деокуповані населені пункти і попрацювати в Чернігові?», – я погодилася.

Ми усвідомлювали, що за межі Чернігова виїжджати було ще дуже небезпечно через замінування і відсутність мостів. Логістично ми не могли взагалі нічого спрогнозувати, тому першочергово вирішили зосередитися на фіксації свідчень у трьох найбільш постраждалих від бомбардувань районах Чернігова. Катерина як «людина зсередини» бачила потребу в тому, щоб вислухати особисті мікроісторії чернігівчан і чернігівчанок. Як етнологиня вона також розуміла, що саме «тут і тепер» наш багаторічний досвід польової роботи буде дуже помічним і корисним.

На той час я не могла особисто поїхати у «воєнне поле», оскільки дбала про життя і здоров'я маленьких дітей, до того ж моя донька тоді ще

була на грудному вигодовуванні. Тож я взяла на себе обов'язки наукової менеджерки. Я зв'язалася з деякими нашими колегами і запропонувала їм долучитися до експедиції. Найбільше я хвилювалася через те, що не могла гарантувати своїм друзям-науковцям безпеку, але вони все ж таки наважилися на виїзд.

Упродовж кількох тижнів ми прицільно готувалися до поїздки. Я визначила кілька напрямів, за якими можна було здійснювати опитування, і зосередилася на розробці питальників. На момент виїзду у нас було сформовано чотири питальники за такими тематичними напрямками: бойові дії та облога, окупація, евакуація і волонтерство. Ми проводили короткі Zoom-зустрічі, де обговорювали різні організаційні питання. До предметного поля майбутніх експедиційних досліджень, окрім воєнних злочинів Росії на території України, ми вирішили додати особливості воєнного повсякдення, організації побуту, харчування, гігієни, облаштування місць укриття, стратегії виживання в умовах окупації, облоги та активних бойових дій, життя в евакуації, волонтерський рух, воєнний фольклор тощо.

Ми усвідомлювали, що існує низка питань, пов'язаних із психологічною готовністю до інтерв'ю як наших респондентів і респонденток, так і нас самих. Чому? Тому що під час спілкування з колегами відчувалося, що дехто зовсім не хоче говорити про свій особистий досвід війни, а дехто навпаки хоче виговоритися. Реакція на події у всіх була дуже різною. Саме тому ми вирішили звернутися за консультацією до кандидатки психологічних наук Ганни Чепурної з Чернігова, яка має багаторічний досвід роботи з травмою і посттравмою. На той момент вона вже надавала психологічну підтримку чернігівцям, які цього потребували. Спочатку психологиня ознайомилася з нашими питальниками, щоб зрозуміти, про що ми хочемо говорити з людьми, відтак погодилася долучитися до однієї із наших Zoom-зустрічей. У кінці довготривалого обговорення Аня ніби дала нам зелене світло, аргументуючи свою позицію насамперед терапевтичним ефектом наших майбутніх інтерв'ю.

Але сумніви щодо роботи у «воєнному полі» на цьому не вичерпалися. Ми знали про дискусії, які точилися серед зарубіжних колег, щодо фіксації свідчень про травматичні події та можливі наслідки «ранніх інтерв'ю». Але водночас приходило усвідомлення, що більшість публікацій з окресленої проблематики стосувалися роботи з травмою, яка відбулася в минулому. Досвід записування свідчень у режимі «тут і тепер» про воєнне повсякдення, що триває, для світової практики тоді був (і досі залишається) унікальним.

Ми розуміли, що етичні та юридичні питання в умовах війни набу-

вають абсолютно нового звучання. Тож необхідно було більш уважно підходити до захисту персональних даних, а також забезпечити конфіденційність інформації, яка стосувалася безпекових питань ширшого значення. Та врешті-решт ми наважилися на виїзд. Питальники були готові, зразки інформаційних згод на збір, збереження та оприлюднення зафіксованих свідчень теж. Було також сформульовано робочу назву нашого проєкту – «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 року: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання». Ця назва і дотепер є незмінною, от тільки 2022 рік, який тоді ми вказували, сподіваючись на швидке завершення війни, сьогодні втратив свою актуальність.

Перша експедиція до деблокованого Чернігова відбулася 14 травня 2022 року. Катерина Литвин забезпечила колег гуртожитком, витрати на дорогу вони оплачували самостійно. Але найскладнішим тоді був далеко не фінансовий бік питання. Навколо Чернігова, як і на підступах до інших населених пунктів області, було підірвано мости, тому доїхати до місця призначення виявилось непростим завданням. Катя дуже відповідально та професійно вирішувала всі логістичні питання і попередньо, що дуже важливо, напрацьовувала базу респондентів, які готові були давати інтерв'ю. Такий підхід значно спрощував наші пошуки та дозволяв заощадити час.

Здійснювати довготривалі виїзди в «поле» було нереально, тим більше, враховуючи волонтерський статус проєкту. Учасники і учасниці експедиції також постійно змінювалися. По троє-четверо осіб регулярно їхало з Києва, така ж кількість приєднувалася до них у Чернігові. Зміна складу експедиції, окрім організаційної необхідності, давала можливість відпочити тим, хто цього особливо потребував.

До першого складу команди, крім мене, увійшло ще дев'ять людей: Катерина Литвин (кандидатка історичних наук, м. Чернігів), Олена Боряк (докторка історичних наук, м. Київ), Ольга Воробей (кандидатка історичних наук, м. Київ), Анастасія Панкова (кандидатка філологічних наук, м. Київ), Ольга Березовська (архівістка, м. Київ), Сергій Сіренко (кандидат історичних наук, м. Київ), Олександр Шевчук (начальник управління культури та туризму Чернігівської міської ради, м. Чернігів), Людмила Вигівська (директорка КУ «Туристичний інформаційний центр» Чернігівської міської ради, м. Чернігів) та Вікторія Павленко (адміністраторка КУ «Туристичний інформаційний центр» Чернігівської міської ради, м. Чернігів). Сьогодні я розумію, що здійснювати дослідження «по гарячих слідах», фактично через місяць після деокупації Чернігівщини нам дозволило, насамперед, усвідомлення цінності цього

процесу керівництвом управління культури та туризму Чернігівської міської ради, зокрема Олександром Шевчуком. За інших умов навряд чи ми змогли би так швидко потрапити в «поле». Саме це дозволило нам розпочати формування архіву війни на Чернігівщині практично з перших місяців повномасштабного вторгнення, чого, вочевидь, на інших деокупованих українських територіях досі бракує.

Упродовж 2022 року наша команда науковців-волонтерів здійснила шість виїздів до дванадцяти деокупованих населених пунктів Чернігівського району Чернігівської області, а також записала свідчення про особливості воєнного повсякдення і стратегії виживання жителів трьох мікрорайонів Чернігова, які найбільше постраждали під час облоги та масованих обстрілів міста. На початку 2023 року нам вдалося також записати кілька свідчень жителів Херсона, Маріуполя, Ірпеня, Ворзеля, України та інших постраждалих від російських злочинів територій. Загалом за означений період ми опитали 107 респондентів, зафіксували близько 104 годин аудіозаписів, зробили 617 авторських світлин і отримали від інформантів 74 фотографії на зберігання. Крім того, ми записали сім відеосюжетів та передали до архіву проєкту два щоденники.

Попри мою фізичну відсутність у складі команди, я постійно «тримала руку на пульсі». Після кожного виїзду організовувала зустрічі в Zoom задля підбивання підсумків. Колеги аналізували свій досвід, радилися, консультувалися з психологом, ділилися враженнями та відчуттями, що було дуже важливим моментом як для них самих, так і задля напрацювання загальних методичних засад польової роботи в умовах війни. Щоразу я доповнювала питальники, виділяла особливості спілкування з респондентами, на яких наголошували колеги. Зрештою, в нас утворився власний перелік заборонених і дозволених як вербальних (слова, вигуки, фрази), так і невербальних (міміка, жести, обійми, дотики тощо) засобів встановлення контакту з респондентами під час інтерв'ю.

Ми проговорювали як нам перезавантажуватися, повертаючись із поля. У кожного були свої, часто дуже різні поради, що можна пояснити індивідуальним рівнем стресостійкості, емпатії та емоційності колег. Дехто казав, що на початку інтерв'ю намагався тримати наукову дистанцію, але з кожним новим етапом розповіді робити це ставало все важче. У когось після повернення додому виникало бажання усамітнитися і не контактувати зі своїми рідними. Інших емоції наздоганяли значно пізніше: через кілька днів або навіть тижнів. І на відновлення всім також потрібна була різна кількість часу: комусь більше, комусь менше.

Під час однієї зі Zoom-зустрічей, на якій була наша психологиня-консультантка, я озвучила пропозицію записати досвіди війни членів нашої команди. Ганна Чепурна погодилася з тим, що це була б непогана можливість «розвантажитися», враховуючи особливості нашої роботи з досить травматичною і подекуди ретравматичною інформацією. Стовідсоткової готовності колег до таких інтерв'ю тоді я не побачила. Але вже зовсім скоро, восени 2022 року до мене зателефонувала головна редакторка академічного сайту з історичним профілем «Україна Модерна» Оксана Овсіук з пропозицією долучитися до фіксації воєнного досвіду українських науковців для спеціально започаткованої нею рубрики «У вирі війни». Тоді я без вагань погодилася, і сьогодні на сайті «України Модерної» розміщено тексти близько десяти моїх розмов з українськими дослідниками та дослідницями, серед яких є й учасники чернігівського проєкту.

Наш із колегами перелік табу, яких слід дотримуватися під час інтерв'ювання очевидців війни, дещо перегукується з рекомендаціями психологів щодо роботи з людьми, які отримали травму. Крім того, є чимало моментів з довоєнного польового досвіду, які нам довелося переосмислити. Наприклад, працюючи «в полі» до війни, я могла дозволити собі взяти за руку бабусю чи дідуса, ба навіть обійняти респондента чи респондентку наприкінці розмови. Сьогодні я розумію, що нанесена війною травма дуже вплинула не тільки на психічний, але й на фізичний стан людей. Я помічаю, що навіть деякі мої знайомі та близькі стали уникати обіймів чи іншого тілесного контакту, який може стати для них тригером. Збільшення цієї дистанції відчувається також і під час інтерв'ю, коли не одразу вдається навіть сісти впритул до людини. Відстань між тобою і респондентом лише поступово може зменшитися, якщо ти не зачепиш чогось надто болючого чи того, про що людина взагалі не хотіла згадувати. Крім того, під час розмови ми намагаємося не вживати фразу «я Вас розумію», оскільки дійсно не можемо до кінця зрозуміти усієї повноти людських переживань та ступеня перенесеної травми. Варто також уникати оціночних суджень і надто емоційно забарвлених реплік, які можуть суттєво вплинути на подальший хід інтерв'ю та психологічний стан людини.

Уже зовсім скоро частково оновленим складом¹ ми плануємо розпочати новий етап досліджень, розширивши географічні межі проєкту.

¹ До складу виконавців проєкту з травня 2023 року входять: Катерина Литвин, Олена Боряк, Світлана Маховська, Ольга Воробей, Анастасія Панкова, Ольга Березовська, Олександр Шевчук, Вікторія Павленко та Олександр Васянович (кандидат історичних наук, м. Київ)

Звичайно, було б непогано потрапити до минулорічних респондентів вдруге, щоби мати змогу проаналізувати, чи змінилися їхні оповіді під впливом часу та зовнішніх факторів. Однак, зі слів Каті Литвин, у більшості чернігівчан немає бажання повертатися до тих жахливих спогадів. Крім того, люди з найбільш постраждалих населених пунктів виснажені постійними візитами журналістів, що, як з'ясувалося, суттєво впливає на можливість науковців продовжувати польові дослідження. Але попереду літо, тому ми уже запланували нові виїзди, зокрема, до невідвіданих ще населених пунктів Чернігівської області. До того ж, на початку травня 2023 року нам пощастило виграти грант від Documenting Ukraine Project, що, сподіваюся, суттєво полегшить нашу подальшу роботу над проєктом.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О):** Якщо би ти могла повернутися в ту весну 2022 року, бо я сама відчуваю, що мені інколи важко віднайти ті спогади. Але якщо ти можеш спробувати пригадати ті твої мотивації, момент повернення до професійного «я», його складання наново – що тобою вело тоді, що було тими внутрішніми мотивами почати цей проєкт?

■ **С. М.:** Що тоді мною керувало? Напевно, відчуття певної «незалученості» через менш травматичний власний досвід у порівнянні з тим, що довелося пережити колегам в окупації та блокаді, а також внутрішнє бажання зробити щось корисне. Крім того, я бачила, що про Чернігів та його околиці тоді дуже мало говорили, хоча вони, по суті, одними з перших на початку повномасштабного вторгнення прийняли на себе удар. Я відчувала потребу почути та зберегти «живі свідчення» очевидців тих подій, тому, хоч і дистанційно, намагалася робити все від мене залежне.

■ **Н. О.:** Подібний розподіл обов'язків між колегами був і в нашій науковій ініціативі. Ті, хто відчували себе менш загрозеними, наприклад, перебуваючи за кордоном, взяли на себе підготовку документів, розробку інформованих згод, огляд літератури, організацію семінарів з дослідниками травми і насильства. Колеги розуміли, що у них є більше ресурсу і вони можуть зробити цю роботу. Наш досвід дуже резонує з тим, що розповідаєш ти. Поряд з таким розподілом ролей була ще й велика чутливість один до одного, підтримка і довіра всередині мережі, а також академічна солідарність. Дуже багато в цій історії весни 2022 року підтримки, довіри, піклування одне про одного.

■ **С. М.:** Це дійсно був унікальний період співпраці. Наше професійне вміння слухати, вочевидь, теж зіграло свою роль. Особливо після перших виїздів у «воєнне поле» ми зрозуміли, що людям після окупації та облоги дуже хотілося бути почутими. Після інтерв'ю їхні мікроісторії ніби

набували значущості, що приносило респондентам певне полегшення. Колеги також вказували на те, що оповіді людей часто не потребували питань чи уточнень. Вони описували кожну мить дуже докладно, ніби проживаючи ті події вдруге. Такі розповіді дозволяли нам побачити прогалини у своїх питальниках, бо, як виявилось, перебуваючи «ззовні», дуже складно передбачити те, що відбувалося «зсередини».

Крім того, дуже помічним виявився досвід фіксації спогадів про Другу світову війну, який ми отримали ще до повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Адже чимало стратегій виживання, про які ми чули від старожилів десять років тому, в умовах сучасної війни актуалізувалися.

■ **Н. О.:** Мені теж здається, що ми досить швидко ввійшли в стадію академічної рефлексії. По-перше, це є показником нашої неймовірної стійкості. По-друге, я маю гіпотезу, що саме це допоможе нам згодом пропрацювати ці події. Тобто ми не відкладаємо на потім, а вже зараз починаємо потрошку щось випаковувати з попереднього досвіду і надавати йому сенсу як на рівні академічної рефлексії, так і на рівні суспільної дискусії. Крім того, наша потреба зафіксувати всі ті історії продиктована розумінням їхньої цінності. Для мене це – про відвоювання того непевного майбутнього, яке в нас хотіли і хочуть забрати як у спільноти. Це спроба його повернути, створюючи архіви інтерв'ю, які будуть жити в цьому майбутньому.

■ **С. М.:** «Відвоювання майбутнього», про яке ти говориш, також є однією з причин, чому ми вирішили оприлюднювати частину зібраних в експедиціях матеріалів. За ініціативи Інституту історії України Національної академії наук України в «Українському історичному журналі» було започатковано рубрику «Повсякдення російсько-української війни», до наповнення якої ми з колегами мали змогу долучитися влітку 2022 року. На початковому етапі підготовки матеріалів до друку в нас виникало безліч запитань: Які саме матеріали подавати? Які свідчення задля безпеки вилучати? Як забезпечити захист персональних даних? Чи зберігати особливості говірки респондентів? Як показувати в тексті емоції, з якими людина розповідає ту чи іншу історію? тощо.

Зрештою ми розробили певний алгоритм обробки розшифрованих матеріалів, за яким уже майже впродовж року готуємо до друку свої записи. Тексти ми публікуємо зі збереженням особливостей мовлення інформантів, паспортні дані обмежуємо роком народження людей. Згадки про професію і місце роботи з тексту вилучаються, оскільки за цією інформацією нескладно визначити оповідача. Подекуди вказується наявність чи відсутність освіти, що дозволяє читачеві краще зрозуміти контекст. Інтерв'ю з військовослужбовцями, які я записую та

готую до друку для «України Модерної», потребують більш ретельного опрацювання, оскільки містять інформацію, про яку говорити на загал поки що зарано.

Перш ніж передати матеріали в друк, потенційно чутлива інформація проходить кілька етапів обробки. На першому етапі цю інформацію максимально вилучають або зашифровують самі записувачі. На другому етапі текст перечитую я, виділяючи фрагменти, щодо яких маю сумнів. І нарешті ми залучаємо колег-істориків зі серйозним професійним запліччям, щоб почути пораду ззовні, адже оцінити безпечність наших матеріалів у перспективі майбутнього іноді видається дуже непросто. І вже останньою інстанцією стають редактори «Українського історичного журналу», які також можуть вносити свої корективи. Крім того, ми долучаємо до кожного опублікованого інтерв'ю короткі професійно-особистісні рефлексії записувача. Ми не ставимо мети надати глибокий науковий аналіз, але коротке академічне роз'яснення чи міркування, яке межує з емоціями та відчуттями, для подібних публікацій виглядають цілком доречними.

■ **Н. О.:** Окрім оприлюднення цих історій, я би хотіла поговорити трохи про їхнє збереження – про те, як ви архівуєте ці дані, де ви їх зберігаєте, чи є у вас протоколи безпеки? Ця частина дослідницької «кухні» часто залишається невидимою, але насправді є дуже важливою, коли йдеться про проекти, які мають архівний потенціал. То як ви архівуєте зібрані у «полі» свідчення?

■ **С. М.:** Створення архіву нашого проекту залишається дуже складним і поки що до кінця не вирішеним питанням. Це зумовлено тим фактом, що учасники цієї наукової ініціативи є представниками різних організацій. А отже, ми наразі не маємо єдиного інституційного архівного осередку, який міг би на офіційному рівні приймати та накопичувати наші матеріали. Тому ми прийняли рішення формувати окремий архів проекту, використовуючи локальні носії інформації. Зараз триває архівування аудіозаписів, фото- та відеоматеріалів, а також створення супровідної документації – транскриптів і паспортів. Як буде виглядати всеукраїнський архів російсько-української війни поки що важко сказати. Чи повинен формуватися для цього єдиний інформаційний ресурс – теж неоднозначне питання. Тому ми наразі працюємо виключно локально.

■ **Н. О.:** Я також схильюся до думки про створення локальних архівних осередків, які будуть в одній мережі. Різні проекти мають бачити один одного, але не обов'язково зосереджуватися в межах однієї централізованої організації. З іншого боку, я розумію, що на етапі створення такої мережі виникатиме чимало викликів: від потужності та захисної

спроможності серверів до визначення сталості низових документальних проєктів. Але говорити про ці виклики та шукати шляхи їх вирішення, як на мене, потрібно вже зараз. Ми маємо випрацьовувати спільні стандарти метаданих, щоб уже сьогодні за певними алгоритмами описувати зібрані матеріали та робити їх зручними для подальшого опрацювання. І наостанок хочу запитати, яку пораду ти могла би дати тим людям, які тільки наважуються розпочинати подібні проєкти?

■ С. М.: Перша моя порада – не боятися, що проєкти, пов'язані з дослідженням російсько-української війни, можуть стати науковим (чи ненауковим) фальстартом. Як показує наша ініціатива, досвід документування свідчень очевидців воєнного повсякдення «по гарячих слідах» у режимі «тут і тепер» є унікальним явищем, тож його потрібно випрацьовувати вже сьогодні.

Друга порада – перш ніж розпочати вивчення війни, обов'язково треба проаналізувати власну стресостійкість. Професіоналізмові, у якому не було сумніву в довоєнний час, сьогодні елементарно може заважати психологічна неготовність вкотре говорити, слухати і чути спогади про воєнні злочини чи, наприклад, складні історії виживання людей під час окупації. Важливо також не втратити себе, розчинившись у чужих досвідах.

І ще одна порада – зважати на можливі ризики. Без надійної підтримки людей, яким ви можете довірити своє здоров'я та життя, їхати на щойно деблоковані чи деокуповані території дуже небезпечно. Це далеко не той випадок, коли результат виправдовує засоби та дії щодо його досягнення.

Якби мене спитали, що б я зробила по-іншому на початку нашого проєкту, то я би відповіла: треба було здійснити якомога більше виїздів. Адже час дуже швидко спливає і, на жаль, багато мікроісторій досі залишаються ніким не почутими. Через роки це будуть уже зовсім інші історії, так само, як це сталося зі свідченнями про Другу світову війну. Тому сьогодні нам треба планувати і робити по-максимуму, щоб згодом колективний наратив не витіснив індивідуального досвіду українців й українок у російсько-українській війні.

ТІ, ХТО ЗАЛИШИЛИСЯ.

Юлія Скубицька

про інтерв'ю з прифронтової Харківщини

Розмова записана у Центрі міської історії 16 серпня 2023 року

■ Юлія Скубицька (Ю. С.): Я науковиця, історикиня. До повномасштабної війни декілька років працювала в секторі громадянського суспільства. Я з Харкова – це усвідомлення дуже чітко викристалізувалося під час повномасштабного вторгнення. Коли його активно бомбили, то мені стало зрозуміло, що ніяке інше місто мені так не болить, як Харків. Тому цього року я охоче взялася за проєкт у Харкові, бо сама звідти.

Я очолюю і веду проєкт, який називається «Ті, що залишилися: історії жителів Харківської області». Він організований у співпраці з Центром міської історії у Львові й за подібною методологією документування історії внутрішньо переміщених людей. У ньому я працюю не одна – і це дуже важливо. Я заходжу в це поле як людина, яка жила в Харкові до 17 років, а потім була пов'язана з іншими містами, але до Харкова постійно поверталася. Я про нього пишу – моя перша дисертація про Харків. Але коли почалося повномасштабне вторгнення, моє місце життя було в Києві і я досить швидко виїхала з країни. Але моя команда (а я працюю ще з трьома вченими: Вікторією Нестеренко, Ольгою Чистотіною та Ярославом Шкабурою) вся з Харкова. І не просто з Харкова, а вони пережили ці півтора роки повномасштабного вторгнення в місті.

Мені дуже подобається наша командна взаємодія: я в цій ситуації більше граю роль людини, яка ділиться підходами і знаннями, а мої колеги дуже цінні з перспективи того, що мають втілений досвід війни. Тому що я все більше розумію, наскільки досвід війни не зовсім піддається комунікації. Я це сильно переживала ще в 2014 році, коли

війна мене застала в США і це було відчуття такої страшної ізоляції. Тобто ти живеш в якомусь «режимі горору», а навколо тебе всі існують у нормальному режимі. І якось пояснити цей «режим горору» неможливо. Тому для мене було дуже важливо, що моя команда – це люди, які залишилися у Харкові і, можна сказати, трималися за місто весь цей час, і які також є науковцями. У них, з одного боку, є глибше розуміння, бо в них є цей втілений досвід, а з іншого боку, є частина рефлексійна і повага до людей, які приймали, можливо, схожі рішення. Тому що в цю ситуацію інтерв'ю дуже важливо заходити з високим рівнем чутливості, адже ми бачили своїм завданням дати людині можливість віднайти у цих розмовах власну агентність.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Якщо намагатися собі пояснити – для чого братися за цю роботу в таких складних обставинах? Я розумію, що частина мотивації пов'язана безпосередньо з Харковом і з його важливістю для твоєї біографії. Але чи можеш розгорнути детальніше це питання – для чого?

■ **Ю. С.:** Я про це думала. Оце «для чого» в моєму випадку – це абсолютно емоційне рішення. Тому що, коли я це роблю, то відчуваю, що я на своєму місці і роблю щось, що є добре. Мені здається, війна поставила дуже багато питань щодо того, як залишатися чесною зі собою, як балансувати «себе-приватного» і «себе-громадянина України», особливо коли в якийсь момент приватна особа зникає. І на цьому тлі дуже багато дискусій чи справжніх бійок, які влаштовуються щодо того, як бути «правильним громадянином». До цього додається стандартна проблема тих людей, які виїжджають: ти постійно відчуваєш, що не допрацюєш, не доробляєш, не додаєш і відчуваєш себе безсилим.

Окремим викликом стає те, що потрібно переконати інституцію, яка вклала купу сил і грошей для того, щоби твоє життя не було під загрозою. Слід переконати її в тому, що ти маєш поїхати в Україну. Якщо ти опиняєшся так далеко, як в США, то ти потрапляєш у світ, в якому, за нормальною логікою, ти не маєш бути там, де літають ракети. Але оце повернення дає, як не дивно, відчуття сили і повертає теж відчуття агентності. Це якась дуже дивна історія, але ніколи не відчуваєш зв'язок зі своєю землею так, як під час війни.

■ **Н. О.:** Лейтмотивом через ті розмови, які я проводжу, проходить думка про таке перескладання себе професійного чи професійної в умовах війни. Особливо це стосується людей гуманітарного і соціального профілю. Тобто тих, хто працює зі словом, ідеєю і не бачить безпосереднього результату своїх зусиль, на відміну від, скажімо, роботи волонтерів. Як ти збирала себе професійно? І які знання чи навички, набуті перед

24 лютого 2022 року, були помічними для того, щоби це професійне «я» перескладати?

■ **Ю. С.:** У мене з професійним «я» сталася дуже цікава історія. Я захищалася в 2018 році, але в мене було враження, що ті ідеї, які мені треба було артикулювати, я ніяк не можу висловити. Також на мене дуже сильно й погано вплинув 2014 рік – отам мені довелося себе складати заново. Коли я захищалася, то усвідомила, що занадто втомилася від академічного життя. Я озирнулася навколо і зрозуміла, що за ті шість років, поки я писала дисертацію, один рік я провела в Україні, а всі інші – в США. І все одно, за багатьма речами, які мені допомагали рухатися, я їздила до України, тому я повернулася і вирішила перейти до роботи в секторі громадянського суспільства.

Коли я очолила «Музей воєнного дитинства», то запускала новий проєкт з нуля і на науку в мене вже часу не було. Тобто 2022 рік я зустріла як повноцінний адміністратор, який про академічну кар'єру вже і не думав, хоча музей – це також наукова інституція. Я себе почувала в цьому дуже комфортно. Мені це все дуже подобалося. І тут приходить 2022 рік: я звільняюся і в мене перезапускається повністю моя наукова історія, в мене починають з'являтися аргументи для статей. Досі важко сказати, чому саме під час війни я нарешті змогла артикулювати ті ідеї та чому я не могла їх артикулювати раніше.

Паралельно, з 2015 року я працюю в жанрі усної історії. Перший сет інтерв'ю я проводила в 2015–16 роках в місті Харкові, вже на тлі війни, яка там дуже відчувалася. Тому, в певному сенсі, я до цієї історії підходжу готовою, оскільки з темою війни опосередковано працювала з 2015 року. Але от про війну, яка вибухнула отут зараз тобі в обличчя, я не писала. Тому в перші місяці повномасштабного вторгнення, коли я ще керувала музеєм, ми вирішили зробити паузу, бо я методологічно не розуміла, як це робити. Тож я зосередилася, з одного боку, якраз на своєму письмі, а з іншого боку – на посиленні, серед іншого, своєї кваліфікації в перехідному правосудді та залученні науковців, гуманітаріїв у ці процеси.

І от пройшов практично рік, коли до мене звернулися колеги з Центру міської історії щодо проєкту «Ті, хто залишилися». Це надзвичайно вчасно, як на мене, відбулося, бо зараз вже можна писати інтерв'ю в жанрі усної історії, який я розумію і з яким знаю як працювати. У людей вже склалася якась їхня історія про цю війну, але при цьому ми працюємо на межі, тому що ця історія є, але це все ще травма. Тобто багато хто все ще в ній і це сильно впливає на те, як проводиться інтерв'ю.

■ **Н. О.:** Можеш тоді більше розповісти про особливості роботи у такому відкритому моменті і як ви з командою укладали цей проєкт?

■ **Ю. С.:** Одне з важливих питань, яке постало перед нами на початку, – це було створення питальника. Ми пішли таким шляхом, що взяли той опитувальник, з яким працював Центр міської історії в ініціативі «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни», також я попросила своїх харківських колег написати, які питання вони би хотіли, щоб їм задали. Тому що вже на той момент у них були випадки неприємного досвіду під час інтерв'ю, коли розмови проводили люди з іншої логічної системи, які не завжди могли навіть неупереджено слухати. Далі ми сіли і звели той інструментарій, яким користувався Центр, і наші ідеї. Серед центрівських були деякі питання, які, як ми були впевнені, взагалі не зайдуть, а виявилось, що вони прекрасно працюють, наприклад, про сприйняття часу. Причому працюють як в маленьких містечках області, так і в місті Харкові. Навіть легше людям відповідати на це питання, ніж на питання, пов'язані зі сприйняттям свого міста.

Я дуже рада, що ми працюємо командою. Тобто ми поставили собі мету для початку записати принаймні 50 інтерв'ю. Розпочали записувати у червні 2023 року. Особливість цього поля в тому, що люди досить легко зголошуються до участі у проєкті: ані з музеєм, ані з моїм попереднім дослідженням так не було. Інша особливість – це те, що розмови проводить не одна людина. Це дуже добре. У нас дуже командна робота. У нас була низка зустрічей таких напів формальних, де ми ділилися своїми спостереженнями. Також у нас вже було два польові виїзди в область: ми виїжджали на території, не дуже знайомі нам фізично, через замінування, але цей досвід дуже об'єднує і це теж можливість поговорити в дорозі. Ця робота дуже живить тебе енергією. Купа енергії в тих історіях, які ми чуємо. Але її треба рухати, нею треба обмінюватися.

Учасників для проєкту ми шукали методом «снігової кулі» – через знайомих і їхніх знайомих. Ми відмовилися від відкритого рекруту, бо для мене дуже важливо було уникнути ситуації, коли люди до нас приходять, а ми вже завершили роботу. У такий спосіб ми хотіли уникнути знецінення досвідів. Якщо ми вже звертаємося до людини, то ми приходимо з повагою і чітким повідомленням, що будь-який досвід війни є важливий. Тому ми звернулися до більш контрольованого методу залучення. При цьому нам вдається створювати різноманітну вибірку: з різним віком, етнічним походженням, конфесійною приналежністю.

З практичних викликів: у Харкові майже немає де записувати інтерв'ю. Відпадають всі кав'ярні, бо там гучна музика. Зараз ми багато

інтерв'юємо людей на роботі, влітку також зустрічалися в парках. Були в нас зовсім екзотичні випадки. Наприклад, під час одного з польових виїздів ми брали інтерв'ю в машині. Але маю наголосити, що на виїзді ми завжди записуємо по двоє, бо ми не знаємо міста, не знаємо людей і безпеково для жінок-інтерв'юєрок це важливо.

Якщо ви працюєте в Харківській області, якщо ви хочете записувати на деокупованих територіях, то ви виїжджаєте в дуже небезпечні місця. Тобто міні і «пелюстки» там повсюдно. Необхідно, щоби з вами була людина, яка більш-менш розуміється на тому, як працювати в цих умовах. Мені пощастило, адже двоє членкинь команди, наприклад, пройшли курси першої домедичної допомоги. Коли ми їздили в область, у нас був зі собою турнікет. Наш водій, ветеран ізраїльської армії, зустрів повномасштабне вторгнення в Харкові і весь цей час він волонтерив, вивозив людей. Мені з ним їздити було набагато спокійніше, бо я була з людиною, яка більш-менш розуміє всі ці умови.

Для мене унікальність цього проєкту також у тому, що кілька разів я була в досить незвичній для мене ситуації інтерв'ювання, коли люди дають дуже потужні емоційно-сенсові відповіді. От ти щось питаєш і тобі розповідають дуже сильну і дуже цілісну історію. Часто після цієї історії ти сидиш і розумієш, що твоє наступне питання – це таке «приший кобилі хвіст». Не всі інтерв'ю, але багато моїх розмов були саме такі. Мені здається, що в моєму досвіді це вперше, коли я настільки сильно інтуїтивно-емоційно відчуваю, що мої оповідачі знають, що саме вони хочуть мені сказати. І дуже часто, коли це сказано, я сиджу і думаю: «А чи варто далі питати?» Бо з одного боку, у нас є рамка проєкту, але з іншого боку, присутність оповідача настільки потужна, що не хочеться вводити туди свою.

■ **Н. О.:** Я можу дуже легко відреферувати до цього досвіду, бо в нас він чимось подібний. Частиною нашого підходу було те, що перелік тем до розмови ми наперед надсилали нашим майбутнім оповідачам і оповідачкам – тим, хто зголосилися до участі. Тобто люди бачили, про що ми плануємо з ними говорити. І відповідно в документаційній ініціативі «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» в мене були інтерв'ю, де я взагалі не задавала запитань. Тобто людина вже уклала свою оповідь перед нашою зустріччю, тож я лише слухала. Мені здається, що в умовах війни це досить добрий підхід – таке оприсутнення в моменті взаємодії з іншою людиною, коли ти не втручаєшся.

Але я теж бачу ризик. Бо після проведення інтерв'ю такі дуже особисті взаємодії, глибоке переживання моменту розмови і довіри між інтерв'юєром і оповідачем стають аудіозаписом, який потім стає тран-

скриптом, відтак стає тим, що ми називаємо «даними». І це теж питання: як цю чутливість стосунків з іншою людиною можна передавати далі, коли природа взаємодії змінилася, коли унікальне інтерв'ю стало одним із багатьох записів у колекції. У мене поки немає відповіді, але я відчуваю оцю напругу і потребу шукати рішення.

■ Ю. С.: Я дуже сильно відчула, що принаймні на цьому етапі працювати з цими даними мають лише ті люди, які проводили інтерв'ю. Тобто якщо немає досвіду роботи в цьому полі, людина не помітить дуже багато. Тому я багато уваги приділила, закликаючи своїх колег писати спостереження науковця, щоби фіксувати те, що невидиме на записі.

Моя оптика усноісторична, тому в ній дані важать трошки менше, ніж, наприклад, аналіз того, як люди в ситуації інтерв'ю шукають власну агентність, якими способами вони повертають собі активну позицію, а які ситуації в них її забирають. Також я відчуваю, що якесь знання важливо продукувати вже на цьому етапі, бо через рік ми на ці матеріали будемо дивитися по-іншому.

■ Н. О.: Ці розмови вимагають дуже сильного емоційного внеску. І тому моє очевидне питання – піклування про себе і про команду в таких умовах.

■ Ю. С.: Ще від часу роботи в музеї я завжди багато проговорюю з колегами важливість піклування про себе. Ми залучили в проєкт психологиню і пройшли з нею тренінг. Інтерв'юери мали можливість індивідуально попрацювати за бажанням. Оповідачі мали можливість звернутися за бажанням – ми кожному давали інформацію з контактами нашої психологині та ще кількох служб психологічної допомоги, які безоплатно працюють в місті Харкові. Ми багато говорили про наш зв'язок зі собою і допомогу нашим оповідачам для того, щоби процес інтерв'ю був максимально комфортним.

Інший аспект стосується того, як ви збудуєте стосунки в колективі. На цьому рівні я стараюся максимально показувати свою повагу, захоплення, підтримку і постійно наголошувати на тому, що це все-таки не про силування себе, бо ж ми є власним робочим інструментом. Якщо людина погоджується занурюватись з нами в цей дуже складний досвід, то те, що ми можемо принести в цю зустріч, – це наша максимальна увага. Відповідно, для того, щоби проводити ці розмови, треба бути максимально в ресурсі. Наприклад, я окремо наголошувала на тому, що записувати два інтерв'ю в один день – це не варіант.

■ Н. О.: Як ти уявляєш майбутнє цих історій? Тобто чи це буде архів, чи це буде якась інша форма оповідання, збереження, поширення? І

наступне запитання до цього – як нам творити наративи на основі цих історій, як нам вже зараз теоретизувати свій досвід?

■ Ю. С.: Ми зараз всередині процесу. Але я вже починаю бачити якісь варіанти того, що ми можемо зробити. Ми створюємо архів – це чудово і вчасно, бо ми ходимо буквально по такій межі, коли ще до кінця люди не оговталися від надзвичайно гарячої фази, але трошки вже оговталися, і коли відновлення в регіоні в дуже початковій фазі. Я думаю, що якщо ми будемо брати інтерв'ю через півроку-рік, люди будуть розказувати вже інші історії. Врешті, колись я би хотіла написати книжку на основі цього архіву.

Мені також важливо, щоби ми продовжували комунікацію і дискусію, щоби ми не відривалися від цього досвіду інтерв'ювання. Це якось про створення сенсів і комунікацію цих сенсів різними шляхами, різними методами. Наприклад, Ольга Чистотіна є чудовою фотографкою і вона зробила дуже цікаву ілюстрацію коментаря нашого оповідача, тож у мене виникла ідея якоїсь візуальної роботи з проєктом. Цей підхід міг би бути дуже партисипативним – в колаборації між фотографами й оповідачами створювати якийсь візуальний ряд. Якщо ми говоримо про досвідність і можливість її комунікувати, то тут цікаво якраз експериментувати з різними медіа і з тим, як ми можемо переосмислювати повідомлення, підкреслювати різні його аспекти, щоби воно «звучало».

Далі мені важливо продовжувати працювати саме з командою. Тобто робити якийсь свій внесок в підтримку наукової спільноти і молодих вчених у Харкові, адже вони опинилися в надзвичайно вразливій ситуації. Дуже хочеться допомагати людям, якщо вони бажають залишитися в професії, щоби вони мали можливість розвиватися. Також підсилювати голос Харкова. Для багатьох людей, які зараз живуть в місті і області, важливо побачити, що вони щось змогли і вони щось можуть. Мій підхід – це: місце має значення. Місце, з якого ми говоримо, має значення.

■ Н. О.: Якщо повернутися до ідеї архіву, то якою мала би бути його архітектура? Чи це має бути архів лише цього проєкту? Чи, можливо, в майбутньому це мав би бути єдиний архів всіх документацій війни, які проводилися в Україні від 2014 року? Чи це має бути мережа інституцій, які би цими історіями опікувалися?

■ Ю. С.: Я бачу цей проєкт як один з важливих елементів більшого архіву, який зараз твориться Центром міської історії. Інша річ, що в цьому інтерв'юванні людей, які прожили півтора роки повномасштабного вторгнення в Харкові, мені дуже сильно відчувається зв'язок

із землею – локальний зв'язок. І я підозрюю, що в інших випадках, в інших регіонах буде щось схоже. Тому цей майбутній спільний архів буде якоюсь такою моделлю для збірки. Бо важливо, яке це місце і коли записано.

Ще одна штука, яку я помітила і яку хотілося би розвивати в нашій роботі, то це об'єднувати і створювати зв'язки між тими людьми, які прийняли свідоме рішення залишитися. Тому що є певні цінності, які вони поділяють. І коли ми входимо в якісь процеси, умовно кажучи, відновлення чи відбудови конкретно в цьому місці, людям часто дуже складно, і було би добре, якби їм було на кого спиратися. Вони про це говорять – вони спираються на одне одного. Тому важлива підтримка, бо проживання гарячої фази війни різної тривалості і проживання деокупації – це дуже важкий досвід. Одна з речей, які дуже швидко впадають око, це те, що українська стійкість не створює простору для горювання, банально горювання про те, що взагалі це з людиною відбулося. Якось хотілося би, щоб ці простори були створені, бо потреба відчувається. З цим якось треба працювати.

■ Н. О.: Якби ти могла дати якусь пораду тим, хто планує подібну роботу, яку зараз робить ваша команда, то що би ти радила?

■ Ю. С.: Мені здається, що, як мінімум, не заходити в це з відчуттям, що треба «винайти велосипед». Я завжди виступала за таку колегіальну взаємодію і зараз вже досить багато напрацьовано. Тобто, в це легше заходити, коли ти можеш проконсультуватися з колегами, які вже працювали в цьому полі. Ми свої практики, підходи і методологію будували, спираючись на те, що вже випрацювали колеги з Центру міської історії. І це чудово. Бо якісь рішення, які ми не очікували, що спрацюють, а вони спрацювали класно.

Важливо, щоби ми максимально продовжували дискусію про те, як ми можемо робити партисипативне дослідження і міркувати про практики залучення в осмислення його результатів. Я можу говорити про те, що хочу написати і видати книжку, але дуже класно було би зробити якийсь колабораційний, співтворчий продукт.

Наостанок, мені здається, що, глобальніше, в Україні потрібна солідарність всередині наукової спільноти для посилення наших голосів і посилення інституцій.

ЛІТОПИС ЦИВІЛЬНОГО СПРОТИВУ.

Олександр Черемісін
про опитування у Херсоні і про Херсон

Розмова записана в Центрі міської історії 23 серпня 2023 року

■ **Олександр Черемісін (О. Ч.):** Я закінчив магістратуру Херсонського державного університету, там навчався і в аспірантурі. Захистив кандидатську дисертацію у 2007 році на базі Запорізького національного університету. Далі працював у Херсонському державному аграрному університеті. З 2010 по 2013 роки перебував у докторантурі Запорізького національного університету, там захистив докторську дисертацію в 2017 році. У Херсонському державному аграрному університеті працював до 2021 року, потім перейшов працювати на кафедру історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету. Напередодні повномасштабної війни, от буквально 21 чи 22 лютого 2022 року, підписав п'ятирічний контракт. Всю окупацію провів в місті Херсон, ще сім місяців після того під обстрілами також в Херсоні перебував¹.

Моє творче життя пов'язане з історією міського самоврядування Півдня України – на цю тему захищав і кандидатську, і докторську дисертації, опублікував шість статей в Scopus, Web of science, ще з два десятки у фахових виданнях України. До повномасштабного вторгнення не думав особливо відхилятися від цього напрямку. Були в планах публікації джерел, які я знаходив у різних архівах і які, як я пересвідчився, раніше не були опубліковані. Особливу цінність складали джерела з

¹ Частина цього розділу опублікована як вступне слово до видання «Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії росії проти України». Суми: Університетська книга, 2023.

Державного архіву Донецької області і Автономної Республіки Крим, які я встиг до 2014 року скопіювати. Опрацюванням цих матеріалів я збирався зайнятись.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Я розумію, що у тебе є багато різних академічних інтересів, але зараз давай зупинимось на моменті документації. От якщо ти можеш пригадати свої мотивації: чому ти вирішив зайнятися фіксуванням війни і саме в такій формі?

■ **О. Ч.:** Повномасштабна війна внесла корективи в творчу діяльність. Ще перебуваючи в окупації, я не думав відхилитися від своєї теми. У цей час я написав ще декілька статей, опублікував їх. Водночас, я усвідомлював, що це дуже потужний історичний момент, який я переживаю всередині. Переосмислення почалося взимку 2022–2023 років. Були ідеї щось написати мемуарного характеру про те, як я провів окупацію, ще так жартома називав: «Як я провів літо» – «Як я провів окупацію». Згодом почали з'являтися в інформаційному просторі наукові статті на цю тему від тих науковців, які з окупації виїхали раніше. Я розумів, що багато робіт носитимуть неповний і поверхневий характер, тож це стало кроком до того, щоб я підійшов до тієї теми, якою зараз займаюсь. Тому я вирішив, що потрібно вже самому братися за тему, хоча до цього усною історією не займався. Спочатку вирішував питання з методологічною, теоретичною базою, як взагалі до цього підходити. І в мене вже викристалізувались перші ідеї про те, якою буде ця робота, про що. Про що – це зрозуміло, тому що я сам все це пережив, але ж потрібні були ще додаткові знання з теорії, методики усної історії. От і вирішив це зробити, зрештою, не тільки про себе, а про багатьох херсонців, які, так чи інакше, зробили свій внесок в організацію опору, пережиття цієї окупації. Тому що досвідів дуже багато.

Ми живемо у світі, де багато існує фотоматеріалу, відеоматеріалу. Він фіксує загальні особливості, хід процесу, але не дозволяє побачити внутрішні переживання, як це все відчувається. Крім того, є ситуації, які взагалі не можна було знімати, як-от розмови з окупантами. Тому що цього моменту якраз взагалі не можна було нікому знімати, це було небезпечно. Тому так розмірковував над цими процесами і вирішив підійти до цього ширше, вже от із залученням різних соціологічних категорій людей: різного віку, статі, професії тощо. Кожний херсонець помічав щось особливе, унікальне, тому завдяки різним голосам можна більш об'єктивно висвітлити картину, щоб вся мозаїка складалася, а не тільки показати її однобокою. Тож мотивація полягала ще й у тому, щоб укласти більш-менш об'єктивну картину пережиття досвідів окупації Херсону від початку і до звільнення, зробити її різнобічною.

Зібрати джерела для майбутнього – це ще одна з ключових ідей, бо письмових джерел нам не залишили. Ті джерела, які були в нас до окупації, знищені, щоб ворогу вони не залишалися. А потім додатково знищили і вивезли ще й окупанти. З писемними джерелами виявилась дуже велика прогалина. Залишаються усні історії баченого, пережитого. Тож ключова ідея полягає в тому, щоб зафіксувати декілька часових проміжків часу: по-перше, те, що було до повномасштабної війни, як люди себе почували, оцінювали своє життя; по-друге, окупація, пост-окупаційний період і те, що з цими людьми відбувається зараз; по-третє, це орієнтація на майбутнє – зафіксувати побажання людей з прогнозами як завершиться війна. Унікальний досвід полягає в тому, що зазвичай історики до таких процесів підходили вже після війни. Тобто Херсон деокупований, але війна ще триває. Тож цікаво, які будуть прогнози на майбутнє і чи вони справдяться.

■ **Н. О.:** Можеш розповісти про твій підхід до роботи: про що були розмови, коли ти почав їх записувати, як готувався до них?

■ **О. Ч.:** Я почав записувати інтерв'ю ще навесні 2023 року. До цього підходив достатньо довго, осмислюючи. Потрібно було зрозуміти, про що я буду запитувати, які історії це будуть. Я хотів спочатку спрогнозувати результат: як все буде виглядати, коли робота буде зроблена. Приблизно з лютого 2023 року почав вже складати опитувальники і завершив це робити тільки наприкінці травня 2023 року. Як оптимальний варіант обрав інтерв'ювання, тому що різні є методології проведення опитувань.

Я зайшов у проєкт з опитувальником, який повторює хронологічний хід окупації і будується навколо того, що люди бачили, чули, переживали, смакували і так далі. Існують невеликі варіації, залежно від того, скільки часу людина провела в окупації. Інтерв'ю я почав проводити в середині травня 2023 року з людьми з місцевого самоврядування, з учасниками «Жовтої стрічки». Найбільш активно почав записувати, коли потрапив на резиденцію у Центрі міської історії у Львові – тобто з червня і до сьогодні. Крім цього, тема досвідів окупації, визволення і цивільного спротиву стала фокусною в Херсонському університеті. Ми розуміли, що поки пам'ять людська свіжа, потрібно записувати усні історії, щоби зберегти на майбутнє. Це буде достатньо масштабний проєкт, який передбачає і широку публікаційну активність.

Коли я записував перші інтерв'ю у Херсоні, то тривали постійні обстріли, пересування містом – було дуже небезпечним для життя. Коли я приїхав у Львів, то почав писати розмови дистанційно. Багато херсонців зараз у різних місцях перебуває. Хтось досі в Херсоні, хтось

закордоном, хтось ще в різних містах України. Вживу зустрічатися складно і в цьому допомагають технології. Зараз активні два шляхи – це Zoom-записи і аудіозаписи телефоном.

■ Н. О.: Як ти шукаєш своїх оповідачів і оповідачок?

■ О. Ч.: Це дуже цікаве питання. Спочатку в мене була ідея зробити пост у Фейсбук, що «займаємось такою-то темою, давайте долучатися, розкажемо цю історію» і так далі. Але згодом зрозумів, що якщо це робити масово, то буде дуже багато або неструктурованої інформації, або такої, до якої критично потрібно ставитися. Це можуть розглядати як спосіб «випустити пар», висловити свою образу тощо. На симпозіумі «Найбільш документована війна» я познайомився з колегою із Херсона, яка підтвердила мої попередні думки про те, що не потрібно це масово збирати, бо потім буде складно це все вкласти в цілісну оповідь. Тому я вирішив йти іншим шляхом і цільово залучати людей. Я шукав серед знайомих, в яких був впевнений, що вони переживали цей процес всередині і можуть про нього рефлексувати. Мені також радили конкретних людей з Муніципальної варті, «Жовтої стрічки».

Частина, на жаль, відмовилась за різних причин. Хтось не бажає нічого розповідати, хтось боїться керівництва з роботи, хтось дуже сильно зайнятий, тому що після деокупації вирішили стати волонтерами, ще хтось уже втомився від інтерв'ю. З деяким розмови відтермінуються. Одна людина поки-що побажала залишитися анонімною. На сьогодні вже записав майже сотню інтерв'ю. Це люди різних професій: викладачі університетів і вчителі зі шкіл, працівники соціальних служб і місцевих медіа, приватні підприємці, волонтери. Це і молоді люди, і пенсіонери, і дружини військових. Абсолютно різні досвіди, які в цілому складаються досить мозаїчно в загальну картину пережиття окупації. Херсон мав свою особливість у тому, що хоч і був захоплений, але не скорений. Як переживається ця нескореність? Якщо мова йде про опір, то перш за все про те, як тримається зброя в руках. Але на херсонському досвіді ми переконалися, що є різні досвіди протистояння. Є і цивільний спротив, і спротив мітингу, і рух «Жовта стрічка», й інтелектуальний спротив.

■ Н. О.: Я думаю, що дуже важливим моментом є те, що саме ти проводиш ці інтерв'ю, адже маєш спільний досвід зі своїми оповідачами і оповідачками. У тебе є можливість налагодити контакт і так само бути достатньо чутливим, не задавати абсурдних питань, не зробити боляче своїми запитаннями. Це створює таку певну близькість і спрощує роботу, але в чомусь, може, й ускладнює. Бо оця спільна оптика щось відкриває, але теж щось не показує.

■ О. Ч.: Здебільшого спрощує. Майже кожен другий так і каже: «Ми Вам розкажемо, тому що Ви теж були всередині і це все переживали. Нікому іншому більше не розкажемо». Я мав можливість переконатися на власному досвіді, бо одразу після деокупації, як тільки відновився зв'язок, почали поступати дзвінки. От і мені, і дружині телефонували, представлялися журналістами, просили про інтерв'ю. Ми погодилися, тож нам почали задавати такі питання: «Розкажіть, як Вас мучили і терзали, як били струмом?». Мене декілька разів затримували, але вдалося так пропетляти, розуміючи, ЩО далі буде. Вони це послушали, потім у відповідь: «Та, ладно, Ви нам не цікаві». Хоча телефонували з-за кордону також знайомі, які просили розповісти що і як тут відбувалося: як вдалося організувати побутовий простір, чи робили запас продуктів, що краще купувати на тривале зберігання?

Я хочу робити по-іншому, бо знаю, що люди переживали, що ми переживали. Це полегшує процес спілкування. Респонденти знають, що у нас подібний досвід, і багато відсилок робиться, якщо важко щось пояснити: «Ви ж розумієте, про що йдеться». З цим розумінням я потім буду пояснювати в аналітичній частині своїх робіт: що конкретно малося на увазі. Це дослідження можливе завдяки довірі до мене.

Іноді буває так, що ті, хто раніше виїхали і знають, що я провів більше часу в окупації, кажуть: «Давайте ми не будемо розказувати, тому що ми мало пережили». На це я пояснюю, що це потрібно, оскільки Ви могли помітити щось особливе, унікальне. Не стільки важливо, скільки часу Ви провели в окупації, а те – що побачили, відчули саме Ви. Ці зміни в атмосфері, зміни у висловлюваннях у різний час ілюструють динаміку, дозволяють цілісніше розуміти досвід окупації і спротиву.

■ Н. О.: А як ти даєш раду з тим, що маєш особистий досвід, та ще й чуєш історії інших людей?

■ О. Ч.: Спочатку я про це не замислювався. Через декілька місяців почав розуміти, що самому важко це дається, але то більше фізична втома, ніж психологічна. Психологічно я це взимку в собі «переварив», а от дружині важче дається, тому намагаємось разом менше згадувати це все.

Оскільки я якось пропрацював це всередині, мені трохи простіше. Але, звичайно, я з розумінням ставлюся до того, що люди переживали. А втома виникає через те, що багато проводжу інтерв'ю, багато охочих поділитися. Я спочатку не думав, що така велика кількість відгукнеться розповідати свої історії. Але почали спілкуватися і навіть чутки вже пішли серед знайомих. Мені зараз телефонують і кажуть: «Я чув, що

Ви цим займаєтесь. Я хочу долучитися. В мене є ще знайомі. От їхні координати, я з ними розмовляв, вони також хочуть дати інтерв'ю». Тому три-чотири розмови в день – це такий стандарт. Паралельно ще відбувається і розшифровка.

■ Н. О.: Ти сам розшифровуєш?

■ О. Ч.: Так. Тому що мені важлива інтонація, за нею теж треба слідкувати, щоб не було ніяких викривлень змісту. Потім, коли я завершую стенограму, то даю оповідачеві ознайомитися з нею, щоб пересвідчитись, що все правильно. Якщо є можливість, можна доповнити текст візуальними матеріалами, наприклад, додати фотографії. Є ті, хто виїздили, але фото чи відео матеріали закопані в Херсоні. Вони кажуть: «Коли повернемося, тільки тоді зможемо це все розкопати». Дуже мало є такого матеріалу. В середньому в мене одна фотографія на десять респондентів.

■ Н. О.: А як ти зберігаєш весь цей матеріал, який зібрав?

■ О. Ч.: По-перше, в мене є список всіх респондентів, де зазначено дату інтерв'ю, довжину запису, основні соціально-демографічні дані, наявність фотографій чи відеороликів. Окремо в мене папки для збереження записів Zoom, окремо збережені аудіозаписи. Коли я розшифровую, то є в мене спільний файл, куди я складаю всі почергово інтерв'ю. Є окремі розшифрування інтерв'ю кожної людини з фіксацією, – того, що узгоджено, не узгоджено, доповнено, не доповнено, відредаговано, не відредаговано.

■ Н. О.: А чи плануєш потім це передавати в якийсь інституційний архів? Чи це радше індивідуальна колекція?

■ О. Ч.: Спочатку була ідея зробити окремий архів, опублікувати його як сайт. Згодом я зрозумів, що мені бракує специфічних знань із програмування, у мене недостатньо професійної техніки, яка для цього потрібна. Тому прийшов до висновку, що цей матеріал треба видавати. Як науковець я добре розумію цей процес, знаю як публікувати монографії, маю досвіди спілкування з типографіями. Також я переконаний, що за кордон це також потрібно поширювати. У перспективі це буде достатньо активна публікаційна робота: я планую видавати тексти як джерела, додавати до них аналіз і таким чином реконструювати ту історію, яка відбувалася. Зараз я готую монографію, яку планую видати до першої річниці визволення Херсона – це 11 листопада.

■ Н. О.: Якщо можеш поміркувати про ті множинні проекти, які документують війну, включно засобами усної історії: як би вони мали жити далі? Чи мала би бути якась державна інституція, архів, куди дослідни-

ки чи інституції можуть прийти зі своїми матеріалами і передати їх на зберігання? Чи потрібна така рамкова організація, яка буде опікуватися пам'яттю про війну? Чи це мала би бути мережа організацій, яка лінкує між собою людей і організації, що записували історії з війни? Як гадаєш, якою би мала би бути оптимальна модель збереження пам'яті про війну і досвіди війни, що може функціонувати в Україні?

■ О. Ч.: На мою думку, тут неможливо дійти до якоїсь оптимальної моделі на загальнодержавному рівні. Тому що кожний регіон, кожний населений пункт мав свою специфіку, свою особливість. Якщо буде випрацьовуватись модель для загальнодержавного підходу, то хтось на місцях все одно буде ображений, комусь менше уваги приділять, створиться певна ієрархія, хтось буде виділений у більшу жертву, хтось – у меншу. Хоча без порівнянь все одно не обійтись, їх не уникнути. Порівняння дають можливість побачити загальний процес і різні локальні моделі. Як би кому не було боляче, але порівняння будуть і з цим потрібно змиритися. Водночас, ми всі взаємопов'язані. Комусь дісталось більше, а комусь дісталось менше, але «менше» не означає «краще». Тобто кожен регіон має свої особливості, але через них краще можна побачити загальне. Якщо робити загальнодержавний проєкт, то для цього потрібно буде відбирати матеріали, які мають загальнодержавне значення. А вже на місцях, в кожній області потрібні свої бази даних того, як це переживається місцевими мешканцями. Перш за все, я віддаю би це на опіку місцевим громадам.

■ Н. О.: Моє останнє запитання стосується порад: що би ти порадив собі, коли тільки починав уявляти цю роботу, або іншим людям, які беруться за подібні активності, за які ти взявся?

■ О. Ч.: З огляду на ситуацію, собі я б нічого не порадив. Все ж таки, я впевнений в тому, що зробив правильний крок, правильно обрав і методологію, і шляхи, і підходи, і питання. Я зробив акцент на усній історії, на теорії повсякденності і фронтирності.

■ Н. О.: А що тоді іншим людям, які роблять такі проєкти, порадив би?

■ О. Ч.: Важко щось радити, тому що, мабуть, треба пережити щось подібне, щоби такі проєкти робити. Без особистого, такого внутрішнього відчуття – воно дуже поверхнєве вийде.

■ Н. О.: З іншого боку, нам Україну треба зшивати, треба будувати містки між досвідами. У тому числі і через спільні документаційні чи дослідницькі проєкти, які би поєднували вчених з різних регіонів, з різними чутливостями.

■ О. Ч.: Це складне питання. Водночас, історики ж роблять проєкти

про ті часи, в яких не жили. Коли я пишу про те, що відбувалось у XIX столітті, я за собою помічаю, що не відчуваю глибини цього процесу, як це все відчувалося людьми всередині. Я можу як сторонній спостерігач зробити висновок по тих джерелах, які я зміг знайти. Я розумію, що їх набагато більше існує – тих джерел, яких я не побачу і які не увійдуть до моїх праць. Тому так само інші можуть робити ці проекти, але не відчувати глибини того, що відбувалося на місцях. Тільки зовнішньо зняти конкретні факти.

■ **Н. О.:** Саме тому я думаю, що важливо мати проекти в співпраці. Те, що ти говорив про порівняння: не робити капсульовану історію, а бачити її у зв'язку з іншими, намагатися витворити цілісну оповідь про війну, хоча у ній завжди чогось бракуватиме.

■ **О. Ч.:** Як історики ми можемо тільки наблизитися до розуміння якогось періоду, помітити закономірності, щось переосмислити, наприклад. Але всередину увійти ми все одно не зможемо. А коли я сам всередині історії побував, то зрозумів, наскільки воно глибинно – це такий пласт, який неможливо підняти, зрозуміти, переосмислити. Але от в чому користь стороннього спостерігача-документаліста – він з відстані може теоретизувати, допомагати в осмисленні і пошуку взаємозв'язків.

■ **Н. О.:** Я вважаю, що і ми маємо осмислювати. Коли ми пояснюємо щось собі і говоримо про Україну зі світом, то маємо теоретизувати свій досвід. Тобто не тільки збирати документи, описувати, а й пропонувати пояснення. Самим продукувати теорію і комунікувати зі світом не лише свій досвід, а й теорію, концепції, поняття.

■ **О. Ч.:** Так, але спочатку, щоби таку аналітику пропонувати, потрібно назбирати джерела. Це також дуже важливо.

Минуле, майбутнє, мистецтво.

Ольга Гвоздецька і Оксана Довгополова
про історії зв'язку з Одесою

Розмова записана онлайн 25 серпня 2023 року

■ **Оксана Довгополова (О. Д.):** Я докторка філософських наук, професорка кафедри філософії Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова, кураторка платформи культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво». Зараз перебуваю в Одесі і залишалася тут від початку повномасштабного вторгнення.

■ **Ольга Гвоздецька (О. Г.):** Я телеведуча, журналістка. Випускниця філософського факультету Одеського національного університету. Також із першого дня повномасштабного вторгнення перебуваю в Одесі. Трішки їздила до Румунії через Молдову, однак майже безперервно знаходилася у нашому місті, працювала в інформаційному полі.

■ **О. Д.:** Також із Олею ми мали спільний досвід аспірантської роботи, яку, на жаль, не завершили, тому що Оля вже активно працювала в медіа. Але зараз я вже їй натякаю: «У нас є матеріал, давай закриємо цей гештальт».

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Розкажіть детальніше про те, що вас зараз об'єднує – проект, який ви розпочали після повномасштабного вторгнення. Я попрошу вас повернутися думками у весну 2022 року і пригадати, що мотивувало вас взятися за цю роботу.

■ **О. Д.:** Чому я цим зайнялась? Коли почалося вторгнення, якщо б я перервала роботу, то, напевно, з'їхала б з глузду. Треба було робити щось сенсове. Крім того, що ми тоді робили задля виживання, треба було приймати рішення – залишатися чи не залишатися. Для того, щоб якось триматися купи, треба було щось робити. Але робити можна

різне: можна корисне, а можна на перспективу. Тут треба було знайти баланс.

Чому я вирішила, що треба записувати людей? Було видно, наскільки різко змінюються досвіди, наскільки люди себе відчують інакше. Виходячи з того, що в мене фокус на роботу з пам'яттю, я звернула увагу на те, що люди дуже часто на початку повномасштабного вторгнення використовували метафори Другої світової війни, які поверталися іншим боком. Я розумію, що за пів року, за рік, за два роки ці погляди абсолютно зміняться, і треба фіксувати це в моменті. Це важливо фіксувати зараз, і це буде впливати на подальший розвиток стосунків із минулим.

Дуже швидко, десь за два місяці стало зрозуміло, що досвід тих, хто залишився, і досвід тих, хто поїхав, починає відрізнятися. Люди по-різному інтерпретують речі, які вони бачать. Ті, хто всередині проживають цей досвід, – у них є своя історія змінених стосунків з містом; ті, які поїхали, – для них точка відліку для розмови з минулим залишилась така сама, яка була до початку вторгнення. Я себе питала: вони повернуться і потраплять у трошки інше місто. Для них це рідне місто, яке вони знають до моменту виїзду, і вони з цієї точки почнуть розмову. Але місто вже змінилося. Як з цим бути? Тому для мене було важливо фіксувати саме ці трансформації і записувати тих, хто залишився тут, і тих, хто приїхали в місто.

Я почала записувати в травні-червні 2022 року. Десь тоді втягла Олю, тож це спільна ідея. Ми разом багато обговорювали. Оля тоді ще багато працювала у волонтерському центрі – в нас є декілька інтерв'ю, записаних із переселенцями. Ми хотіли зрозуміти, як вони бачать Одесу.

■ О. Г.: Я хотіла би почати з того, що долучилася не одразу – не навесні. Тоді ми всі були розгублені. А вже десь наприкінці літа 2022 року з'явилася ця ідея. Вона стартувала зі спілкування з переселенцями, тому що тоді я була дуже заглиблена в роботу з ними. Хтось взагалі майже не розмовляв. Хтось давав короткі відповіді на прості запитання. А хтось волів поговорити – видно було, що комусь дуже потрібно розповісти про свій досвід. Я їм пропонувала: хтось відмовлявся, а хтось погоджувався і ми записували. Це були досить короткі інтерв'ю на 40–60 хвилин. А більше й не можна було витримати, бо це дуже складно було – і для людей, і для мене. Я після двох інтерв'ю відходила, напевно, дві-три доби. Я не могла думати ні про що інше, крім цього.

Потім ми спілкувалися з різними одеситами: тими, які залишилися;

тими, хто поїхали і наразі не повернулися; тими, хто виїжджали і повернулися. Це вже не два різних досвіди, а значно більше. Врешті, ми взялися писати інтерв'ю, які більше про стосунки з минулим і про активну роботу в теперішньому.

■ О. Д.: Ми трохи змінили фокус. Тому що минулого року в нас була ідея записувати дуже різних людей, з різним досвідом. Ми записували переселенців і нам було важливо зрозуміти їхній погляд на Одесу. Але ще минулого року ми запустили таку дружню розсилку з Google-формою, яка містила питання про зміну стосунків з минулим. У ній була графа: «Якщо Ви хочете розповісти про щось більше, то залиште свій контакт». Тому частина інтерв'ю пов'язані саме з цією Google-формою.

Восени 2022 року люди почали повертатися – у нас є декілька інтерв'ю з цією групою. Для мене було важливо схопити той момент, коли людина тільки повернулася: які її враження від Одеси і чому вона повернулася. Тоді ми зібрали надзвичайно класні історії. Це для мене теж мало якийсь терапевтичний ефект – я дуже радію, коли люди повертаються.

Пройшов час і я вже бачу зміну оптики. У 2023 році я собі сказала: «Час хаосу пройшов. Якщо ми продовжуємо це робити, то треба визначити фокус». І в 2023 році для мене змінилася картинка всередині міста. Я зрозуміла, що треба говорити з тими, хто щось активно робить для міста: або залишаючись тут, або виїхавши. Тому ми вирішили фіксувати історії людей, які всерйоз і свідомо працювали з розвитком міста, дивлячись на майбутнє. Тут вже були такі глибинні, довгі, серйозні інтерв'ю.

Ми відразу вирішили, що ми записуємо аудіо – ніякого відео, щоби людина не відволікалася на камеру. Важливо, що ми з Олею ділимося враженнями після цих розмов, бо я не бачу того, що відбувається поза записом. Цей напрямок ми сподіваємося продовжувати, але поки що немає часового ресурсу.

■ Н. О.: Команда цього проєкту – це ви двоє?

■ О. Д.: Фактично так. Тобто це ініціатива платформи культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво», але цим сегментом діяльності займаємося ми з Олею.

■ Н. О.: Декілька речей, які я можу вхопити у розмові з вами. Перше – це те, що питання, з якими ви приходите в нову ситуацію, все одно якимось мотивовані вашими попередніми зацікавленнями і вміннями. Друге – це те, що подібні ініціативи мають подвійну мету. З одного боку, це реакція на потребу людей говорити і така свого роду терапія – і для вас, і для оповідачів. З іншого боку, це теж творення джерел на майбутнє. Тобто

ви говорите про важливість збереження цих досвідів, поки вони ще не викристалізувались у сталих формах, аби згодом відслідковувати динаміку. Це допоможе зрозуміти різні точки входження в розмову для того, щоби потім будувати діалог між дуже різними досвідами.

Мені цікаво почути ваші рефлексії про те, як взагалі називати цю роботу: це інтерв'ю, розмова, усна історія, документація чи щось інше, що ми самі маємо якось назвати? Поки ми послуговуємося тим концептуальним апаратом, який був створений раніше, і розуміємо, що він не дуже працює.

■ О. Д.: Ми послуговуємося поняттям «глибинні інтерв'ю», адже не просто записуємо досвіди людей, а в нас є свій фокус – намагаємося з'ясувати, як змінюються стосунки з минулим. Звісно, коли ми починали в 2022 році, було таке відчуття, що зараз ми записуємо, але поки не знаємо куди будемо рухатися. Я тоді собі казала, що все змінюється і через два роки Одеса буде взагалі іншою, вона по-іншому буде розповідати про своє минуле. Також цікаво подивитися, як ми в цих плінних умовах уявляли собі майбутнє.

Тоді ідея була така, аби те, що ми записували в 2022 році, мусимо повторити в 2023 році, потім у 2024 році, а тоді порівняти. Але мені здалося, що вже намалювалася певна тенденція, певні точки, які, можемо припустити, стануть тенденцією в розумінні Одесою і самої себе, і як частини України, частини регіону. Я вже думаю про те, що треба запліднювати уяву тим, що ми почули в цих інтерв'ю. Великою мірою вони справді є терапією і для тих, хто говорить, і для нас самих. Я просто відчуваю, що деякі інтерв'ю були важливі особисто для мене. Тобто я розділила досвід з людьми, з якими в інший спосіб його б не розділила, а він був важливий.

■ О. Г.: Щодо самотерапевтичності, то в мене дуже багато таких одкровенень під час цих інтерв'ю, бо на багато своїх екзистенційних питань я не знаходила відповідей. Чому ми не поїхали? Чому ми залишилися? Як діяти правильно? Під час однієї розмови я запитую оповідачку: «Чому Ви повернулися? Що Вас тут тримало?». Вона відповідає і в процесі використовує слово «Rooting»: «Я не знаю, як це перекласти». Я кажу: «Укорінення». І тут до мене доходить. Я весь час – а це було вісім місяців від початку повномасштабного вторгнення – колупала себе щодня. Чому я не виїхала? Завдяки їй я знайшла відповідь – оце слово «укорінення» стало для мене відповіддю. Це так чітко, як блискавка. Просто коріння! Я зрозуміла, що якщо мене посадити на іншу землю, то я там просто не ростиму. Це дуже важливий для мене образ.

■ Н. О.: Ще одне спостереження, яке я хотіла б з вами розгорнути. Я помічаю, що спочатку дослідники і дослідниці використовують широке сито: вони записують дуже різні історії і сприймають це різноманіття як основний чинник відбору. Згодом фокус звужується. Я бачу це у своїй роботі, а також у проєктах колег: із часом наводиться чіткість оптики. Якщо я правильно розумію, то зараз ви зосередилися на темі стосунків з минулим і стосунків з місцем. Якщо би ви могли поділитися основними викликами в цій роботі і чого вам довелося вчитися? Тому що, з одного боку, ви будujete на своєму досвіді, але, з іншого боку, ніхто не вчив нас втілювати проєкт тоді, коли ракети літають над головою і коли є безпосередній ризик безпековий тобто, твоїм оповідачам, твоїм близьким, коли твої стосунки всі загрожені? Як ви собі давали раду в цих нових викликах?

■ О. Д.: Насправді великого досвіду в записуванні інтерв'ю в мене не було – я цим не займалася спеціально. Навіть коли в «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» ми ініціювали усноісторичні виїзди, то співпрацювали з людьми, які вмють це робити. Ми теж проводили частину інтерв'ю, але основна робота лежала на них, а не на нас. Тому попри мою залученість в попередні усноісторичні ініціативи, я там була скоріше людиною, яка формує запит і обробляє результати, а тут я включилася у безпосереднє спілкування з людьми. Олю я потім підтягнула, коли зрозуміла, що я сама не дам ради: я не зможу записати тих людей, кого я хочу. В цьому ми набували власний досвід, на якому вже будували.

Ще до створення «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» в 2017 році, я в Одесі співпрацювала з ініціативою «Одіссея Донбас». Там художниця і дослідниця Дарія Цимбалюк разом з колегами Віктором Корвіком та Юлією Філіп'євою робила глибинні інтерв'ю, які перетворювалися на малюнки. З одною з учасниць проєкту відбулася надзвичайна зміна – після інтерв'ю вона «вийшла з кокону», почала з радістю згадувати своє довоєнне життя та просто почала вирішувати життєві проблеми, які раніше відкладала. Для мене ця ситуація стала підтвердженням того, що варто працювати з людьми з актуальною травмою, хоч це було й не під ракетами. До речі, в одному з інтерв'ю, яке Оля проводила, на записі є вибухи, таке «ба-бах». І Оля вголос коментує: «О, прильот!». А її співрозмовниця з Маріуполя каже: «Ні-ні, це не прильот. Прильот інакше звучить. Все нормально, продовжуємо».

■ О. Г.: У мене дуже великий досвід інтерв'ювання телевізійного, але в науковому проєкті – це зовсім інша справа, це зовсім інший рівень довіри, відкритості. У цих розмовах якась близькість – вона, може, з конкретними спікерами народжуватися тут і зараз.

Щодо емоційного стану людей: одна з оповідачок плакала майже всю розмову. Потім ввечері того ж дня вона мені пише: «Я дуже вам дякую! Я поспілкувалася з вами і зрозуміла, що піду до психотерапевта. Бо я думала, що мені це не потрібно, я “вивезу” все це сама. Ні, – вона каже, – я зрозуміла, що я не вивожу». Це такий позитивний бік. Але є і негативний. В одного мого співрозмовника сталася панічна атака прямо під час інтерв'ю. Ми потім із ним це обговорювали, але так і не зрозуміли, що саме її спричинило. Але з такою ситуацією я зіткнулася тільки один раз – в інших випадках всі відчували полегшення і багато хто зізнався у цьому. Я відчувала, що їм стає легше.

■ Н. О.: На жаль, ми ніколи не можемо знати напевне, що саме може зачепити конкретну людину. Цей ризик означає, що ми маємо бути ще більш уважними і знати, що робити в різних ситуаціях. Це тепер наша реальність: ми живемо в умовах війни вже дев'ятий рік і серед обов'язкових навиків інтерв'юерів та інтерв'юєрок – вміти реагувати, коли ми бачимо якісь симптоми чи сигнали того, що наш оповідач і оповідачка переживає складні емоції. Це тепер частина нашої освіти, частина тієї прошивки, яку ми повинні мати. Як ви піклуєтеся про себе в цих обставинах? Тому що ви чуєте дуже різні історії безпосередньо в моменті інтерв'ю чи роботи з ними, коли вони вже розшифровані. Які ваші страгії, як ви даєте собі раду?

■ О. Г.: От Оксана гуляє біля моря, їй це допомагає [На момент запису розмови Оксана була на прогулянці прибережним парком – Н.О.]. Я теж не можу жити без моря. Бігаю. Пробіжки допомагають, до речі.

■ О. Д.: У мене, насправді, не було саме травматичних інтерв'ю. Але на мене дуже вплинуло, коли я вперше побачила наслідок влучання. Я бачила спочатку фото, але коли ти бачиш точку входу і точку виходу, і як це страшно. Я туди потрапила випадково, десь через місяць. Після цього я накупила собі морозива. Я розуміла, що роблю це, бо побачила оцей жах. Мені треба було собі в такий простий спосіб нагадати, що я ще жива.

■ Н. О.: Давайте повернемося до вашого проєкту і того, коли ваші інтерв'ю стають цифровим записом і текстом. Як ви працюєте із зібраними історіями? Як ви їх описуєте і зберігаєте?

■ О. Г.: Я дуже швидко набрала останній сет – з тими, хто працює на розвиток Одеси. В мене майже щодня було по інтерв'ю. Потім я дуже швидко приступила до їхнього розшифрування. Але тут це не в класичному сенсі розшифровка. Це радше тематичний опис розмови з вибраними цитатами і додатковими коментарями по тих точках, які нас

цікавлять. Спочатку я записую, потім отак розшифрую і залишаю коментарі. Потім Оксана відслуховує окремо аудіо, читає мої записи, робить свої. Врешті, ми все зводимо в спільну таблицю.

Записи зберігаються у мене на Google-диску. Я також роблю їхні копії. У мене загалом панічний страх, що це може втратитися.

■ О. Д.: Ми дублюємо все на Google-диску «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» і переносимо ще на жорсткий диск, на якому зберігаємо найважливіше. Взагалі, це найголовніше питання у збиранні таких інтерв'ю – як їх архівувати і як це зробити так, щоб вони жили? Навіть якщо вони лежать гарно описані десь на диску, але до них ніхто не звертається, це дуже погано. Це проблема багатьох усноїсторичних проєктів, які дуже багато записують, але потім воно так і залишається десь, невидимим.

■ Н. О.: Тоді як ви уявляєте доступ до цих матеріалів і їхнє життя після того, як ви їх записали?

■ О. Д.: Я щиро уявляю їхнє життя в такому обробленому вигляді і те, що вони будуть опубліковані. Нещодавно була чудова швейцарська програма про документування, поєднане з перехідним правосуддям. Там я почула ідею, що мають створюватися великі архіви, в які окремі ініціативи можуть передати свій доробок для того, щоби він був доступний. Я поки-що не знаю, куди це можна передати. Ми загалом плануємо продовжувати працювати і будемо думати над цим. Я розумію, що це може бути корисно не тільки нам. Але я також ставлю собі питання: коли ми записуємо, то кажемо нашим респондентам, що робимо це для проєкту «Минуле / Майбутнє / Мистецтво». Без їхньої згоди не можемо це нікуди передавати, тому у випадку формування такого єдиного архіву з усіма ними потрібно це проговорити.

Попри те, що люди дозволяють нам використовувати ці матеріали, ми розуміємо, що вони не завжди уявляють собі наслідки. Якщо ми будемо щось публікувати, то будемо повторно контактувати. І якщо ми захочемо кудись передати цей архів, на щастя, не такий великий, то необхідно про це спитати. Хоча інтерв'ю з переселенцями я би не передавала нікому, бо дуже специфічний досвід. Водночас, багато наших оповідачів розуміють важливість обговорення тих чи інших тем в публічному просторі. Дехто також просить про узгодження перед публікацією.

■ Н. О.: Власне, повага до побажань людини тут є ключовою і також важливо уявляти, якою є наша відповідальність як дослідників і дослідниць. Моє останнє запитання стосується поради: якби ви могли повернутися в часі назад, коли тільки уявляли собі цей проєкт, то що би ви собі порадили?

■ О. Д.: Напевно, можна порадити не боятися це робити. Але для себе дуже чітко проговорити: що я хочу, заради чого я це роблю і чому я це роблю саме зараз? Важливо свідомо підходити до процесу і також спілкуватися з тими, хто вже має досвід. Поспілкуватися, попитати: що тебе лякало, що мене лякає? Я, наприклад, консультувалася зі своєю колегою-антропологинєю. Вона мені сказала, що потрібно розуміти, що розмова може піти в зовсім інший бік і це може виявитися найбільш плідним. Тобто не намагатися людину поставити в рамки. Інколи оповідач зробить коло і повернеться, а на шляху зачепить важливі речі та контексти.

■ О. Г.: Я по ділянці інтерв'ю скажу, бо треба відповідати за те, що було твоєю частиною роботи. Я би порадила знайти внутрішню точку, де ви зможете бути одночасно і достатньо емпатичним, і достатньо відстороненим для того, щоб історію сприймати як історію, а не як проживання власного досвіду. Це складно: з цим умінням можна народитися, але цього можна і навчитися. Потрібно бути такою мембраною, через яку відбувається комунікаційний процес. Не можна не бути емпатичним, тому що тоді людина не розкриється і не розкаже тобі нічого важливого. Але і втягуватися в історію на сто відсотків теж не варто, бо тоді можна просто з глузду з'їхати від цих історій. Напевно, така моя порада.

■ О. Д.: І обов'язково думати про зберігання та подальше життя цих історій, аби вся ця колосальна робота не загубилася.

■ Н. О.: Саме тому і задумана ця публікація: щоби ми разом помислили про майбутнє і розуміли, що записати інтерв'ю – це перший крок. А далі буде багато інших кроків і можна рухатися в дуже різних напрямках.

ВИМУШЕНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ

24.02. ЖИТТЯ ПІСЛЯ.

Андрій Усач і Анна Яценко
про запис розмов із людьми, вимушено переміщеними
до Львова

Розмова записана в Центрі міської історії 24 травня 2023 року

■ **Андрій Усач (А. У.):** Ми співзасновники громадської організації «Після тиші», яка створена на початку 2021 року для документування досвідів травматичної історії України в ХХ столітті та розробки на основі цього публічно-історичних проєктів. Ми записуємо усноісторичні інтерв'ю з людьми, які пам'ятають події 1930–1950-х років, оцифровуємо їхні приватні архіви. Серед наших оповідачів та оповідачок є ті, хто пережили Голодомор, Другу світову війну, Голокост, примусову працю у нацистській Німеччині, ув'язнення в таборах ГУЛАГу і радянські масові депортації. Намагаємося переповідати їхні історії для більшої аудиторії в різних форматах, як то документальні фільми, виставки, подкасти, комікси і т. п.

■ **Анна Яценко (А. Я.):** З початком війни ми були в ступорі – ми не знали, чи продовжувати нашу діяльність взагалі. Але потім до нас почали приїжджати якісь знайомі, знайомі знайомих, знайомі знайомих знайомих. Вони розповідали нам свої історії евакуації, що вони переживали, як вони проживали свої перші дні війни. І ми подумали, що цей досвід варто задокументувати. Тому наші перші розмови – це були розмови з друзями, знайомими, які евакуювалися з різних міст. Для декого це була вже друга евакуація в їхньому житті: спершу з Донецька до Києва і тепер з Києва до Львова. Ми називали ці записи «розмовами», бо нам цікаво було почути, що людина хоче розповісти саме в цей конкретний момент, без уточнювальних питань, без якихось деталей, а просто те, що вони відчують.

■ А. У.: Тоді, у березні 2022 року, була набагато більша непевність, ніж зараз, і ніхто не знав, чим це закінчиться. Російські війська просувалися активно і займали території, які зараз вже підконтрольні Україні. І це була документація в той час, коли події розгортаються і ніхто нічого не знає. Тож сенс був в тому, щоби зрозуміти, як люди думають про те, що з ними відбувається саме в цей момент, адже через рік це були б абсолютно інші історії. Оскільки ми до цього працювали з усною історією про тридцяті, сорокові, п'ятдесяті роки ХХ століття і розуміємо, що коли ми її записуємо, то фіксуємо не стільки реальність, як вже її інтерпретацію.

Ми починали з того, що тоді, у перший місяць повномасштабної війни, ще було дуже складно зі зйомками, а в нас була ідея, що ми будемо знімати прямо в просторі міста і нам для цього будуть потрібні дозволи. Тож ми налагодили співпрацю з «Львів Медіа» і отримали від них журналістські посвідчення, які нам, в принципі, не знадобились. Як результат цієї співпраці ми також підготували декілька сюжетів на основі записів. Тобто ми не просто документували – ми намагалися дати це в публічний простір, що означає додаткові узгодження з людьми. Ми підписували інформовані згоди зі всіма нашими оповідачами й оповідачками – це зрозуміло. Але перед тим, як дати їхні відео, ми ще й усно узгоджували кожного разу. Наприклад, в одному випадку хлопець сказав, що можете використовувати запис, але змініть голос, заблюрте обличчя і не вказуйте справжнього імені.

■ А. Я.: А дівчина, яка евакуювалась з Бучі в перші дні, сказала, що зараз би вже по-іншому розповідала свою історію. Бо коли вона приїхала до Львова і ми її записали, вона ще не знала про те, що там відбулося.

■ А. У.: Ми у неї запитали, чи можемо її першу розповідь дати в публічний простір, і вона дозволила, але сказала, що зараз було би все по-іншому.

■ Наталя Отріщенко (Н. О.): То ви відчували, що цей момент непевності відкриває дуже багато різних інтерпретацій і важливо мати історії зсередини, а не після того, як уклалися якісь певні способи оповідання. Також ви надбудовували на тому досвіді, який у вас уже є, але з розумінням, що обставини, в яких ми опинилися, є радикально іншими. І це мені теж було би цікаво зрозуміти: що працювало з цього попереднього досвіду, а що довелося переглянути?

■ А. У.: Ми зразу думали про те, щоби робити відео. В нас команда – п'ять людей, які над цим працювали: менеджери проєкту, шукали людей, готових розповісти свою історію, домовлялися, готували запи-

си. І ми кожне інтерв'ю знімали на дві камери, з професійним світлом, із професійним звукозаписом – це дуже якісно зроблено в технічному плані. Ми такі інтерв'ю записували тільки коли робили якісь документалістські проєкти. І в нас, можливо, були такі документалістські амбіції, які ми спочатку не сформулювали чітко, але вже в процесі роботи зрозуміли, куди це має рухатися. Відповідно, ми кажемо, що пройшли тільки перший етап проєкту. Другий етап будемо реалізовувати пізніше – після перемоги, і ще ніхто не знає, коли це буде.

Чим відрізняється наша робота? По-перше, цей проєкт ми усноісторичним не називаємо – це називається розмова, документація досвідів. В нас не було формального питальника. Як інтерв'юер я кажу людині: «Назвись, будь ласка». Потім я запитую «Як ти опинилась у Львові?» (бо проєкт створювався для того, щоби записували тих, хто приїхали до Львова внаслідок повномасштабної війни). Було лише п'ять запитань, які ми задавали в кінці кожної розмови, щоб якось зв'язати між собою різні історії. І власне ці запитання відкликалися до нашого попереднього досвіду.

■ А. Я.: Ці п'ять запитань: Чи у Вашій сім'ї колись обговорювали події Другої світової війни і того, як її пережили? Що не взяли з собою або що взяли з собою? Чи вважаєте свій дім втраченим? Що є для Вас цінністю? Чому приїхали саме до Львова? Які у Вас плани щодо майбутнього?

■ А. У.: Чому ми питали про речі? Тому що раніше ми записували багатьох людей, які пережили примусові переселення або евакуації в часи Другої світової війни чи після неї, і ці люди часто говорять про речі, бо вони потрапляли в чуже середовище поза своїми домівками. І все, що в них залишалося з цих домівок, – це могла бути якась іграшка чи сорочка вишивана, це могло бути будь-що. І ці речі набували в нових умовах символічного сенсу. Одна наша оповідачка дуже жалкувала, що не взяла фотографії своєї сім'ї. В неї було таке велике сімейне фото ледь не з ХІХ століття. Вона просто не змогла його взяти.

І ще ми давали змогу нашим оповідачам і оповідачкам розказати про сімейні історії: «Що Вам розказували вдома про Другу світову?» Переважно було: «Бабуся казала, як ховалась у підвалі, а зараз ми ховались». Водночас, ми самі уникаємо будь-яких механічних порівнянь із Другою світовою, бо є якісь такі унікальні риси, які завжди в цих екстремальних умовах виникають, але ми ніколи не зіставляємо те, що відбувається тепер, і що було тоді.

По-друге, особливість роботи зараз, порівняно з нашим попереднім досвідом, – ми не розпитуємо, не наштовхуємо на якісь теми. Якщо людина

не хоче про щось говорити, то ми туди не заходимо з питаннями.

■ А. Я.: Це наш перший досвід, коли ми одразу задумали писати друге інтерв'ю, щоб зрозуміти, наскільки відрізняється те, що ми запам'ятовуємо, а що не запам'ятовуємо і як воно буде через якийсь проміжок часу, що ці самі люди розкажуть про себе. Ми хочемо провести його тоді, коли для них ця історія завершиться. У нас не так багато записів, бо в червні ми припинили проводити розмови. Багато людей почали відмовлятися, почали знецінювати свої історії, казати: «Та що ми там пережили? От там інші, от ми по телевізору бачили». Ми зрозуміли, що виникло це нашарування медійне і що люди переповідають те, що вони бачили або читали, а не свій досвід. А ще ми думаємо, що варто зробити з цього документальний фільм. Поки-що наші думки розходяться: чи це має бути якийсь один герой чи героїня, чи показувати історії різних героїв. Але це те питання, яке вирішиться вже після війни.

■ А. У.: Є люди, які самі починали фіксувати свої переживання і спостереження. Це дуже відрізняє теперішню війну, що ми – дослідники і дослідниці – не єдині, хто документує. Самі люди мають тепер набагато більше можливостей, щоби все навколо себе фіксувати. Так нам, може, навіть цікавіше, бо це таке от, що людина сама хоче зберегти. Раніше такого не було.

■ Н. О.: Значною мірою демократизація поля відбувається. Вчені вже не єдині, хто претендує на істину, і це нові виклики. Також виходить, що наші дуже різні ролі накладаються тут. Ми маємо власну позиційність і ми теж переживаємо війну, як і наші оповідачі й оповідачки. Наскільки якийсь ваш досвід присутній в цій історії? Може, якісь нові запобіжники, які ви собі поставили через те, що самі це переживали емоційно, психологічно, фізично, тілесно?

■ А. У.: У нас була ідея, що коли завершиться війна, то ми запишемо інтерв'ю одні з одними. Наш досвід не буде таким травматичним, як в тих людей, з якими ми говорили, бо там різні були історії. І це при тому, що ми не шукали якоїсь жесті особливої. Тобто ми не вчилися документувати злочини, щоби це стало аргументом в якихось судах чи розслідуваннях, – є правозахисні організації, які це роблять фахово. Вони можуть задавати мільйон оцих додаткових питань: «А де Ви стояли, коли у Вашу хату попав снаряд?» Нам це не важливо. Якщо ми знаємо, що хату зруйнували, а нам про це не розказують, ми не будемо про це питати. Важливо те, що людина сама хоче розказати.

Але це був виклик, насправді, початкового етапу, коли ми почали працювати. З'явилося дуже багато переважно іноземних ініціатив, які

давали гроші: «Тільки от зробіть нам». Ніхто не знав, що ж тут відбувається. Вже після Бучі почало спадати, мені здається, бо вже побачили, яка жесть може бути. А до того не було так ясно. Це був виклик – не повестися, насправді, на такі гроші. Через це ми шукали таке фінансування, яке би нас не зобов'язувало. Ми почали робити взагалі без грошей – просто взяли камери, своєю апаратурою все знімали. Фінансування ми знайшли десь посередині проєкту і першим ділом закупили харди, щоби зберігати великі файли, ми заплатили тим людям, які транскрибували інтерв'ю. І вже потім взяли трошки більший грант на те, щоб завершити цей проєкт у червні 2022 року.

■ А. Я.: Ще наш досвід у тому, я б хотіла зауважити, що ми перш за все думали про безпеку тих людей, кого записували. Ми старалися їх попередити ще перед інтерв'ю, що сказане можна буде переглянути, прибрати те, що може зашкодити. Якщо раніше ми підписували згоду з людьми, то старались тримати контакт, але, в принципі, в нас згода є, людина розказала свою історію, історія завершена, вже осмислена, обдумана, то тут ми розуміли, що людина може сказати щось таке, що може наразити її на небезпеку. І ми це дуже, дуже часто проговорювали.

■ Н. О.: Так, ми хапаємо якісь речі в процесі. Тобто і ми самі є, так само, як і наші оповідачі і оповідачки, в процесі перегляду багатьох рішень: десь відмовляємося від чогось, щось думаємо, що можемо тягти далі. Я особисто багато натхнення брала з методології сучасної історії, тобто з читання про те, як писати сучасну історію і чому вчені не люблять писати сучасну історію. Бо вони не знають, які наслідки будуть мати ті події, про які вони пишуть. Історик любить говорити впевнено: «От я знаю, чим це все закінчилось». Але, коли ти є безпосередньо дуже близько до тих речей, про які ти пишеш, в тебе немає цього пафосу. Мені здається, може, це і добре, якщо ми будемо дозволяти собі більше непевності і розуміння, що ситуація може розвинути у різний спосіб.

А друге натхнення – це натхнення з наративістики і те, що завершення історії – це щось таке, що надає їй сенсу. А ми зараз в такому моменті, коли цього завершення немає. Ви багато теж говорили про те, що для вас «після перемоги» – це буде важливий момент, коли зможете собі дозволити якісь речі. Тобто оце завершення, навіть уявне, дуже багато додає до того, як ми складаємо себе зараз. І навіть завершення інтерв'ю, коли людина відрефлектувала свій досвід, уклала його в оповідь, отримала можливість порозмовляти з кимось, хто не буде дивитися на неї, як журналіст, як юрист, як медик, як терапевт. Просто така валідизація твоєї історії для чогось більшого.

Але назагал я думаю, що має бути такий процесуальний підхід. Тобто зараз неможливо прийти з якимось готовим рецептом, а теперішня документація – це дуже багато про негоціацію, гнучкість, етику і процес.

■ А. У.: Зараз ми більш підготовлені до того, що не буде світла, наприклад. Ми плануємо інтерв'ю, їдемо в якесь місто – приїжджаємо, а світла немає і його не буде цілий день. Уже маємо практику в тому, що може не бути світла, може не бути інтернету, не буде де зарядити апаратуру, а тобі вона треба тут і зараз. Ми вже до цього підготувались. Ми всі також звикаємо до сучасної війни. І навіть ті, хто живе в набагато гірших умовах – вони про неї говорять побутово. І це показує як пам'ять функціонує. От ми хочемо, щоби наш проєкт, може, в подальшому дав трошки розуміння як люди будують ці історії, що вони відкидають і як «опобутовлюють» – я не знаю, як це сказати – починають більш буденно говорити про речі, які спочатку їм видавалися максимально екстремальними.

■ Н. О.: А як ви взагалі уявляєте майбутнє цього проєкту як архіву (якщо можна його назвати архівом)? Тобто як ви це бачите – збереження і, можливо, доступ, хто з цим зможе працювати?

■ А. У.: Це буде окрема колекція. Тобто вона у нас виділена серед маси інтерв'ю про інші історичні події. Частину опублікували – те, що нам дозволили оповідачі й оповідачки. Якщо хтось звертається, то ми можемо надати. Але поки ми не долучаємо це до якихось загальнодоступних матеріалів. Зараз це, напевно, і не варто. Ми можемо передати в якийсь ширший архів, але це буде таке, що через триста років можна подивитись. Я думаю, що якщо ми будемо все-таки робити якийсь документальний фільм, то, власне, зараз ще не варто все оприлюднювати. Точно не у відкритому доступі всі повні відео, тому що ми маємо відповідальність за те, що ми ці історії почули, записали, і за їх розповсюдження ми відповідаємо перед людьми, які це розказали.

У нас є архів, ми його формуємо. Минулого року ми почали якраз цей архів нормально впорядковувати. Тому що ми вже дуже багато втратили державних архівних колекцій, або знищених, або розграбованих, а скільки ми втратили сімейних архівів – то взагалі ніхто не знає і не порахує. А ми переважно з таким і працюємо. Вирішили, що треба все добре опрацювати і почали робити базу й описи більш детально. І по цих інтерв'ю теж буде база про повномасштабну війну, але поки ми не будемо цього оприлюднювати. Тобто має все бути добре збережене, але коли вже йде мова про публікацію чи використання для досліджень – то треба окремо розглядати.

Ми ж розуміємо, що зараз про Україну багато пишуть і в тому числі пишуть люди, які абсолютно не розуміють контексту того, що тут відбувається. Вони візьмуть твоє інтерв'ю, щоби знайти в ньому якусь фразу, витягнути її, показати: «Дивіться, оце підтвердження моєї тези!» Тобто ми маємо бути впевнені в тих, хто буде з цим працювати. Не вказувати їм, які вони мають робити висновки, але бути певними, що вони не нашкодять. Треба архівувати і зберігати. Це по-перше. Це вже те, що вимушено ми повинні робити – зберігати ці архіви. Іноді натрапляєш: «Ого, скільки люди зробили!» Починаєш шукати, а його просто немає.

■ А. Я.: А мене більше хвилює, як в цьому всьому не згубитися. Тобто масиви величезні і де вони будуть у відкритому доступі, де будуть в закритому, і якщо я як дослідниця хочу якусь тему розкрити, то в мене буде постійний страх, що я щось упустила і про щось я не дізналась, щось я не прочитала, щось я не побачила. Тому що це дуже важко досягнути, наскільки багато зараз задокументовано і скільки не задокументовано. І від цього стає мені трохи лячно. Інше питання, як нам працювати після війни з історіями, з якими не комфортно.

■ Н. О.: Дуже багато чутливості в цій роботі потрібно. Дуже багато. Але якщо повернутися до історії про завершення. Я багато для себе теж думаю, що завершення – це не є щось таке, що нам дане, а те, що ми самі творимо. Для різних груп це завершення дуже різне. Тобто можна говорити про завершення якихось історій індивідуальних, ми можемо говорити про завершення війни, ми можемо говорити про перемогу. Але оце завершення ми чомусь сприймаємо як щось зовнішнє, але воно також і про те, як ми його уявляємо, концептуалізуємо. І от ці історії для мене – це теж значною мірою про те, як ми завершуємо якісь оповіді, що для нас є тими крапками чи комами між ними. Наостанок, якби ви мали можливість із перспективи вашого досвіду, того шляху, який ви пройшли, порадити щось тим людям, які роблять подібні речі, або які хочуть їх робити?

■ А. У.: Перше – це повага до тих, з ким ти говориш і чию історію ти хочеш почути. Від цього відходить інше – це відповідальність, яку береш на себе, і якась емпатійна комунікація з цими людьми. Це не мають бути такі стосунки, що зараз ми зробимо свою роботу і до побачення. Людина ділиться з нами найважливішим, що зараз є в її житті, бо в неї нічого нема фактично, є тільки її історія. Має бути повага до цієї людини, до цієї історії.

■ А. Я.: Друге, мабуть, те, що жодна ідея не існує у вакуумі. Якщо вона тільки в твоїй голові і ти її нікому не озвучив, не проговорив, то краще її не втілювати. Все одно, щоби втілити якийсь проєкт, треба мати

однотимців або тих, з ким ти можеш проконсультуватися. Тому що є якісь такі речі, які ти просто можеш не помічати, а вони очевидні.

■ А. У.: Нема людей, які вчилися записувати історії часів війни. Це ж маячня. Тобто є люди, які мали такий досвід і можуть тобі розказати, але тебе ніхто цьому не навчить. Ти повинен на практиці набувати цих навичок і будувати. Коли ми починали перше інтерв'ю і завершували останнє, ми набрали дуже багато досвіду як задавати питання, в який момент промовчати, коли дати людині видихнути. Ми за цей час навчилися багато. Нам ніякі курси, спецкурси, школи, ніхто б цього не дав. Треба дивитись і вчитись.

■ А. Я.: Але з іншого боку – інші люди можуть тобі показати ті речі, яких ти не знаєш.

■ А. У.: І ще бути готовим реагувати на різні виклики, які відбуваються зараз. Якщо ти дуже неповороткий, то навряд чи це вдасться. Відповідно, треба розділяти ролі у проєкті: є люди, які відповідають за зйомку, за світло, за менеджмент, за домовленість із оповідачами й оповідачками, які комунікують, які ведуть інтерв'ю. А ще не брати на себе не властиві функції, не обманювати людей, не перебірають на себе те, чого ти в принципі не можеш зробити. І останнє: дивитися, з ким ти співпрацюєш в Україні і за кордоном.

Г ОЛОСИ СУЧАСНОСТІ.

Альберт Венгер

про документацію у прифронтовому місті Дніпро

Розмова записана в Центрі міської історії 3 червня 2023 року

■ Альберт Венгер (А. В.): Я за фахом історик, працюю на історичному факультеті в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара. Одна зі сфер, якою займаюся ще зі студентських років, – це те, що ми називаємо «усна історія». Вона для мене постає як інструмент пізнання минулого, але також і теперішнього часу.

Якщо говорити про повномасштабну війну і те, як вона вплинула в тому числі і на роботу в цьому напрямку, то можу вказати на такі речі. Перше: це, мабуть, як і у всіх – якийсь шок і запитання «а для чого ми – гуманітарії – потрібні, раз літають ракети і стріляє вся ця зброя?» І в цьому світі літаючих ракет, вибухів, постійних втрат, ти починаєш рефлексувати і думати, чим ти можеш дослужитись як історик, як споглядач, як учасник. Тут настільки велика кількість комбінацій – ти за один день можеш прожити стільки ролей. І це також питання відповідальності перед наступними поколіннями, включно з істориками, але і не тільки. Тому, маючи досвід дослідження Другої світової війни, я розумів наскільки важливо чути ті голоси, які звучать максимально близько до події. Тобто не тільки записані через 50–70 років, хоча це теж важливо, але і ті, які ми фіксуємо безпосередньо в моменті.

Разом із дружиною-історикинею, яка деякий час працювала в Чеській академії наук, але згодом повернулася, ми розпочали проєкт про прифронтове місто Дніпро як центр волонтерського руху і як центр, де знаходяться переміщені особи. Ми говорили про те, що Львів був одним із таких центрів, який приймав, але до Львова їхали здебільшого

залізницею, а до Дніпра – переважно ті, хто рухався автівками. Це Харків, Запорізька, Херсонська область.

Ми розпочали проєкт перед Новим 2023 роком. Ситуація вже була, скажімо так, стабільно-погана, але стабільна. Уже не було хаосу. Тобто, уже в оцьому броунівському русі, який перед цим був у місті, виробився порядок – хоч і броунівський, але все-таки порядок. Ми вже знали ці нові правила і як жити в нових умовах, як до всього цього пристосуватися. Це теж з психологічного боку, зрештою, було важливо.

Найбільшим викликом для нас був пошук і налагодження діалогу з людьми, які є вимушено переміщеними. Дружина ходила по різних волонтерських центрах, зав'язувала стосунки, знайомилась із людьми або їй давали контакти людей. Так ми розпочали записувати. Хтось до нас додому приходив, до когось ми їздили. І на сьогодні ми записали приблизно 40 інтерв'ю. Ми не робили ніякого спеціального відбору. Це вже потім якісь теми почали виділятися, якісь сюжети повторювались, а якісь були більш оригінальними. Щодо інтерв'ю з представниками волонтерського руху, то ми записали історії тих, хто найбільше на видноті, тому, на превеликий жаль, не брали інтерв'ю в бабусь, які шкарпетки в'яжуть. Це те невидиме величезне поле тих індивідуальних волонтерів, про яких ми мало що знаємо. Якщо на початку нашої роботи якось не дуже було зрозуміло, куди це далі можна розвивати, то зараз мені бачаться якісь стежки.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Якщо ми можемо повернутися в попередній рік і у твої мотивації розпочати документування, записувати історії вимушено переміщених людей, а також волонтерів у Дніпрі. Розумію, що в чомусь повпливала освіта й усвідомлення того, які типи джерел будуть потрібні для написання історії війни.

■ **А. В.:** Це складне питання – для чого я це роблю? Взагалі питання – для чого наша професія? Мені здається, що «для кого» – це ключове. Бо ж одна з ознак *homo sapiens* – це те, що ми озираємось назад, цікавимося своєю історією.

Щодо потреби джерел, то в якійсь підсвідомій шухлядці, мабуть, все є. Тому що як історики ми стикаємось з проблемами джерельної бази, розуміємо, що і того було би добре почути, і цього було би добре, але ці голоси були втрачені.

А також виникає дилема – це етика і естетика дослідження, що з цього на першому місці? Зараз домінує етика, вона формує і значною мірою деформує науковість наших досліджень. Питань етичних стає все

більше, вони все більше і більше корегують нашу діяльність і, з того, що я спостерігаю, визначають результати наших досліджень. Це ті проблеми, про які ще говорили в XIX, на початку XX століття, це дискусія про «чистоту» експерименту наукового.

■ **Н. О.:** Але чи бувають «чисті» експерименти в соціальних науках?

■ **А. В.:** Буває різна ступінь «чистоти». Тобто якщо людина не хоче розповідати, ми не будемо її записувати. Але якщо я знаю, що вона дуже цінний свідок, то я докладаю всіх зусиль, я буду до неї дзвонити п'ять разів на день, щоби вона дала згоду. З етичної точки зору я цього не повинен робити. Але що для мене важливе і на першому місці: ця людина чи її свідчення для майбутнього?

■ **Н. О.:** Так, це ключове питання: для чого і для кого ми документуємо? Тобто чи ми це робимо з думкою про те, що ці матеріали важливі для майбутнього і відповідно важливо їх записати в найповнішій формі, чи нам важлива теж ситуація тут і тепер, коли ми є безпосередньо в моменті взаємодії з іншою живою людиною, з її емоціями і переживаннями, і нам важливо, щоби вона не почувала себе ще гірше в умовах війни, ніж вона так чи інакше себе почуває.

■ **А. В.:** Так. Але ще раз скажу, підкреслю, що я дотримуюсь цих етичних норм. Я розумію, тобто в мені самому відбувається це бурління. Я це розумію. Для мене етика на першому місці. Бувало, що усні історики прийшли в якесь село, зібрали всіх бабусь, потім ті бабусі плачуть, а вони поїхали собі далі і записують в інших селах. Для науки це, може, і добре, що людей записали, а для тих, кого довели до сліз, мабуть, ні. Але питання – для кого ми працюємо?

Тому ці інтерв'ю, які ми проводимо зараз, можуть бути джерелом про нашу етику і про нас як дослідників більшою мірою, ніж про те, що ми вивчаємо. Накладається абсолютно інший пласт. Це пласт, який більше говорить про тебе, про мене, про іншого дослідника, про нашу культурну й антропологічну ситуацію, про інструментарій, яким ми послуговуємося. Тут буде більше інформації про це, ніж про тіло дослідження.

■ **Н. О.:** Як ти вирішував, з ким записувати історії, які питання ставити, коли починати і коли припиняти? Про ці рішення можеш розказати?

■ **А. В.:** Коли це все розпочалося, то була така певна «всеїдність». Я це би так назвав. Ми записуємо розмови з усіма, хто давав згоду, бо тоді у нас не було інформації взагалі, якщо говорити про переміщених осіб, про долі людей, про особливості їхніх досвідів.

Ми шукали оповідачів й оповідачок через «сарафанне радіо» або

через волонтерів. Ми не шукали сюжети – ми шукали людей. Дружина поїхала в один з волонтерських центрів, який займається харчуванням переміщених осіб, розказала там про наш проєкт, потім вона ще кілька разів туди їздила. Також вона відвідувала жінок-волонтерок, які проводили для переселенців майстер-класи, бізнес-тренінги. Частина сама цікавилася і хотіла розповісти про історію свого бізнесу, про історію свого успіху чи втрат. Волонтерів ми знаходили також у соціальних мережах. Ми дивились по Дніпру, писали в Фейсбукці. Як правило, люди відповідали.

Які запитання ми ставили? Перша частина інтерв'ю – наративна: «Що би Ви хотіли розказати про себе?» Потім, якщо це були тимчасово переміщені люди, то запитували про те, чи вони очікували на війну, як відреагували на її початок, як евакуювались, які були найбільші труднощі адаптації. Щодо волонтерів, це були запитання про мотиви, проблеми, з якими вони стикаються, реакції суспільства на їхню діяльність, успіхи волонтерської роботи, подальші плани.

Зараз ми трохи пригальмували: потрохи записуємо, але вже не так активно. Просто в мене зараз, скажімо так, уже оптики дещо вимальовуються, якісь ідеї, як звузити дослідницьке питання. Оцей перший етап показав, що записувати всіх, оця «всеїдність», з одного боку – це добре, бо ти формуєш таке поле, з якого потім можна брати різні історії. Але, з іншого боку, розмивається предметність. Тому що в нас там, умовно, три бізнесмени, дві вчительки, один працівник «Азовсталі». Ця еkleктика теж добра, але вона не дає вузького зрізу. І зараз я хотів би почати роботу, яка би стосувалася історій лікарів психіатричних лікарень в умовах війни. Тобто в мене вже є дослідження про долю психіатричних лікарень в період нацистської окупації. І якісь механізми з того, що відбувається зараз, у чомусь перегукуються. Зараз мені цікаво – і виклики для медиків, і виклики евакуації, бо частина закладів змогли евакуюватися під обстрілами. Тобто цей досвід багато в чому буде непомічений.

■ Н. О.: Я спостерігаю подібні процеси і в нашій документаційній ініціативі. Спершу це таке максимально інклюзивне поле, ми фокусуємося на диверсифікації, навіть прописуємо це як один з критеріїв відбору. Тобто ми слухаємо людей з різних регіонів, різного віку і статі, з різними професійними запліччями, з різними досвідами. І вже згодом приходять якісь питання, в чомусь мотивовані нашими попередніми дослідженнями. Тобто ми вертаємо, вибудовуємо назад цю тяглість своїх професійних «я». Або теж ми якось ці «я» модифікуємо через ті виклики, які бачимо навколо себе. Цікаво мислити, коли оце максимально широке сито

потрошку починає звужуватися і ми знову приходимо в поле зі своїми дослідницькими питаннями, а не просто реагуємо на ситуацію навколо.

■ А. В.: Скажу, що я до цих матеріалів в принципі не хочу повертатися. Тобто соціологам це, мабуть, важливіше, а мені як історику для використання джерел потрібна відстань. Я чітко розумію, що соціології важливо те, що зараз. Поки ще пульс пробивається, ви працюєте. Як тільки все, пульс перестав битися – приходять історики.

Бо ж джерело – це як добре вино: чим йому більше років, тим воно краще. Можливо, колись я зміню свою думку, але зараз я кажу, що я не хочу працювати як історик з цими розповідями. Я їх записав – і все, я не хочу з ними працювати. Тобто моя функція сьогодні – записати. Сьогодні я готовий покласти їх у шухлядку, а через сто років хай їх відкриє хтось інший.

Зараз я записую, документую, але я не пишу усну історію. Тобто це не усна історія в тому класичному варіанті, якою послуговувалися раніше, фіксуючи те, що антропологи називають «минуще теперішнє». Але це не «минуще теперішнє» – це сувора масова дійсність, яка нікуди не збирається діватися найближчим часом. Тому, як на мене, хай би ці записи лежали, дозрівали, і якщо через 500 років їх знайдуть, тоді вони будуть ще ціннішими. В джерелознавстві є поняття ординарності і неординарності джерела. Так от, зараз це ординарні джерела, вони концептуально однотипні. Але коли років через 500 вони десь вискочать, тоді стануть неординарними, їм приділятимуть особливу увагу.

Але це теж виклик – зберегти ці джерела. Що буде з оцими масовими ініціативами документації через 10, 20, 50 років? Я переконаний, що і половини не залишиться від того, що є зараз. Це і питання носіїв, і питання збереження, і просто чи захоче людина далі доводити цю справу. Ця найбільш документована війна матиме теж величезні прогалини, бо ми не збережемо все. Для того, щоб зберегти, треба величезні ресурси. Записати – це ресурс, але порівняно невеликий, і фінансово не так затратно, а от зберегти – це дуже серйозно. І де зберігати, в якій формі, на яких носіях?

У нас був досвід, в моїх старших колег, які на початку двохтисячних років їздили в експедиції по колишніх німецьких колоніях, записали величезну кількість плівок. Плівки ці полежали, а потім благополучно розсипались, розмагнітились чи що там з ними сталося. Що встигли транскрибувати, те і залишилось. Єдиний вихід – це транскрибування. Але воно є затратним фінансово і часово. Тобто з усіх ініціатив, які ми

зараз маємо, – я ще раз кажу, – менше половини будуть транскрибованими. Можливо, третина тільки. Тож єдина можливість зберегти – транскрибувати. У такому випадку цей матеріал зі задоволенням візьме архів чи музей.

■ Н. О.: Але для того, щоби цей матеріал отримав життя в архіві чи музеї, він має бути в певний спосіб контекстуалізований. Тому питання метаданих є таким важливим – потрібно не тільки записати інтерв'ю, а й описати їх.

■ А. В.: Так, саме тому в кожного нашого інтерв'ю є «паспортичка». Тобто в нас є усталена процедура: дозвіл на використання, інформація про того, кого записали, що записали і короткий зміст розмови. Це ключове для дослідників, які хочуть з цим матеріалом колись працювати.

Варто було би вести якийсь щоденник польовий, умовно кажучи, проте це суперідеальна картинка. Але хоча би перший етап – це каталогізація. Якщо немає каталогу на першому етапі, то я переконаний, що ці документи далі пропадуть. Тому що записати – це ти на хвилі емоцій, ти ще знаходиш в собі цей ресурс. А далі починається нудна, рутинна, іноді відразлива робота. Руки в абсолютної більшості не доходять.

■ Н. О.: Мені також цікаві твої міркування щодо подальшого збереження – чи потрібна нам одна інституція, яка би стала такою парасолькою для всіх документацій, чи краще мати мережу, де ми просто знаємо, що в Дніпрі є Альберт Венгер, тут є Центр міської історії, в Києві є інші ініціативи. Тобто як ти бачиш це в майбутньому?

■ А. В.: Це палиця з двох кінців і на різних етапах важливе різне. Умовно кажучи, на сьогоднішньому етапі чудово, що це розсіяно, те, що ми називаємо «ініціатива знизу». І це неминуче – дисперсність цього процесу. Стосовно далекої перспективи – 50, 100, 200 років – ясно, що повинен бути один центр. Механізму як його зробити я не знаю. Бо коли ти почнеш все збирати, всі ці перевезення, весь цей переоблік... перенесення дорівнює пожежі – частина чогось втрачається. З іншого боку, поки є конкретна людина, яка цим опікується, доти маленький архів існує. Немає, не стало її – велика вірогідність, що воно все опиниться десь на смітнику.

■ Н. О.: Саме тому нам потрібні інституції.

■ А. В.: Тому потрібні інституції. Тож до питання – чи треба все це разом звозити? На перспективу – так. Але механізму я не знаю. Зараз дослідницький ресурс розпилюється, бо нам треба досягнути океан інформації, який, фактично, неможливо досягнути. Нас, можливо, порятують спільні

метадані, але в нас їх немає. Хтось, може, щось і робить, але це індивідуальний підхід на своїх проєктах. Але ж концептуально метаданих нема.. От коли би була одна інституція, яка би цим опікувалася, тоді були б у нас спільні метадані. Ми могли б і кількісні методи використовувати, але наразі ми цього не можемо робити.

■ Н. О.: Якщо давати якусь пораду тим, хто береться за подібну роботу, якою була би ця порада?

■ А. В.: Якщо би цим усім займався тільки я один, то я би паспортів інтерв'ю не робив. В моєї дружини дещо інший склад характеру: вона сіла і швиденько все заповнила. А мене це внутрішньо обтяжує. Тобто я так впевнено розказую про ці паспорти, але я їх не роблю. Їх робить моя дружина. Якби це інтерв'ю записував тільки я, жодних би паспортів не було і концептуальна перспектива цих матеріалів була би невтішна. Тому якщо ви не можете цього зробити самі, то в команду треба знайти людину, для якої це не буде обтяжливо.

Тому що, знову ж таки, соціологи роблять для себе тут і зараз, а історики займаються цим не для себе. На жаль, у нас невисока культура розуміння цієї каталогізації і подібного. Ми сприймаємо її як даність. Але коли приходимо в архів, в бібліотеку, ще кудись, то за цим стоїть десятки, можливо, сотні років кропіткої, абсолютно непомітної роботи цих людей, здебільшого жінок. Ми їх ніколи не помічаємо і не знаємо, як вони виглядають, але на їхніх утлих плечах, на цій каталогізації тримається вся наша розгорнута і бравурна наукова робота. Вони вибудовують те, на чому ми стоїмо.

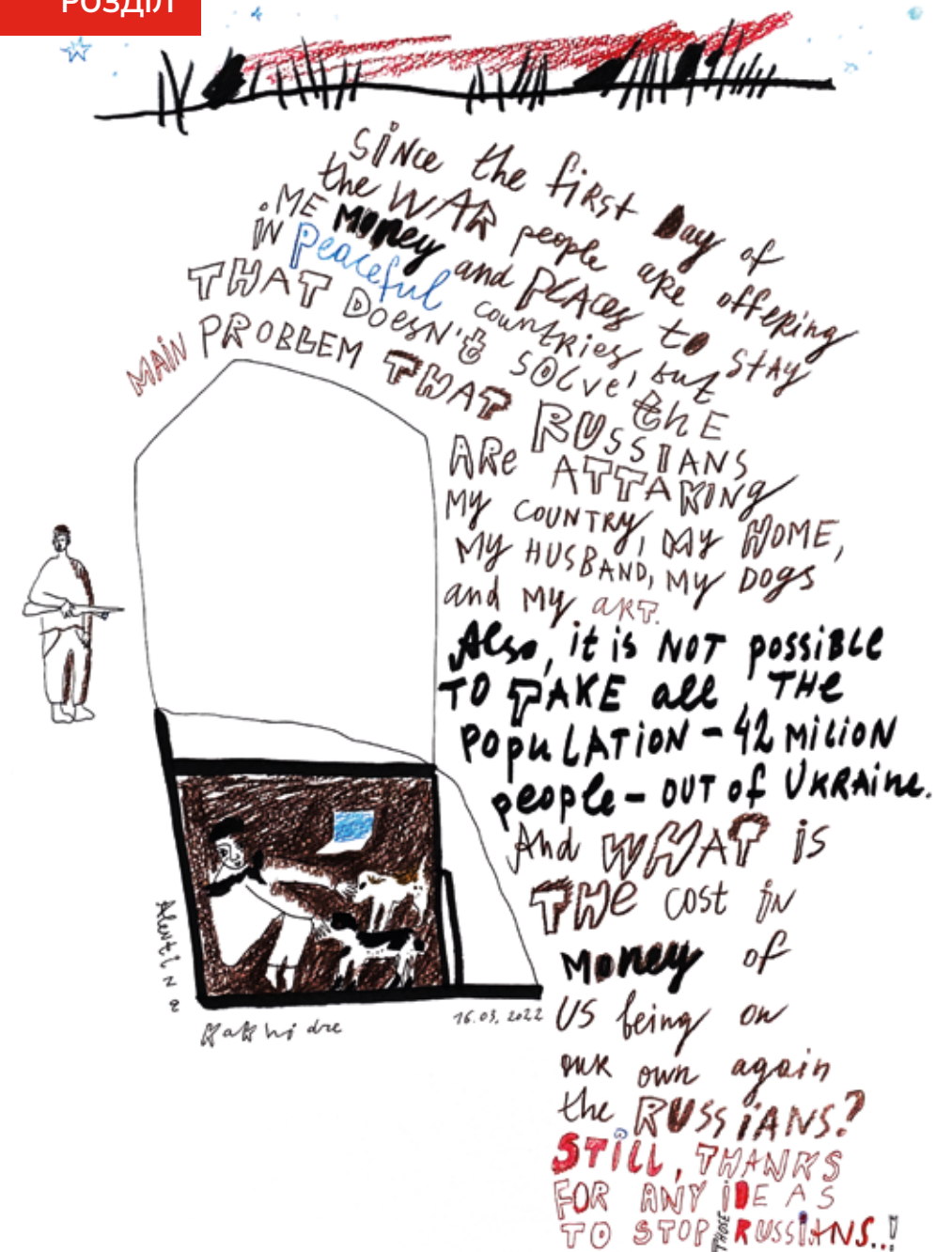
■ Н. О.: Можливо, теперішня ситуація якраз і показує важливість такої невидимої роботи, коли ми самі змушені її робити. Раптом ми усвідомлюєм іншу сторону науки, а також і необхідність тих критичних інфраструктур, які сприймаємо як належне і без яких не змогли би працювати: світло, тепло, зв'язок. Ще якісь поради?

■ А. В.: Не порада, а запитання, на яке я не маю готової відповіді, але про яке варто подумати – для чого це треба і чи треба це взагалі? Тобто куди потім передати зібране, чи буде воно потрібне комусь? І як все це потім опрацьовувати? Це виклик. Інакше кажучи, якщо я саджу себе через 100 років на це місце дослідника, тоді я цим користуюсь. Хоча, знову ж таки, інструментарій зміниться. Можливо, ми дійдемо до автоматизованого аналізу інтонації, напівтонів, тонів у записі. Але як з цим величезним масивом працювати? Оскільки усна історія, коли інституціоналізувалась у нашому сучасному просторі, то в ній був підхід, що потрібно знайти тих кількох унікальних оповідачів, які ще пам'ятають

період, який тебе цікавить. Ти за ними полюєш, ти їх знаходиш, записуєш всі ці десять історій і ніби знаєш, що з ними робити. А коли цих історій 20000? Зараз інтерв'ю перетворилося в масове джерело. Виклик на майбутнє – це зміна інструментарію роботи. Тобто та усна історія, в яку прийшов я, ти і наші колеги, змінюється. Це вже буде щось інше.

АДВОКАЦІЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ

FIGHT FOR RIGHT.

Ганна Заремба-Косович і Вікторія Харченко
про досвіди людей з інвалідністю під час
повномасштабного вторгнення

Розмова записана онлайн 23 червня 2023 року

- **Вікторія Харченко (В. Х.):** Я працюю адвокаційною менеджеркою в Fight For Right – це громадська організація людей з інвалідністю. До 24 лютого 2022 року я жила в Києві й завжди працювала в громадському секторі, де займалася різними проєктами і захистом прав людей з уразливих груп.
- **Ганна Заремба-Косович (Г. З-К.):** Я керівниця напрямку «Зміцнення спільноти» в громадській організації Fight For Right, також дослідниця, соціологиня й антропологиня. Разом із Вікторією весною 2022 року ми почали записувати досвіди людей з інвалідністю після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Я займалася інтерв'юванням, Вікторія координувала процес і проводила рекрут. За підсумками цієї роботи я написала, а Вікторія відредагувала звіт.
- **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Можете повернутися думками до весни 2022 року, хоча це не найпростіший час для повернення. Пригадайте, будь ласка, що саме вело вас тоді, яка була ваша мотивація розпочати цю дослідницьку ініціативу?
- **Г. З-К.:** Після 24 лютого 2022 року ми з Вікторією включилися активно в рятування людей з інвалідністю – кожна як могла. Я евакуювала людей від Львова до українсько-польського кордону. Тоді я почала вести щоденник волонтерства і обдумувати те, що потрібно також записувати досвіди людей з інвалідністю: не тільки тих, які евакуюються,

але й тих, які залишаються в різних регіонах України. Але я розуміла, що в той момент я не готова записувати ці інтерв'ю, і люди не завжди готові говорити. Але навіть якщо готові говорити, наскільки б вони розуміли наслідки того, що вони це проговорять на запис – це було питання. На це наклалися особисті сімейні обставини, тому в березні я була дуже збентежена і не готова вкладати свій емоційний ресурс в інтерв'ювання.

Але виникла така річ, суто формальна і бюрократична, – один проєкт, де треба було дещо змінити активності, і це був якраз той коридор можливостей для нас, коли ми подумали: «Ми ж можемо почати, наприклад, записи інтерв'ю. Можемо якось трансформувати ідею проєкту якраз під інтерв'ювання».

У нас є мережа правозахисників і правозахисниць людей з інвалідністю, з якими ми в добрих, теплих стосунках і з якими мали активні контакти щодо підготовки до можливого повномасштабного вторгнення перед 24 лютого. Ми з ними комунікували після ескалації війни – як вони, де вони? Це ті люди, з яких ми почали, кого ми запитували: «Чи погодились би ви, якщо б ми почали записувати інтерв'ю?» Тобто це люди, яких ми знали і з ким ми могли проговорити свої відчуття щодо початку такої роботи.

■ В. Х.: У мене трошки інший досвід. Аня фізично волонтерила, а я вже 28 лютого 2022 року була за кордоном, ми виїхали. І з того ж дня з готелю я уже працювала на нашій гарячій лінії. Ми ще до війни відкрили лінію психологічної підтримки, а потім цей телефон перетворився на те, що ми почали приймати дзвінки на евакуацію. Я взялася за напрямок медичної евакуації. Вся моя робота тоді зводилася до того, що я постійно говорила з людьми і часу на рефлексію, чи там подумати про щось, у мене не було.

30 квітня я завершила роботу на гарячій лінії і десь тоді до нас звернувся донор, з яким ми мали співпрацю ще до повномасштабного вторгнення, і запропонував використати кошти на якусь нашу роботу. Тоді Аня подала пропозицію записувати досвіди людей з інвалідністю і я подумала, що це класна ідея. На той момент я вже перебралась на Балкани і для того, щоби трішки зрозуміти контекст, я багато читала про балканські війни, але нічого про людей з інвалідністю в цих текстах знайти не могла. Я не хотіла, щоби в російсько-українській війні їхні історії загубилися. Ми ставили собі за ціль їх задокументувати, але не в юридичному сенсі, а в такому соціальному. Зараз мені регулярно пишуть наші герої, питають про те, чи можна побачити якийсь підсумко-

вий текст, чи буде презентація. Тобто людям важливо, щоб їхній досвід був відображений, щоб вони могли це прочитати про себе. Зараз ми завершуємо бюрократичні узгодження звітного документу і сподіваємося, що скоро його оприлюднимо.

■ Г. З-К.: Я би додала. Вікторія згадувала про те, що вона, і я в тому числі, ми разом почали шукати якісь теоретичні напрацювання і попередні дослідження, які стосуються інвалідності і війни. Дуже багато вивчаємо досвіди ветеранів. Це Перша і Друга світові, В'єтнамська війна, війна в Іраку, російсько-українська війна, коли вона ще називалась АТО [Антитерористична операція]. Але, коли говорити про людей, які мали інвалідність раніше, а не отримали її внаслідок війни, то таких досліджень обмаль.

Нам або нашим нащадкам треба буде писати історію російсько-української війни і варто її писати цілісною, а не фрагментарною. А коли ми почнемо писати цілісну історію, то маємо показати повсякдення людей з різних соціальних груп. Звичайно, є подібні речі, які ми переживаємо, але є і відмінні, про які говорили люди з інвалідністю, з якими не стикаються люди без інвалідності або люди з інвалідністю, але іншого типу. Наприклад, людина, яка пересувається на кріслі колісному, в неї одні виклики, а людина, яка не чує, стикається з іншими викликами. Нам було важливо побачити ці відмінності.

Я закінчила історичний факультет, тому в мене є ця ціль – творити джерела для майбутнього, але для наших колег, правозахисників і правозахисниць, є ще ціль тут і тепер. Нам було важливо зрозуміти ці досвіди для того, щоби скоригувати нашу систему emergency response і щоби зрозуміти як нам адвокувати права людей з інвалідністю в часі війни. Тож записування цих досвідів стало основою для ще кількох інших досліджень. Наприклад, ми вивчали специфіку евакуації людей з інвалідністю під час повномасштабного вторгнення.

Важливо сказати, що все-таки для більшості оповідачів і оповідачок було дуже, дуже важливо розказати про свій досвід. Дехто з них чітко артикулював: «Ми розуміємо, настільки голоси людей з інвалідністю є не почуті. Не тільки під час повномасштабного вторгнення, а й загалом, коли ми говоримо про інші сфери в суспільстві. Ми хочемо, щоби наш досвід був збережений і надіємося, що його врахують при формуванні політик».

■ Н. О.: Мені імponує ваш дуже м'який і уважний підхід до того, коли починати, і те, що ви максимально залучали спільноту до розмов і до промацування цього поля, що ви прагнете проводити дослідження

задля змін. Це дуже важливо під час війни, коли ми всі максимально вразливі, бути чутливими до своїх відчуттів і власних меж, де ми можемо або не можемо щось робити, і до почуттів та побажань інших людей. Розкажіть більше про вашу команду, з ким ви взяли за цю ініціативу.

■ Г. З-К.: У нас була психологиня, яка працювала на гарячій лінії, але також могла консультувати нашу команду і, за потреби, самих оповідачів і оповідачок. З нами працювала дуже чутлива комунікаційниця. Ми довго думали, як публічно комунікувати, що в нас розпочався такий проєкт і як висвітлювати ці досвіди, наскільки робити їх публічними чи не публічними. В нас було декілька таких обговорень. Також у команді є люди, які транскрибували інтерв'ю, – частина із них належить до спільноти людей з інвалідністю. Нам важливо максимально їх залучати до будь-яких проєктів.

■ Н. О.: Можете поділитися тим, як ви планували цей проєкт, як ви поклали його для себе і якісь ключові для вас рішення, пов'язані з ним?

■ Г. З-К.: Коли виникла ідея запису, ішлося про те, що це буде формат усноісторичних інтерв'ю. У нас було кілька блоків запитань, які ми хотіли охопити. Ми починали з розповіді людини про себе, потім просили згадати 24 лютого 2022 року і від цієї дати вже людина будувала свій наратив. Ми також запитували, чи вони відчували специфіку своєї інвалідності після повномасштабного вторгнення, щоби людина зробила на цьому акцент. Також нас цікавили окремо жінки і чоловіки з інвалідністю, люди, які мають видиму і невидиму інвалідність. Завершувати ми намагалися позитивними питаннями, говорили про перемогу – як вони її уявляють, де вони будуть в той час? Ми мріяли в кінці, як воно має бути, і мені це теж дуже допомагало, коли ми мріяли.

У чому був такий виклик для нас? Ми розуміли, що проєкт є публічним і частина історії наших героїв теж стане публічною. Ми не знали, як це зробити правильно, тому ми багато розмовляли про це з нашою комунікаційницею. Ми інформували наших оповідачів й оповідачок, що окрім того, що ми зараз записуємо інтерв'ю, ми будемо використовувати в дещо зміненому вигляді їхні свідчення для медіа і чи вони дають на це згоду. Ми це чітко проговорювали і фіксували в інформованій згоді. Частина тих, з ким ми проводили розмови, – це люди з громадського сектору, тобто вони знають, як може використовуватися інформація, яку вони надають, і вони довіряють нам як представницям організації Fight For Right. Тут якихось зауважень чи боязні не було. Але я розумію, що, можливо, також були люди, які не настільки працюють з медіа, тому могли не погодитися на запис.

■ В. Х.: Для пошуку оповідачів і оповідачок ми користувались правозахисною мережею Fight For Right, де є люди з різною інвалідністю, з різних регіонів, з різним досвідом. Це наші колеги, з якими ми працюємо. Ще якась частина – це були люди, яким ми допомагали евакуюватися. Коли ми запрошували до розмов, то намагались бути максимально м'якими. У когось, можливо, вже був досвід інтерв'ю до повномасштабного вторгнення. У когось цього досвіду не було і хтось його боявся чи не хотів. Дуже по-різному насправді все це відбувалося.

■ Г. З-К.: Я взяла на себе пошук людей, які мають інтелектуальну інвалідність, оскільки я безпосередньо працюю з цією групою. В мене є добрі знайомі і я звернулася до них – чи вони готові дати інтерв'ю. Була частина відмов і я не знаю точно, чи через те, що вони не хотіли говорити про війну, чи через специфіку інвалідності. Зрештою, більшість наших оповідачів і оповідачок – це люди з такої ближчої мережі, можна так сказати.

Також я помітила, що коли ми починали записи в травні минулого року – першу розмову ми провели 11 травня 2022 року – то люди були більше мотивовані давати інтерв'ю. Там було небагато відмов. У кінці літа – на початку осені вже було складніше знайти людей, які хотіли б говорити. Я пов'язую це з психоемоційним станом людей, бо весною ми проживали дуже новий досвід для себе і ми, я так думаю, дуже хотіли ним ділитися, проговорювати його. А вже пізніше ми почали адаптуватися до нових реалій, тому була менша потреба в означенні цього досвіду і, можливо, було важко говорити, бо вже не хотілося повертатися в минуле і новий шар рефлексії з'явився.

■ Н. О.: Якщо слідувати тій цілі, що інтерв'ю мали би бути заархівовані, щоби досвід людей з інвалідністю не загубився серед множинних історій з війни, якими ми оточені, то які ваші політики щодо збереження цих даних? Як ви плануєте організувати доступ до цих матеріалів, для кого і коли? Як ви уявляєте майбутнє цих інтерв'ю як архіву? Поміркуйте, будь ласка.

■ Г. З-К.: Це дуже складне питання насправді. Зараз зберігаються записи, транскрипти, фото на захищеному Google-диску нашої організації. Щодо оприлюднення, то розумію, що це дуже важливо зробити. Бо, знову ж таки, є оця така глобальна ціль, що коли ми будемо писати історію російсько-української війни, то маємо зробити її цілісною. Цей проєкт буде частиною загальної мозаїки, тому він би мав бути публічним.

Загалом ми підписували з людьми інформовані згоди, де вказували, що це буде архів. Але мені здається, що коли ми будемо його робити і

цілісно подавати все те, що записували, то маємо з нашими оповідачами і оповідачками це проговорювати ще раз і отримати дозволи від них, що ми будемо їхню історію робити публічною. Тому це буде новий юридичний і етичний аспект для нас, як це зробити правильно. Ми можемо не отримати ці дозволи. Невідомо, в якій безпековій ситуації люди будуть на той момент. Невідомо, як вони будуть ставитися до своїх розповідей. Якщо йдеться про тих, хто постраждали від воєнних злочинів, то люди дуже по-різному говорять про це. Їхня розповідь дуже залежить від того, коли вони пережили цю подію: чи це було два тижні тому, чи два місяці, чи пів року. Дуже багато людей хочуть взагалі забути свій травматичний досвід і нікому про нього не казати. Тому зробити відкритий архів буде великим викликом. Я думаю, що частина історії не буде відкрита ніколи. Хоча загалом ціль є така, щоб ці матеріали, принаймні частина з них, були повністю оприлюднені.

■ Н. О.: Через те, що ми живемо всередині події, ми не можемо вийти за межі та побачити її як цілість. Ми також не можемо знати, якими будуть її наслідки для нас особисто і тих спільнот, до яких ми належимо. Тому це складно і водночас дуже важливо проговорювати якісь рішення і шукати шляхи. Ведеться розмова, чи нам потрібен єдиний архів, де будуть представлені дуже різні проєкти. Якщо ми хочемо писати цілісну історію, то це виправдано. Проте постають юридичні й етичні питання щодо згоди оповідачів й оповідачок на передачу своїх інтерв'ю, адже вони часто погоджувалися на запис історії для певної ініціативи і йшлося про довіру до конкретних людей чи інституцій. У будь-якому разі варто говорити про ці питання.

Ви слухали дуже багато історій, ви їх розшифровували, аналізували, осмислювали, у вас якісь особисті обставини теж накладалися – як ви піклувалися про себе в цих обставинах?

■ Г. З-К.: Мені здається, що я не дуже піклувалася в той момент. Я дуже включилася в роботу. І постійно намагалася щось робити для людей поруч, і які теж проживають війну, не робила перерв, адже в голові постійно були питання: «Як я можу відпочивати, якщо в нас війна? У Львові більш-менш безпечно, чи я маю право на відпочинок?» Але наслідки такого підходу настали тоді, в кінці літа 2022 року, коли вже було досить складно. Я тоді трішки поставила на паузу інтерв'ю, бо не мала ресурсу вже ні для записів, ні для рефлексії цих інтерв'ю, які я записую. Тому зараз я намагаюся робити те, що потрібно для того, щоби бути в силі: достатньо спати, гуляти, робити улюблену справу. Але мені не завжди вдається це.

■ В. Х.: Мені здається, що варто собі інколи чесно говорити, що такий сьогодні день, коли я нічого не можу, не можу працювати, не можу бути іншим підтримкою – сьогодні я не окей. Це просто треба максимально швидко прийняти і не намагатися себе ще більше загнати докорами чи роботою, а спробувати з цього вирулити: поспати нормально, поїсти нормально, бажано не щось таке шкідливе, зробити те, що тобі подобається. І мати для себе якісь приємні дрібнички.

■ Н. О.: Якби мали нагоду порадити щось тим, хто зараз планує інтерв'ювання людей в умовах повномасштабної війни, що би ви сказали?

■ Г. З-К.: Я би порадила найперше добре порефлексувати і поставити собі ті питання, частину яких ти, Наталю, нам задавала: Чому ми записуємо ці інтерв'ю? Як ми їх будемо використовувати? Яка ціль цих записів? І поставити багато питань до себе, як до людини, яка буде проводити розмови: Чи є в тебе ресурс зараз для запису? Які питання ти будеш задавати? Які ти не будеш задавати? Чому ти думаєш, що ці запитання ти будеш ставити, а ці не будеш? Ким потенційно буде та людина, яку ти будеш слухати? Чи в тебе є ресурс зараз слухати цю людину? І десь мати в запасі оці речі, які будуть надавати тобі ресурс для інтерв'ювання.

Я люблю записувати інтерв'ю. Я люблю польову роботу. Мені дуже подобається робити дослідження. Але зараз, коли пройшло трішки більше року після записів, я починаю думати: Як я взагалі змогла це зробити? Де я брала ресурс тоді? Чи не виснажила я себе? Тут треба дуже добре розуміти, що ці інтерв'ювання про травматичні досвіди і ці травматичні досвіди, які ми як інтерв'юери чи інтерв'юерки проживаємо зараз, вони відкладаються в нашій голові і в ментальному стані. Тому треба бути дуже уважними до себе і тих людей, які поруч – не тільки тих, кого ти інтерв'юєш, а й друзів і близьких. Бо воно відбивається на ваших комунікаціях у повсякденному житті.

■ В. Х.: Коли ти всередині події і коли ти постійно працюєш, у тебе немає часу на те, щоби трішки відійти і подивитися на себе збоку. Потрібно пам'ятати, або собі постійно нагадувати, або щоби була людина, яка буде нагадувати тобі: те, що ти робиш, – це важливо.

Матері під час війни.

Марія Шваб про те, як говорити про вагітність і пологи

Розмова записана онлайн 21 липня 2023 року

■ **Марія Шваб (М. Ш.):** Я дослідниця, у мене бакалаврат зі соціології, а магістратура у сфері громадського здоров'я, обидва від Києво-Могилянської академії. Потім ще рік я вчилася на програмі «Епідеміологія і біостатистика» в університеті штату Нью-Йорк в Олбані. Наразі я здобуваю PhD на базі Маастрихтського університету – це щось таке середнє між соціологією і громадським здоров'ям. Я досліджую репродуктивні послуги в контексті їхньої якості і дотримання прав людини на прикладі пологів, тож пов'язана з цією темою доволі міцно і давно.

Коли почалося повномасштабне вторгнення, я дуже добре розуміла як відбуваються пологи в Україні і з якими проблемами стикаються породіллі. Було ясно, що війна створить ще більші проблеми у тих процесах, які вже існують, які потребують удосконалення. Це моє дослідження, по-перше, відображає мій академічний інтерес – зрозуміти, що відбувається з жінками, що вимушені народжувати в умовах повномасштабного вторгнення. Коли я тільки починала шукати публікації про пологи під час війни, то насправді їх було не так багато і стосувалися вони здебільшого Руанди. Але Руанда і Україна – це дуже різні культурні і воєнні контексти. По-друге, я усвідомлювала, що ця робота також важлива в контексті документування і щоби доносити інформацію до міжнародної аудиторії. Саме з цього зародилась ідея дослідити цю тему.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Ми в різний спосіб звертаємося до наших попередніх знань і навиків у надзвичайних умовах. Але одна справа – це записувати інтерв'ю, коли в тебе не літають ракети над головою, а інша історія – це проводити розмови в обставинах, які радикально

безпеково відрізняються від того, що було до 24 лютого 2022 року. Чи ти могла би розказати про те, як тобі вдалося адаптувати свої попередні напрацювання? Що довелося змінити і які, можливо, нові виклики постали в цій роботі?

■ **М. Ш.:** Ретроспективно я розумію, що моя магістерська робота була доволі критичною, оскільки тоді я ставила багато запитань до роботи лікарів. Основна проблема нашої медицини – це те, що вона не є пацієнто-центристською, а дуже зосереджується на лікареві, на його перспективі і досвіді. Коли почалась повномасштабна війна, я зрозуміла, що зараз ми говоримо про людей, які залишаються в лікарні, які вимушені в надлюдських умовах працювати. І питання уже не в тому, щоби надати якісні послуги, а питання в тому, щоби надати ці послуги в принципі. Тому в моєму теперішньому дослідженні акцент зміщено з компоненту якості надання послуг на те, як вагітність проходить в умовах війни. Тобто мене цікавить, як змінився побут цих жінок, як змінився їхній досвід вагітності, пологів, післяпологового періоду у воєнних реаліях.

Я дуже відтягувала з початком збору інтерв'ю. Мені було страшно збирати ці історії, бо вони можуть травмувати. Ми навіть говорили про це з колегами – я знаю людей із кількох організацій, які займаються питаннями якості пологів і до вторгнення контролювали дотримання прав породіль, моніторили ситуацію. Ми з ними говорили, що навіть раніше під час інтерв'ю зривали болісні спогади. Для багатьох жінок пологи – це з багатьох причин дуже травматичні досвіди. Зараз на цю травматичність накладається війна.

Я боялася, що цим інтерв'ю можу якось похитнути психологічний стан людини, який, можливо, у неї вже більш-менш збалансований. Я боялась, що вона може впасти в емоційну прірву, особливо якщо йдеться про жінок із прифронтових областей чи тих, які пережили окупацію. Хоча у підсумку в мене не дуже багато було таких інтерв'ю, які в цьому плані «жесть», так би мовити. Проте ми з колегами узгодили, що якщо під час розмови я буду бачити, що людина «провалюється», то її слід перенаправляти до спеціаліста. Ми шукали такого спеціаліста і це трохи часу зайняло. Ще трохи часу зайняла побудова питальника. Тож до самих інтерв'ю справа дійшла в лише жовтні 2022 року.

А в жовтні 2022 року почалися обстріли наших електростанцій і, як наслідок, вимкнення світла. Тому весь процес запису інтерв'ю проходив у період із жовтня по кінець грудня 2022, початок січня 2023 року. Зараз зрозуміло, що треба було почекати умовно до березня 2023 року,

коли все більш-менш стабілізувалося, але в той момент здавалося, що це останнє вікно можливості, що не буде інтернету і взагалі зв'язку, тому треба збирати, поки хоча би щось є.

Із жінками, які народили, взагалі важко проводити інтерв'ю, бо дуже часто присутні діти, їх треба годувати грудьми. Оповідачки відволікаються на дітей, які плачуть, або треба знайти людину, яка посидить з дитиною на час розмови. Якщо жінка в евакуації, то часто чоловіка немає поряд, він може бути в Збройних силах чи залишатися вдома, тобто вона сама сидить з дитиною. На це накладалось те, що немає світла. Дуже часто ми переносили ці інтерв'ю, оскільки то в мене, то в них зривалося щось.

■ Н. О.: Коли ти розповідала про потенційну травму в цій темі, я згадала один з тих семінарів, які ми проводили у себе в ініціативі. Як частина нашої роботи, ми мали щотижневі зустрічі з дослідниками і дослідницями воєн, конфліктів і різних форм насилля. Одна з учасниць цього семінару, медична антропологиня Кассандра Юїлл з Міського університету Лондону, ділилася досвідом інтерв'ю з жінками та лікарями про стимулювання пологів. Власне, вона якраз говорила про етичні виклики в цій роботі і те, що такі розмови є потенційно травматичними як для оповідачок, так і для дослідниць.

Ти цей проєкт планувала ще до повномасштабного вторгнення?

■ М. Ш.: До повномасштабного вторгнення я планувала дисертацію, яка мала розширюватись на допологовий період, вагітність, пологи, післяпологовий період, і стосуватися якості лікарських послуг у цій сфері в Україні. Я збиралася досліджувати, як це відбувається в Україні, які з цим можуть бути пов'язані травми і як їх долати, як можна покращити жіночий досвід. А потім почалось вторгнення і ми вже не можемо говорити про це все, не говорячи про війну. Тепер ми з цією стигмою війни і вона буде формувати наше життя на десятиліття, якщо не на століття. Стало ясно, що все одно мені доведеться пірнути в тему пологів під час війни.

■ Н. О.: Як ти шукала своїх оповідачок і організовувала комунікацію з ними?

■ М. Ш.: Мої респондентки – це жінки, віком від 17 до 40 років. З огляду на це, я обрала той самий підхід, який використовувала під час написання магістерської роботи. Я розмістила в Інстаграмі і в Фейсбуці оголошення, що проводиться дослідження. Оскільки це молоді люди, які сидять в цих соцмережах, то це хороший шлях до них дістатися. Можна було зголоситися до розмови онлайн або отримати ці запитан-

ня на пошту, зайти в Google-форму і записати свої відповіді. Зрозуміло, що письмові відповіді якісно будуть відрізнятися від відповідей під час інтерв'ю, а ще пишуть люди менше, ніж говорять. Але це був такий компроміс: написати свою історію або розповісти її усно. У підсумку я записала 25 інтерв'ю і отримала десь 50 відповідей через Google-форму.

■ Н. О.: Можеш розповісти про ті питання, які ви обговорювали під час розмов із жінками, а також ті, які були у цій онлайн-формі?

■ М. Ш.: І в Google-формі, і в гайді інтерв'ю запитання, в принципі, були ті самі. Хіба що під час розмови я щось уточнювала, а в онлайн-формі такої можливості не було. По-перше, я запитувала про період безпосередньо перед вторгненням: які були настрої в родині, чи очікували загострення? Також я цікавилася 24 лютого 2022 року: як для них почалося вторгнення, які були думки, чого вони очікували? Після цього ішли запитання про те, як проходила вагітність, про позитивні якісь моменти, щоби хоч трохи відволікти людину від війни. Після цього був блок, який залежав від теперішньої ситуації жінки, – чи вона досі в евакуації, чи вона залишається там, де і жила до вторгнення, чи вона була в окупації – тут я ставила індивідуальні запитання. Далі був блок про пологи: де вони проходили, в яких умовах, як виглядали, як змінилися після вторгнення (якщо жінці є з чим порівнювати). Окремо питала про бомбосховища, про практики пологового з початком вторгнення. На завершення запитувала, як їхнє життя змінилося і як воно проходить з новонародженою дитиною в умовах війни.

■ Н. О.: Наскільки я зрозуміла, ти працювала одна. Як ти давала з цим раду, як піклувалася про себе в цих умовах?

■ М. Ш.: Хоча це мій дисертаційний проєкт, транскрибуванням за оплату займалася інша людина – вона допомагала мені з цією складною частиною дослідження. Коли вона закінчила свою роботу, ми з нею професійно поговорили, адже це студентка-соціологиня. Мені здається, на неї слухання і розшифрування справило радше гнітюче враження, проте вона також помітила деякі системні речі.

■ Н. О.: Я переконана, що важливо визнавати вклад тих людей, які розшифровують інтерв'ю. Для них це теж може бути емоційно складний досвід. Варто включати розмови з транскрибувальниками і транскрибувальницями в наші методологічні рефлексії, адже вони їх збагачують, бо мають інший погляд на ситуацію розмови.

■ М. Ш.: Згодна з тобою. А щодо мого психологічного стану – і це я помітила ще з часу написання магістерської роботи – ти з часом звикаєш до цих історій. Тобто якщо перші тебе дуже зачіпають, то чим далі, тим,

як правило, ці розповіді стають дуже схожі між собою і відбувається певне «загрубівання»: тебе вже менше і менше все дивує і жахає. Хоча, дійсно, були дуже страшні історії. Тобто люди і з Маріуполя, і з Бучі втікали. Але я думаю, що навіть досі у мене триває стан продовженого шоку, який впливав і впливає на мої реакції.

Я також проговорювала свій досвід з іншими людьми. Ділилася якимись важкими для досягнення речами – звичайно, дотримуючись анонімності моїх оповідачок, щоби самій їх не переживати.

■ Н. О.: До речі, минулого року я мала нагоду зустрітися з Мері Маршалл Кларк, яка вела проєкт із інтерв'ювання нью-йоркців після терактів 9/11. Її команда спілкувалася з людьми одразу, буквально через декілька днів після атаки на вежі-близнюки. Вона сказала мені річ, про яку я не особливо задумувалася, але яка є дуже важливою: «Наслідки цих розмов для дослідників і дослідниць будуть проявлятися згодом». Бо коли ти ще змобілізований чи змобілізована, то багато речей робиш на адреналіні, дуже багато витягуєш у стані шоку. Але потім почуті історії можуть тебе наздоганяти.

Тому важливо думати про якусь довготривалу психологічну підтримку і допомогу тим, хто слухає історії з війни. Треба мислити «в довгу» і це теж стосується психологічного здоров'я. Потрібна не тільки підтримка тут і зараз, але і через певні проміжки часу. І, мабуть, це завдання мали би взяти на себе інституції, бо дуже часто в нас все покладається на дослідників. Мені здається, що це має бути вшита політика на рівні університетів чи дослідницьких центрів, які працюють із такими історіями. Якись регулярні супервізії чи ще щось.

Чим живе твій проєкт зараз?

■ М. Ш.: Зараз він на етапі аналізу даних. Далі я планую зробити звіт українською мовою, щоби поділитися результатами своєї роботи. Ще один підсумок – це академічна стаття англійською мовою, яку я хочу подати в міжнародний журнал. Про наш досвід важливо говорити назовні, це була моя задумка з самого початку – публікувати на міжнародну спільноту і давати інформацію, щоби на її основі розробляти політики, приймати рішення.

■ Н. О.: А плануєш якось архівувати ці інтерв'ю, з думкою про те, що інший дослідник чи дослідниця зможе з ними працювати?

■ М. Ш.: Я дуже прискіпливо ставлюсь до безпеки своїх респонденток. Можливо, навіть більш прискіпливо, ніж треба. Тому мені завжди дуже страшно, що випадково розкриється якась їхня особиста інформація. Загалом розмова про пологи є доволі чутлива. Жінки діляться такими

доволі інтимними деталями і подробицями, тому я намагаюсь максимально захищати приватність своїх респонденток. Через це мені дуже не хочеться ділитись інтерв'ю.

Також слід враховувати, що людина сьогодні згодна поширити свою розповідь на широкий загал, а завтра вона передумає і, можливо, навіть засоромиться і буде якось морально страждати через це. Тому я не хочу давати ці транскрипти у вільний доступ. Можливо, в якомусь індивідуальному порядку: якщо до мене будуть звертатися, то тоді хіба ділитимуся цими інтерв'ю, але тільки після додаткового погодження з усіма респондентками. Саме з огляду на безпеку особистості, захист їхньої конфіденційності я не бачу наразі можливості оприлюднювати ці матеріали.

■ Н. О.: А яким ти бачиш майбутнє цієї ініціативи? Чи плануєш якось її продовжувати?

■ М. Ш.: Думаю, що я з цією темою залишусь надовго, якщо не на все життя. Я буду продовжувати далі збирати розповіді жінок про вагітність і пологи, десь за рік або і швидше зроблю другий етап, тобто шукатиму ще історії, тому що, як мені здається, я недостатньо їх збрала. Тобто в мене проведено 25 глибинних інтерв'ю і збережено 50 письмових наративів, які варто було би доповнити усними розмовами. Я розумію, що в мене немає теоретичної насиченості вибірки. Якщо, наприклад, поглянути на регіональний зріз, то у мене більшість розповідей зі західної частини України, де люди залишалися на місцях. Але з тих регіонів, де була окупація, – південні, східні області – звідти лише кілька історій. Там ми не можемо говорити про насиченість даних. Я розумію, що у цих регіонах є більша варіативність, яку мені не вдалося вхопити, знову ж таки, через низку причин. Просто там людям не до цього зараз – не до участі в інтерв'ю.

Певним обмеженням мого дослідження є те, що жінки, які зі мною говорили, уже живуть у відносно комфортних умовах, наскільки це можливо в умовах повномасштабної війни, – психологічно і матеріально комфортних – щоби мати ресурс на цю розмову. А поза охопленням вибірки залишається дуже багато жінок, які просто не в ресурсі, в яких є пріоритетне виживання і їм не до розмов зі мною. Мені здається, що, можливо, трошки пізніше і в них з'явиться цей ресурс: або вони виїдуть, або ми звільнимо ці території. У них більше не буде поставати першочерговим питання виживання і тоді настане час збирати їхні історії. Тому це дослідження треба продовжувати, щоб отримати цілісну картину, оскільки зараз вдалося зафіксувати лише маленький клаптик тої ситуації, яка відбувається.

■ **Н. О.:** Але, мені здається, що дуже цінно, що ти почала записувати інтерв'ю ще минулого 2022 року. Змінюються умови і люди по-іншому будуть укладати свої історії – навіть ті жінки, які в ресурсі.

■ **М. Ш.:** Абсолютно, так.

■ **Н. О.:** І ще дуже важливо, що ти говориш про цей ресурс: наскільки ми зараз чуємо когось чи не чуємо когось через те, що хтось може говорити, а хтось інша не може. І, мабуть, є ті, які ніколи не зможуть говорити, чий історії ми, на жаль, ніколи й не почуємо.

Якби ти могла дати якусь пораду собі тоді, коли тільки уявляла цей проєкт, або комусь, хто зараз береться за роботу з подібними викликами, тобто інтерв'юванням людей в умовах повномасштабного вторгнення, то що би це була за порада?

■ **М. Ш.:** Мабуть, варто було раніше починати, бо я почала доволі пізно. Треба було починати десь влітку. Але, з іншого боку, от ми зараз поговорили про ресурсність, то я розумію, що тоді, можливо, з інших причин жінки би не зголошувались на це інтерв'ю. Влітку не було ясності і люди теж думали про інше. А восени вже наче стало зрозуміло, відбулося якесь уже звикання.

До речі, те, що я помітила в інтерв'ю, – звикання дуже сильне до війни. Для людей розмова про зиму чи весну 2022 року – це вже старі новини. Якби раніше почався збір, то, скоріш за все, історії би відрізнялися. Люди відрефлексували вже ці досвіди станом на жовтень-листопад 2022 року. Особливо ті, які народжували в кінці лютого 2022 року, бо у мене були і такі оповідачки. А ще влітку це були б інші історії, вони інакше звучали б. Проте, з іншого боку, збір інтерв'ю у жовтні дав можливість охопити тих жінок, які вже народжували в умовах відключення електроенергії, і це був інший тематичний пласт.

Ще порада – в команді такі проєкти значно простіше реалізовувати. По-перше, це більший людський ресурс. А по-друге, це контроль і сфокусованість. Тоді така робота йшла би значно швидше. І насправді це треба швидко робити, щоб твоє дослідження могло впливати і щось змінювати.

Минуле, яке оживає.

Інга Козлова і Надія Уфимцева про вчителів історії в умовах війни

Розмова записана онлайн 29 червня 2023 року

■ **Надія Уфимцева (Н. У.):** Я співробітниця Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) в Києві. Наша теперішня ініціатива полягає в тому, щоб записати інтерв'ю з українськими вчителями і вчительками про їхній досвід проживання війни з моменту повномасштабного вторгнення. Але ми також намагаємося фіксувати те, як вони порівнюють, співвідносять всі ці сьогоденні події та їхні досвіди із початком взагалі збройної агресії Росії проти України з 2014 року. У цьому проєкті я виконую роль проєктної менеджерки і технічної підтримки під час інтерв'ю. А Інга розробила для нас методологію і проводить розмови.

■ **Інга Козлова (І. К.):** Я доцентка кафедри соціології Українського католицького університету. Це основне моє місце роботи. Мені також пощастило бути з Надею в цьому проєкті, який став для мене в багатьох сенсах рятівним. Тобто він був і є для мене можливістю і проживати цю війну в якийсь продуктивний спосіб, і повернутися в дослідницьке поле.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Якщо ви можете пригадати весну 2022 року, коли ви тільки починали уявляти цю ініціативу, – що мотивувало вас, що змусило вас думати в цьому напрямку?

■ **Н. У.:** Ідея про те, що можна збирати інтерв'ю, записувати досвід наших колег, українських вчителів, виникла наприкінці весни 2022 року. У Центрі ми обговорювали можливі активності, що ми можемо і не можемо робити, і ніби одночасно з'явилася ця думка. Ми підтримуємо контакти з вчителями, які проходили в нас підготовку, відвідували семінари чи школи, і вони розповідають досить різні історії, дуже особисті,

насичені переживаннями, рефлексіями, деталями. Справа в тому, що колеги з УЦВІГ – директор Анатолій Подольський і координатор освітніх проєктів Віталій Бобров, які перебували в той момент в Києві і досі продовжують там жити, – вже за кілька днів після повномасштабного вторгнення почали тримати контакт і запитували по наших учительських мережах оце сакральне питання: «Як ти?»

У якийсь момент нас ніби осяяло (я навіть не можу сказати, хто був перший, хто запропонував цю ідею) проводити інтерв'ю. Одночасно з цим, мені трапилася інформація про те, що віденський Інститут гуманітарних наук (IWM) підтримує ініціативу по документуванню сучасної війни. Ми бачили і чули про те, як записують досвіди внутрішньо переміщених осіб, тих, хто виїхали за кордон, хто вступили до Збройних сил України. Тому стало зрозуміло, що ми можемо проводити інтерв'ю із вчителями та вчительками.

Чому УЦВІГ став записувати ці розмови? На нас впливало те, що ми працюємо зі свідченнями тих, хто пережили Голокост. І ми розуміємо, як це важливо зафіксувати досвіди і переживання людей в моменті. Так само в нас була мета, коли ми описували цей проєкт, що, можливо, зібрані інтерв'ю і розповіді стануть ще одним джерелом свідчень про злочини росіян в Україні, зможуть долучитися до вироблення політик – як треба було би реагувати, допомогти, які інструкції давати освітянам з боку Міністерства освіти і науки.

Особисто я взялася за цей проєкт, бо хотіла зробити щось корисне. Я виїхала з України з донькою і мамою в березні і повернулася в червні 2022 року. Я не була впевнена, чи я правильно вчинила, коли повернулася. Але, разом із тим, перебувати за кордоном було дуже складно. Мені хотілося відчувати, що я корисна, що я можу вислухати людей, почути їхні історії, якщо вони хочуть їх розказати.

■ І. К.: Мені дуже сильно резонує те, про що говорить Надя. Перші чотири місяці, відколи почалась повномасштабна війна, я просто застигла. Я нічого не могла читати, не могла продукувати тексти. Коли влітку ми з'їздили до родичів ближче до гір, то це допомогло мені трохи повернутися до життя. Тоді ж я відчула, що дуже випала з професійного поля. Я люблю проводити глибинні інтерв'ю, фокус-групові дискусії – мені цього бракувало. Я хотіла долучитися до такого збору, бо розуміла важливість документування і того, що воно було на часі від самого початку вторгнення. Тому що ми маємо це документувати, цю біду, яку нам несуть російська армія і байдужість російського суспільства, бо коли постане питання прощення чи «відмивання» відповідальності, про їхні злочини потрібно пам'ятати.

Я не шукала проєктів – мене знайшла Надя. Я змогла повернутися в те поле, якого мені так бракувало. Я викладаю методи досліджень і як можу розповідати про глибинні інтерв'ю, ситуацію розмови, взаємодію з оповідачами, коли я на рік з цього процесу випала? І сама ідея мені виглядала дуже важливою і цікавою. Тобто люди, що дуже заглиблені в історію Голокосту, вчителі, які розповідають про Другу світову війну, які про це читали в книжках, раптом стикаються з подібними викликами у власному житті.

■ Н. О.: Повномасштабне вторгнення спровокувало колапс багатьох професійних ідентичностей, особливо в тих людей, чия робота пов'язана з довгими тривалостями. В дослідженні чи викладанні ти не бачиш результату тут і тепер, тож дуже гостро постало запитання: А що я можу робити зараз, а для чого я взагалі потрібен чи потрібна? Це такий спільний досвід відчаю, який змусив нас шукати власні ніші і можливості відреагувати.

Цей досвід також штовхає нас переглядати ті імперативи, які були в основі наших підходів до розуміння війни і насильства. Ми бачимо, що максима «never again» / «ніколи знову» не працює, адже вона мала в собі розрив: надто уважно дивилася назад, в оце «never», але не мала жодних інструментів проти «again». Так само питання травми і зцілення, розмова про які ведеться з відстані, яка відділяє подію і її рефлексію. Ми ж зараз перебуваємо всередині війни, коли старі інструменти для пояснення реальності не працюють і потрібно шукати нові. Розкажіть про ваш підхід до роботи і ту методологію, яку укладали в надзвичайних обставинах повномасштабного вторгнення, про ключові рішення.

■ Н. У.: Коли ми обговорювали те, кого і як опитуємо, то вирішили зосередитися на тих вчителів і вчительках, які продовжують викладати. Скажімо, в нас є колеги, які зараз на фронті, які мобілізувалися і пішли в Збройні сили України. Я вважаю, що їхній досвід дуже важливий, але буде сильно відрізнятися від тих, хто залишився і працює з учнями. Окремо ми міркували про те, чи брати інтерв'ю в людей, які проживають на тимчасово окупованих територіях, і вирішили, що їх не будемо опитувати, оскільки не можемо гарантувати їхньої безпеки. Хоча ми зберігаємо анонімність наших оповідачів і оповідачок, однак ніколи не знаєш, як спрацює цей матеріал.

■ І. К.: Ми вирішили сформувати вибірку за територіальним принципом, тобто опитувати вчителів і вчительок із чотирьох груп. Це люди, які (1) були постійно в тилу, (2) перебували під окупацією, але ці території вже звільнені, (3) мали досвід вимушеного переміщення – всередині країни чи закордон, (4) живуть біля лінії активних бойових дій. Роботу по

рекрутингу повністю взяла на себе Надя – відповідно до цих критеріїв вона шукала людей і домовлялася з ними про зустріч. Вона мала розклад цих людей, вона мала мій розклад, вона мала свій розклад. Але планувати щось було дуже складно. Спершу були обстріли, постійні тривоги, потім блекаут, почали виключати світло і тепер треба було проводити зустрічі не лише тоді, коли немає обстрілів, а й поки у всіх є світло. Інколи я дивуюся: як взагалі можливо реалізувати проєкт в таких умовах?

■ Н. У.: Ми визначили для себе, що проводимо розмови з вчителями історії, але саме тими, хто проходили навчання в УЦБІГ. Ці люди працювали зі свідченнями тих, хто пережили Голокост, вони консультували роботи своїх учнів, які досліджували війну, геноцид кримських татар, Голодомор. І взагалі під час наших навчань ми аналізували приклади злочинів проти людства, історії різних геноцидів. Звісно, центральною була історія Голокосту і вони бачили дуже багато візуальних джерел, усних свідчень, документів. Тобто ці люди мають певний масив професійних знань, тож ми хотіли зрозуміти, чи ці знання зараз якось їм відгукуються, дають якісь флешбеки.

У мене самої були такі флешбеки. На початку березня 2022 року ми ходили в сховище у підвал нашого будинку. А перед тим у листопаді 2021 року ми видали книжку «Війна Клари» – щоденник дівчинки, яка мешкала в Жовкві. Вона, разом із родиною і ще кількома іудеями, ховалася в підвалі будинку в їхніх друзів під час Другої світової війни. І це я починаю пригадувати – як євреї, які ховалися в під час Голокосту в різних країнах, як вони оце переживали. Я опиралася на свої знання, на першоджерела – свідчення і щоденники. Так само, коли були звільнені Буча, Ірпінь, міста довкола Києва, я побачила ці фотографії – в мене просто один в один асоціація з фотографіями з Другої світової війни: з гетто, з таборів смерті, з місць розстрілів. А коли почали досліджувати оці могили масові – флешбеки мені перед очима стояли. Я хотіла зрозуміти, чи інші переживають подібні відчуття.

Щодо проведення наших інтерв'ю, то ми зустрічалися в Zoom, але були готові підключити будь-який інший месенджер, якщо буде така потреба. Ми всі втрьох включались, після чого я одразу закривала зустріч, щоби більше ніхто не міг під'єднатися. Я віталася з респондентом чи респонденткою, представляла Інгу. Інзі перед тим дуже коротко писала, як звати майбутнього оповідача чи оповідачку, який їхній бекграунд. Далі проговорювала умови цього проєкту і про те, що я залишаюся постійно на зв'язку, але вимикаю мікрофон, камеру і вмикаю запис. Далі розмову вела Інга, а я перебувала ніби поза кадром.

Ми почали записувати інтерв'ю восени, потім ось ці відключення світла і важко було зрозуміти, як нам організовувати роботу. В нас була перерва приблизно місяць, ми не могли нічого спланувати, але згодом повернулися до проведення розмов. Також у мене маленька дитина, в Інги маленька дитина – це треба було теж врахувати. Але оця готовність Інги в будь-який момент почати записувати інтерв'ю дуже мене надихала, підтримувала і допомагала.

■ І. К.: Ми дуже підтримували одна одну в цьому проєкті. У нас з Надею були свого роду дебрифінги після кожного інтерв'ю – ми переписувались у месенджері про наші емоції, якісь інсайти. І це дуже нас самих емоційно і психологічно вирівнювало, бо після першого чи після перших двох інтерв'ю мені снилася Буча. Я зрозуміла, що в подібних проєктах дуже важливі взаєморозуміння і взаємопідтримка у команді, важливе буття на одній хвилі, на одному подиху.

■ Н. О.: Ваш проєкт також можливий завдяки попереднім зв'язкам із вчителями і вчительками. Дослідження під час війни якраз підсвічують важливість особистих й інституційних мереж, звідки ми беремо контакти і де ми можемо чутливо працювати. Ви вже були в стосунках з цими людьми, ви продовжуєте ці стосунки після проєкту, а ця ініціатива – один із етапів цих тривалих взаємодій. Я завжди була критична до «гелікоптерної науки», яка пролітає, записує і відлітає, а у вас, мені здається, дуже екологічний підхід.

Ще один дуже важливий сюжет, який у вас звучить, і він є лейтмотивом багатьох розмов – це те, що ми будемо на своєму попередньому досвіді. Якесь речі стають можливими, тому що ми багато років у щось вкладали: у власну освіту, дослідження певних тем, розбудову стосунків. Мені цікаво, з одного боку, що вам допомагало, а що, можливо, в чомусь ускладнювало вашу роботу. Надю, ти рефлексувала про флешбеки, які траплялися через твою освіту і тематику досліджень. Інга викладала курси з якісних методів у соціології і в нових умовах потребувала нових прочитань того, як проводити інтерв'ю, як ставити запитання, як будувати розмову. Якщо би ви могли прорефлексувати про те, що з набутого вами професійного досвіду було помічним, а що нове довелося вибудовувати в обставинах повномасштабної війни?

■ Н. У.: З набутого і напрацьованого – це згадана тобою мережа зв'язків. Ми мали контакти людей, ми спілкувалися з ними після повномасштабного вторгнення. Коли я їм писала, то розуміла, що не треба дуже багато розповідати про УЦБІГ і вони мене знають, тому що ми зустрічалися на різних подіях. Наше попереднє знайомство і співпраця творили простір довіри. Я розповідала їм про проєкт, описувала його

особливості, показувала інформовану згоду. Вони бачили умови, що вони можуть у будь-який момент відмовитися, можуть не відповідати на будь-яке запитання, заборонити, наприклад, публікувати ім'я чи долучатися на умовах повної анонімності. Це все їхнє право.

Щодо того, чого ми навчаємося у процесі роботи: насправді дуже велике питання для мене – збереження цього архіву. Що з ним робити далі, як надавати дозвіл на використання цих матеріалів, який має бути доступ, де зберігати матеріали для того, щоби вони були безпечно збережені? Це те, над чим я розмірковую і ще не маю відповіді. Також що робити тоді, коли, наприклад, учасник чи учасниця цього проєкту каже: «Я не хочу, щоб ці матеріали десь взагалі зберігалися»? Мені як історикіні просто серце крається, коли я уявляю, що мені треба буде видалити якийсь матеріал. Для мене це неймовірно цінні історії – це джерело, яке може бути використано з дослідницькою метою і як свідчення про злочини.

■ **Н. О.:** У таких випадках я думаю, що з людьми треба говорити про важливість цих історій як документів і пропонувати різні опції, шукати варіанти. Наприклад: «Гаразд, ми не зберігаємо аудіо, але чи можемо ми зберегти транскрипт? Тоді не буде Вашого голосу, а буде тільки текст, з якого ми приберемо всі дані, які якось Вас ідентифікують». Тобто мені здається, що між «так» і «ні» є багато проміжних можливостей. Інго, що з твого досвіду було помічним і що довелося нового вибудовувати?

■ **І. К.:** У мене був досвід неодноразового перенесення інтерв'ю і він мене дуже загартував. Було розуміння того, що чекання – це нормально. І взагалі це нормально, коли люди переносять інтерв'ю, і це радше виключення, коли ми домовилися і з першого разу все вийшло. Я була готова підсвідомо до того, що інтерв'ю будуть переноситися, – просто додалися нові обставини, через які це відбувалося.

Стосовно нового досвіду. Інтерв'ю – це набір певних навиків і завжди є якась база, але ми постійно адаптуємося під конкретного оповідача чи оповідачку і під наше дослідницьке питання. Для мене проводити розмови про війну – це був перший досвід. Я спершу переживала: як це буде? Ми ж не до кінця розмежовуємо своє дослідницьке «я» і своє особисте «я». Коли почалося повномасштабне вторгнення, моїй дитині було чотири місяці. Я постійно думала, що маю робити: чи виїжджати, чи залишатися. Мої власні переживання дуже перегукувалися з тим, про що я чула під час інтерв'ю. Одна людина згадувала епізод із новин, який її дуже налякав. Я його теж пам'ятаю і він так само на мене дуже вплинув. Тобто були страхи щодо того, як я буду переживати це

інтерв'ю, чи зможу зі собою впоратись. Тому для мене була такою цінною підтримка від Наді.

У цих інтерв'ю люди розповідають про ненормальні речі, про життя в абсолютно ненормальних умовах і як вони намагаються їх вписати в свій звичний ритм життя, як вони ці ненормальні обставини «перетравлюють». Людина розказує, як вона це все проживає і ти теж з нею це проживаєш, насправді. Тобто ти усвідомлюєш саму ситуацію і дивишся на людину, як вона її пропрацювала, – і просто захоплюєшся. Це реально про якусь дику форму адаптації життя під ненормальні умови.

■ **Н. У.:** До речі, перед тим, як ми починали записувати інтерв'ю, я дуже боялась і очікувала, що будуть дуже важкі розмови, їх буде дуже важко записувати, люди будуть плакати, я буду плакати, Інга буде плакати і ця робота вичавить із мене усі сили: і емоційні, і фізичні. Але насправді так не було. Тобто люди розповідали про страшні і складні речі, але це вже був певним чином відрефлексований досвід і часом вони ділилися ним із легкістю, навіть намагалися жартувати. Деякі інтерв'ю були складні, але також дуже дивували, дуже надихали.

■ **Н. О.:** Зараз ви зібрали ці історії і постали виклики щодо архівування – спільні для багатьох ініціатив, які почали різну документацію і хотіли, щоби створені ними матеріали стали доступними ще комусь назовні організації. Можете розказати про свої плани і як ви будете розвивали цей проєкт?

■ **Н. У.:** У 2022 році ми зібрали 11 інтерв'ю. Це був досвід і жіночий, і чоловічий. Ясна річ, що жінок більше в цій професії, але нам також вдалося домовитися і записати розмови з чоловіками. Це історії прифронтові і тих, хто мешкають в тилу. Усі минулорічні записи вже розшифровані й заархівовані в нас у Центрі. Доступ до них наразі маємо лише ми.

Зараз ми плануємо продовжувати збирати інтерв'ю. Ми орієнтуємося на 30 розмов, але якщо ми будемо бачити, що історії вже повторюються і ми більше не отримуємо нової інформації, то, можливо, їх буде менше. Методологія у нас залишається така сама. Але оскільки минуло більше ніж півтора року від початку повномасштабного вторгнення, за цей час ми певним чином адаптувалися і наші оповідачі й оповідачки теж адаптувалися, відповідно, мають певну рефлексію. І ми хочемо, по-перше, почути цю їхню рефлексію про те, що вже відбулося, про ці всі події, які трапилися з моменту повномасштабного вторгнення, і, можливо, навіть з 2014 року, адже в першій частині ми не запитували цілеспрямовано. По-друге, ми хочемо почути, як вони бачать майбутнє і як можна узгоджувати різний досвід всередині суспільства. Чи нам

вдасться домовитися і не влаштовувати змагання – хто більше страждав? Чи ми не будемо знецінювати досвід одне одного? Чи зможемо будувати діалог і знайти щось спільне? Про ось це ми теж хочемо запитати.

Ще ми хотіли окремо записати інтерв'ю зі співробітниками Центру, задокументувати їхній досвід, оскільки вони включилися в роботу з кінця лютого 2022 року, підтримували зв'язок із вчителями з усіх куточків України. Це буде така окрема група оповідачів.

■ Н. О.: Яку пораду ви дали би собі минулого року, коли тільки почали уявляти і укладати цей проєкт?

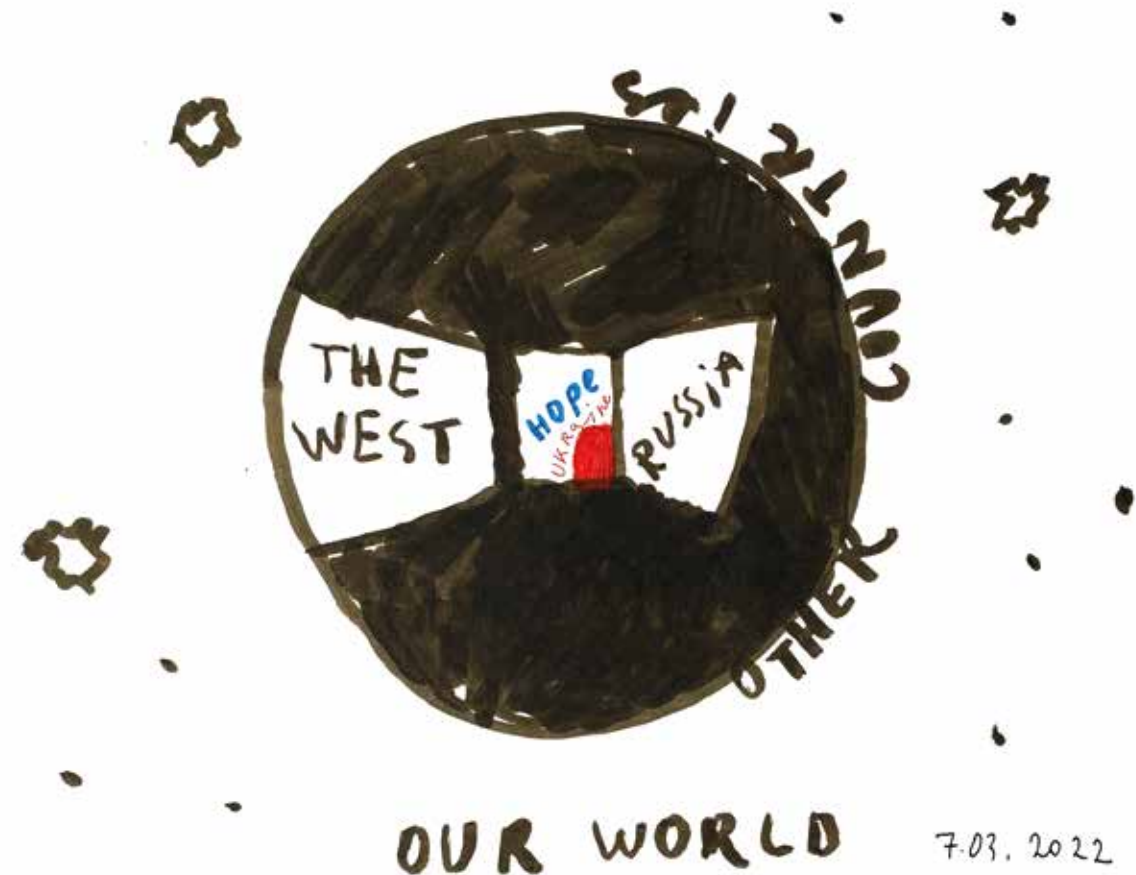
■ І. К.: Я зрозуміла, що нам у цих інтерв'ю дуже резонують власні досвіди і ми по-новому їх собі складаємо, але для людей, з якими ми говоримо, ця розмова теж неначе свого роду терапія. Ми боялися і не знали, чи дійсно люди готові. І це було круто зрозуміти, що вони готові і навіть потребують цього проговорення. Їм треба комусь розказати про цей свій досвід. Я не знаю, наскільки їм стає від того легше, але хочеться вірити, що дійсно стає, якщо ми допомагаємо їм виговорити те, що вони хочуть розповісти, і намагаємось не тиснути на те, про що вони не хочуть згадувати. Ми як інтерв'юєрки пам'ятаємо про свої дослідницькі питання, але маємо дати людині змогу розказати свою історію у той спосіб, який їй найбільш комфортний.

■ Н. У.: Я сказала б собі, що якщо ти маєш сумнів, чи хочуть люди розповідати свою історію і ділитися своїм досвідом, то для початку запитай їх. Просто запитай. Раптом може виявитися, що вони вже давно готові. У нас були деякі оповідачки, які казали: «Дуже дякуємо за розмову. Я для себе певним чином структурувала свій досвід і мені стало легше після інтерв'ю». Оскільки я після запису тримаю зв'язок із нашими оповідачами, вони мені окремо писали про те, якою важливою для них була ця розмова.

Як історикиня, яка працює з матеріалами з Другої світової війни й навчає і вчителів, і школярів на особистих історіях з цього періоду, я постійно говорю про те, що кожен досвід і кожен голос важливий. Кожен голос! Це вже самостійне рішення людини – чи вона хоче, щоб її голос звучав. Але їй треба дати можливість, якщо це в твоїх силах, запитати в неї: «Якщо ти хочеш поділитися, то я готова вислухати». Мені здається, що ось це «я готова вислухати» є дуже важливим і дуже потрібним. Це те, що може відкрити багато шляхів до діалогу.

4 РОЗДІЛ

ЛОКАЛІЗАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЙ

Музей воєнного дитинства.

Вікторія Нестеренко і Світлана Осіпчук
про історії дітей і підлітків

Розмова записана онлайн 21 червня 2023 року

- **Вікторія Нестеренко (В. Н.):** Я історикиня, урбаністка. В Музеї воєнного дитинства я працюю з осені 2020 року. Для мене цей проєкт спочатку був дослідницьким – зафіксувати історію дитинства. Зараз він для мене більше про психологічну складову і важливість проговорення досвідів.
- **Світлана Осіпчук (С. О.):** Я директорка Українського офісу Музею воєнного дитинства. Починала тут працювати як проєктна менеджерка два з половиною роки тому. Ідея цього Музею з'явилася у середині 2010-х років. Один із його співзасновників, Ясмінко Галілович, у дитинстві пережив облогу Сараєво. Спочатку він опитав своїх однолітків у Боснії – чим для них було воєнне дитинство? З цього народилася книжка, а потім з'явилась інституція – архів і виставкове приміщення, де відбуваються події. З 2020 року боснійський офіс вирішив відкрити представництво в Україні. В українській менеджерській команді п'ятеро людей. Станом на червень 2023 року з нами працює четверо дослідниць і ще троє в процесі доєднання. Також у команді музею є транскрибувальниці та психологиня-психотерапевтка.
- **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Якщо ви можете пригадати, що привело вас у цю роботу: якою була ваша мотивація – почати працювати саме з дитячими історіями?
- **С. О.:** Я довгий час працювала в галузі неформальної освіти у сфері прав людини, до якої прийшла через вивчення і викладання історії Голокосту. Ця галузь має уже напрацьований великий набір підходів до

творення джерел, їхньої архівації та використання. Власне, з цього все почалось.

■ В. Н.: У мене історія десь подібна. Я багато років працюю з дітьми і зі сферою неформальної освіти. І мені завжди було цікаво долучатися до дослідницьких історичних проєктів. Робота з музеєм поєднує два моїх інтереси: як дослідниці і як виховательки або соціальної працівниці. З часом моя мотивація поглиблювалася, бо я для себе відкрила, що коли ти просто розмовляєш з дитиною чи з дорослою людиною про її травматичний досвід, на зразок дружньої бесіди або поділення думками, то людина розкажує одне, а коли ти береш диктофон, сідаєш перед нею і кажеш: «Розкажуй. Я твої вуха на півтори-дві години», тоді історія грає зовсім по-іншому. І її важливо зберігати.

Щодо моєї теперішньої мотивації, то у нас зараз в країні є люди з дуже різними досвідами: ті, хто лишилися в Харкові, і ті, хто виїхав із Харкова; ті, хто лишилися в Галичині, і ті, хто виїхали з Галичини; ті, хто були в Бахмуті. Цей різний досвід для кожного з людей був травматичним по-своєму, але люди починають міряться своїм болем. Коли нас самих болить, важко бути емпатійними і співчутливими до інших. Для мене стало дуже важливим зібрати ці різні історії для того, щоби потім створювати простори, де всі вони є цінними. У цьому я зараз бачу величезну роль музею як місця, де ці оповіді зберігаються.

■ С. О.: Я можу доповнити. Мені важливо, що вони не тільки зберігаються, а і можуть працювати для спільноти після того, як їх записали. У нас, мабуть, коротший шлях до аудиторії, ніж в інших проєктів, які займаються різними аспектами документування. Ми знаємо, що заплановано виставковий проєкт і ми можемо ці матеріали використати. Зараз ми аналізуємо наш архів, зібраний до повномасштабного вторгнення, і я хочу, щоби всі ці історії працювали. Після 24 лютого 2022 року я все більше думаю про те, що людина, яка поділилася своєю історією, заслуговує бачити свій внесок.

■ Н. О.: Коли ваша музейна команда повернулася до запису історій після повномасштабного вторгнення?

■ С. О.: У нас був розпланований 2022 рік. Ми знали, що ми робимо виставки – ми закінчили на початку лютого виставку в Херсоні і у нас мала бути Одеса в травні, але нічого цього не відбулось. До повномасштабного вторгнення у нас було приблизно 140 інтерв'ю вже записано. Ми вирішили на основі цього матеріалу проводити семінари і навчання про те, як говорити про війну і що треба знати про війну в контексті дитячого досвіду, як обговорювати певні теми, втрати, зміни. Ми весь

минулий рік робили ці події онлайн і в грудні 2022 року провели зустріч у Кракові в Центрі для біженців. І там виникла ідея, що ми спробуємо поспостерігати і за собою, і за дітьми та їхніми батьками: чи є взагалі якась готовність до інтерв'ю, наскільки це допустимо і цікаво дітям, які наразі за кордоном. Тих декілька розмов були досить інформативними і після цього ми почали думати, що найближчим часом можна повертатися до записування. Вікторія зі своєї позиції може розказати іншу динаміку.

■ В. Н.: Для мене повернення до професійних активностей було певним елементом власної нормалізації і я хотіла відновити роботу в музеї. Ми багато говорили зі Світланою про етику і наскільки самі діти готові розповідати про те, що з ними сталося. Перше інтерв'ю після повномасштабного вторгнення ми записали у січні 2023 року, і я звернула увагу, наскільки швидко стираються якісь досвіди. Коли деякі діти починають розказувати свою історію, то відчувається, що вона вже десь починає розмиватися.

■ Н. О.: Давайте поговоримо про специфіку роботи з дітьми.

■ С. О.: Я можу сказати як менторка всього цього процесу. Наш центральний офіс зараз працює з інтерв'юванням дітей і молодих людей, які досвідчили різні війни і конфлікти. Вони намагаються універсалізувати свої підходи. Деякі речі ми в них взяли, але нам потрібно було, звісно, пристосувати це до наших реалій. Загалом ідея така, що у нас є певний набір документів, які для дослідника чи дослідниці потрібні для ознайомлення, і є питальник. Після початку повномасштабного вторгнення питальник ми скорочували і переглядали, щоби не провокувати сильних емоційних реакцій. Але досвід травматичний може бути надзвичайно варіативний і ніколи не можеш знати, що саме стане тригером.

Головне – і це один з основних аспектів нашої роботи – все на всіх етапах має бути добровільно. Але, з іншого боку, для дітей питання добровільності працює трішки по-іншому. Дитина все одно співвідносить свої дії з тим, що, як вона думає, очікують від неї дорослі. Батьки (чи загалом опікуни, значимі дорослі) особливо можуть впливати. Ми бачили багато різних реакцій. Інколи батьки намагаються всіляко захистити дитину і не хочуть, аби вона взагалі з кимось контактувала, особливо не розбираючись що і до чого. І це можна зрозуміти. Іноді навпаки – саме батьки хочуть, щоби дитина розказала. Це теж виклик для музею: не скористатися з таких ситуацій і відстежувати, чи справді дитина добровільно залучається і чи це комфортно для неї. Тому дослідники і

дослідниці мають повторювати для дітей і їхніх батьків багато разів, що можна в будь-який момент перестати брати в цьому участь.

■ **В. Н.:** І з дітьми, і з дорослими треба побудувати взаємодію так, аби вони почали розказувати свою історію. З дітьми це буває складніше. Але я сама досить молодіжно виглядаю, тому інколи діти, а особливо підлітки, можуть сприймати мене за свою. А по-друге, це такий постійний пошук спільних якихось моментів, інтересів, захоплень – все це може трохи розтопити кригу.

Також я підлаштовуюсь під дитину. Якщо вона тримає дистанцію, то я її теж тримаю. Якщо плаче, я включаюся в співпереживання цієї історії. Якщо жартує над дуже важкими темами, над якими я б не сміялася в своєму нормальному житті, я теж можу посміхнутися, розділити цю емоцію. Тому що для мене важливо зробити такий простір, в якому відбувається прийняття історії дитини і ще показати їй, що тут максимально все відбувається за її правилами. Починаючи від простого: «Хочеш пити? Чи тобі не холодно? Хочеш зробити паузу? Нагадую, що ти можеш не відповідати, якщо тобі не хочеться». І закінчуючи такими глобальними питаннями, як присутність батьків: «Ти хочеш, щоб батьки були присутні? Як буде тобі комфортніше?» Я згодна повністю зі Світланою, що дитяча згода – це річ дуже складна.

■ **Н. О.:** Слухаючи вас, я думаю про те, як у нас викладають курси про інтерв'ювання. Зазвичай за замовчуванням передбачається, що ми будемо розмовляти з людьми, які старші за нас, які прожили якусь ситуацію, які пам'ятають минуле і можуть переповісти, як було колись. Якщо йдеться про усну історію, то моделлю часто виступають інтерв'ю про Другу світову війну і Голокост. Тоді ми говоримо зі старшими людьми, для яких це пригадування молодості і дитинства. Як ви вчилися роботі з дітьми, чия історія розгортається у безпосередній хронологічній близькості до моменту її запису?

■ **С. О.:** Я брала участь в програмі PastPresent від «АМСНА-Німеччина», що мала на мені підвищення кваліфікації для тих, хто працює з вразливими групами, що зазнали колективного насильства. Вона дала мені дуже багато інсайтів стосовно того, як помітити свою вразливість як дослідника, що працює з іншими людьми, як помітити чужу вразливість, як про це говорити. Тобто це не стосувалося конкретно запису усноісторичних свідчень, але це було дуже-дуже важливо для мене як для спеціалістки, що працює з травмою і з травматичним досвідом. Також є постійне навчання під час роботи. Я дуже багато вчуся від наших дослідниць.

■ **В. Н.:** З усною історією я познайомилася ще під час навчання на історичному факультеті університету Каразіна. Потім я транскрибувала інтерв'ю по деяких проєктах, і це було таке практичне вправлення, бо коли ти транскрибуєш, ти слухаєш: «Ага, людина ось так задавала запитання, а їй ось так відповіли; а тут людина щось так сказала, і було відчутно, що респонденту це неприємно». Ти слухаєш інтерв'ю і вчишся, вчишся постійно.

Паралельно з цим я прийшла в соціальну сферу. Ми працювали багато з сиротами і проходили програми підготовки, в яких дуже важливим був момент історії, тобто коли дитина розказує свою історію. І так я познайомилася з травмою на практиці, точніше зі складанням історії під час одужання від травматичного досвіду. Тому коли я прийшла в музей, в мене вже була психологічна підготовка.

Я не можу погодитись, що є сильна специфіка в інтерв'юванні людей старшого і молодшого покоління. Бо коли ми записуємо історії про травматичний досвід старших людей, то, з моєї практики, для них це все було як вчора. І вони інколи можуть реагувати навіть емоційніше, ніж діти, адже вже розуміють, що таке норма і що у них цієї норми не було через їхню історію. Тобто ці досвіди живі і вони болять. Але контекст постійно змінюється. Постійно, постійно вчитися, щоби розуміти, як не нашкодити людині, в якій ти береш інтерв'ю.

■ **Н. О.:** Наскільки вам довелося адаптувати ту методику, яку вам запропонували боснійські колеги, до ситуації в Україні, де війна тривала і триває досі?

■ **С. О.:** Коли ми починали записи в Україні – це був 2018 рік. Те, що для нас стовідсотково не могло працювати і, можливо, це вже змінили в центральному офісі, – ми вирішили не використовувати ті питання, які стосувалися можливої втрати. Ми їх зі своїх питальників виключили в будь-якому вигляді. Ми ніколи не задаємо питання про те, чи була дитина свідком трагічної події, чи бачила вона насильство або смерть. Ми більше питаємо про зміни від довоєнної «нормальності» в якусь нову «нормальність», яку створила війна або воєнні дії. Говоримо про те, яким був розклад, як проходило навчання, які були ігри і що змінилося. Навіть на цих питаннях часто видно великий зсув, звуження доступу до освіти, до безпеки.

Як інституція, ми навчаємося постійно і зараз вже на тому етапі, щоб разом з центральним офісом осмислити з практичного боку те, що цей досвід може дати їм.

■ В. Н.: Якись речі – питальник, наприклад, – змінюються постійно. Логіка розмови, яку ми будували до початку повномасштабного вторгнення, була така, що ми починали з легких питань, потім переходили до складнішого досвіду, а потім поступово дитину виводили до нормального життя, яким вона зараз живе, питаннями про побут, повсякдення, улюблену їжу. Останні питання завжди дуже мотивуючі. Або навіть діти самі, коли говорили їм «що ви хочете додати ще від себе?», починали такий motivation speech. Тобто ми могли закінчувати інтерв'ю, не зважаючи на те, що Донбас все ще окупований, на такій сильній позитивній ноті.

А зараз, коли ми все ще в цьому епізоді, доволі важко закінчувати інтерв'ю. Ти постійно дивишся на дитину і шукаєш це питання, яким можна завершити розмову. Наприклад, деякі діти дуже класно реагують на питання про те, як вони уявляють нашу перемогу. А буває так, що дуже складно, особливо коли дитина почала розказувати тобі історію, але вона все ще перебуває всередині неї. І на запитання «а як ти проводиш свій вільний час?» дитина відповідає «в бомбосховищі сиджу». Тому треба шукати буквально в кожному інтерв'ю, як його правильно закінчити і щоб взагалі та дитина могла рухатися далі після тебе.

■ С. О.: Ще один виклик полягає у тому, що діти часто вважають, що їхня історія не може зацікавити, бо вона надто буденна і начебто ми в пошуку тільки екстремального досвіду. Ми будемо найближчим часом якось чіткіше комунікувати те, що нам повсякдення дуже цікаве і важливе в будь-якому варіанті. І тоді, я сподіваюсь, більше людей захоче поділитися з нами своєю історією, тому що не обов'язково засвідчити щось надзвичайно травматичне, а важливо передати свою унікальну історію.

■ Н. О.: Так, це те, про що Вікторія вже згадувала: виникають певні ієрархії досвідів і відповідно до них ми вже приймаємо рішення – чи хочемо ми розповідати про себе, чи не хочемо. Тому з цим треба якось працювати і показувати різні історії, адже немає єдиного способу проживати війну.

Разом зі своїми оповідачами й оповідачками, яких ви слухаєте або читаєте в розшифруванні, ви проживаєте дуже різні емоції. Це накладається на ваші особисті життєві обставини і виклики загроженого буття. Як ви справляєтеся в цих умовах, як піклуєтеся про себе?

■ С. О.: Для мене базовою є терапія. Мені здається, що вона дуже важлива для будь-якої людини, яка працює з травматичним досвідом. Також я займаюся спортом і уважно стежу за тим, як моє тіло реагує.

Наприклад, інтерв'ю однієї дівчинки з Маріуполя мало на мене серйозний вплив, коли вже заходиш за межу своїх фізичних і психологічних можливостей. Я за цю межу дуже швидко пірнула, бо пропустила момент, коли треба було зупинитись. Потім я багато говорила з нашою транскриберкою, яка розшифровувала це інтерв'ю.

Ця ситуація була мені нагадуванням про те, наскільки обережним потрібно бути в нашій роботі і що дослідницям і транскриберам теж потрібна допомога. Зараз ми в процесі розробки системи підтримки для наших колег, бо ми ж самі всередині війни. Ми живемо на війні, працюємо з війною, тому потрібно дуже уважно ставитися до себе і до колег.

■ В. Н.: Історії, які я записувала для музею, не вивели з рівноваги, а навпаки – дуже допомогли. Я живу в Харкові на Салтівці. 24 лютого 2022 року о п'ятій ранку ми прокинулися від вибухів. У всій цій ситуації, коли ракети у тебе над головою літають, а ти не знаєш, куди бігти, – для мене дороговказом були історії моїх оповідачів і оповідачок. Вони мене тримали. Це той момент, коли ти вже знаєш, що були люди, які пройшли подібний досвід, пройшли його в найтрешовішому варіанті розвитку подій, тому і я з цим теж справлюсь. Їхні історії не закінчилися і наша не закінчилася.

Також у мене в житті присутня базова психологічна гігієна: психотерапія, рух, сон, достатня кількість їжі, розмови про ситуації, які на мене сильно вплинули.

■ Н. О.: Дуже цінно, що для вас інтерв'ю – це не тільки про вторинну травматизацію, а й про надію, яку ми черпаємо з історій. Також важливо, що коли ми говоримо про ініціативи зі збору і збереження свідчень про війну, то підсвічуємо не лише взаємодії між інтерв'юером і оповідачем, які є центральними для нашої роботи, але також й інші типи стосунків з історією, які потенційно можуть складними. Тобто це і про досвід транскрибувальників, і про занурення в оповідь через її читання й опрацювання. Цей внесок й емоційні зусилля потрібно визнавати, цінувати, робити видимими.

Зараз ми перебуваємо всередині однієї з найбільш задокументованих воєн. Наразі ми фіксуємо свідчення, але постає запитання – що стається з ними далі? Це веде нас до міркувань про архів і доступ до нього.

■ С. О.: Для нас це велике питання. На якомусь із недавніх семінарів я почула думку, що поки подія триває, не може бути доступу до архіву. Я згодна з нею в тому плані, що поки живі люди, які віддавали якусь

персональну інформацію, і якщо інституція не впевнена, що повністю прорахувала всі наслідки публікацій (а вона не може бути завжди на 100% впевнена), то доступ до архіву має бути як мінімум добре модерований, якщо не закритий. Водночас якщо в найближчі роки нічого не робити з тими матеріалами, які ми зібрали цього року, то для чого ми тоді їх збирали? Тобто це велике питання.

Ми творимо наш архів із думкою, що колись зможемо його відкрити для науковців. Також наші дослідниці, які збирають інтерв'ю, в будь-який момент можуть використовувати матеріали, звісно, наперед проговоривши це. Оскільки інтерв'ю передані в архів музею, то і на нас лежить відповідальність. Якщо людина нам розказала свою історію, то вона в праві очікувати, що ми з повагою поставимося до цього і не ускладнимо їй життя, не приймемо за неї рішення, яких вона насправді не приймала.

■ В. Н.: Можу поділитися своїм досвідом як людина, яка писала статтю на матеріалі музею. Це була ситуація напруги між мною як дослідницею і мною як відповідальною людиною. Тому що як дослідниця я маю надати максимум деталей – соціальний стан, місто походження, якісь особисті ситуації, які впливають на людину і її сприйняття. Але зі Світланою ми погодилися, що цього зараз не слід робити. Навіть вік людини я давала діапазоном і населений пункт вказувала як «містечко до 100000 населення», наприклад. Обмежень дуже багато. Водночас, я розіслала цю статтю тим своїм респондентам, хто давав інтерв'ю, які я використовувала. Мені було цікаво почути їхній відгук. І ті з них, хто прочитав мій текст, сказали, що це було дуже круто і корисно. Вони дякували, що ми їхній досвід так пропрацювали.

З одного боку, потрібно, щоб архів був відкритий, бо ж ми його збираємо не на полицю і потрібно, щоби ці історії жили. А з іншого боку, приїжджає якась дослідниця з умовного Лондона, відкриває інтерв'ю і читає в ньому якісь фрази, які відтворюють російську пропаганду. І ця дослідниця, яка взагалі не знає ситуації, пише, що знайшла докази документальні, свідчення людини. Тому це наша відповідальність за усне джерело, яке не фактологічне, а скоріше про емоцію і переживання людини. Як з цим моментом працювати? Як нам регулювати це на рівні доступу? У мене поки ідей нема.

■ Н. О.: Саме тому ми проводимо ці розмови і разом десь намагаємо ті питання, які потребують проговорення і які, може, ніколи і не будуть мати відповіді. Мене ваші міркування приводять до думки про баланс сили в середовищі продукування знання про наш регіон і про те, хто має більше експертизи, коли говорить про російсько-українську війну.

Нам треба його якось переглядати, щоби все-таки до нас зверталися за нашим коментарем. Нічого про нас без нас.

Останнє моє запитання до вас: що би ви порадили тим людям, які вирішили зайнятися документацією?

■ С. О.: Моя порада проста – дуже важливо гарно познайомитися зі собою, збудувати для себе дуже хорошу і розгалужену систему самопідтримки, працювати з власною навичкою саморефлексії і самомоніторингу. Тобто не тільки рефлексії, а й спостереження за своїми фізичними реакціями. Це буде дуже інформативно. І це важливо на багатьох рівнях. По-перше, власне самопочуття і розуміння власних меж, психологічних і фізичних можливостей організму – це база для роботи з травматичним досвідом. По-друге, це важливо, щоби власні переживання не перенести в інтерв'ю в тій формі, яка буде руйнівною для респондента. Баланс в роботі з травмою можливий тоді, коли людина дуже гарно знає себе і розуміє, навіщо вона це робить. Зараз період такий, що підстав для порушення цього балансу є і буде дуже багато, бо завжди хочеться зробити більше, але якщо не почати зі себе, то це може мати складні наслідки.

■ В. Н.: Я би додала тільки один момент – відповідальність. Відповідальність перед тими, чії історії ми збираємо. Про це важливо думати, щоби не ганятися за якимось трешовим досвідом чи супервідкриттями, а просто відповідально ставитися до історії людини, яка перед тобою сидить.

Post Bellum.

Євгенія Нестерович про те, як ми боролися
і продовжуємо боротися

Розмова записана у Центрі міської історії 23 серпня 2023 року

■ **Євгенія Нестерович (Є. Н.):** Я культурна менеджерка і критикиня. Як програмна координаторка і комунікаційниця до 24 лютого 2022 року займалася переважно культурними проєктами. Коли почалося повномасштабне вторгнення, я саме звільнялася з Чеського центру в Києві. У квітні 2022 року до мене звернулися колеги, які шукали людей для оновлення команди української громадської організації «Пост Беллум – Україна», заснованої у 2020 році з ініціативи чеського «Post Bellum» і музею «Територія Терору». Так склалося, що напередодні повномасштабного вторгнення в міжнародний відділ чеської команди «Post Bellum» прийшов документаліст Мартін Оцкнехт, який був в Україні в 2016–18 роках, знімав документальний фільм «У Києві не стріляють», викладав чеську для українців за ініціативи Чеського центру. Власне, через Чеський центр і Українське посольство в Празі він вийшов на мене.

Мені запропонували взятися за менеджмент «Пост Беллум – Україна», щоб активізувати діяльність і почати документувати не тільки війну, а й загалом розширити діяльність «Post Bellum» на українські терени. Чеська організація заточена на тематику антитоталітарного спротиву. Вона активно підтримувала і підтримує Україну в боротьбі проти російської агресії, допомагає нашим військовим, медикам, цивільним. Це дуже широка кампанія, можливо, одна з найбільших європейських публічних збірок на підтримку України. За цей час було зібрано 676 млн. грн. від 61 000 чеських благодійників.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Якщо можеш повернутися до весни 2022 року і пригадати свої мотивації: чому ти вирішила взятися за цю роботу?

■ **Є. Н.:** Можу. Я багато думала про це тоді і зараз проходжу цикл переосмислення своїх мотивацій. У перші місяці повномасштабного у мене була велика розгубленість. Я не розуміла, де я можу прикласти свої знання, компетенції і контакти з максимальною користю. Впродовж першого місяця чи двох ми займалися тим, що приймали переселенців, поселяли, допомагали на вокзалі, ще десь; це було хаотично, але весь час були зайняті якоюсь дуже прагматичною діяльністю. І все-таки я розуміла, що можу бути корисніша на рівні професійних компетенцій.

Я дуже багато була залучена в різні низові комунікації. Наприклад, закордонні колеги пропонували резиденції для українських митців, в основному – мисткинь, жінок з дітьми, і ми намагалися якось організувати цей потік разом з колегами, які були вже в Європі. Я пробувала активізувати в інформаційному полі наші контакти з фестивалю «Місяць авторських читань», що об'єднував Чехію, Словаччину, Польщу і Україну в письменницьку мережу. Всі ці країни мають історичний досвід з Російською імперією і Радянським Союзом – їм значно менше треба пояснювати, чому на нас напали і що відбувається. Мені тоді здавалося ефективним підняти на нашу підтримку усі голоси письменників, інтелектуалів, які бували в Україні і знайомі з українським контекстом.

Плюс до всього, мені було видно, що реальність дуже інтенсивна і насичена, вона швидко змінюється. Тож було бажання і розуміння необхідності якось її зафіксувати. Я також розуміла, що ми у Львові перебуваємо зовсім в іншій позиції, ніж люди в Харкові або люди, яких я приймала у себе, які втікали зі Сходу. Я була заскочена тим, наскільки неспівмірні ці досвіди, наскільки важко з ними говорити, як їх про щось запитувати, щоб не ретравматизувати. Водночас, мені було помітно, що важливо це зберігати, щоб потім все якось зшивати. Можливо, тому спрацювала пропозиція записувати усноісторичні інтерв'ю, де є методологія, яка створює дистанцію і дозволяє фіксувати, але не повністю в ці досвіди занурюватися, що наша документація буде частиною великого міжнародного архіву, який зможе пролити світло на нашу історію, хто ми такі і чому на нас напали – це було, певно, найважливішим мотиватором. На той момент мені здалося, що це хороша нагода прикласти мої професійні знання до чогось, що буде корисне для країни.

■ **Н. О.:** Ти зазначила, що мотивації трансформувалися. Можеш відслідкувати цю зміну?

■ **Є. Н.:** Сьогодні перед нашою зустріччю в мене була розмова з колегами про те, що за цей рік сталося, про те, що ми вже назбирали понад сотню інтерв'ю. Тепер ми бачимо, що зросла потреба транслювати цей матеріал у різних популярних, зрозумілих і стравних формах назовні. Для того, щоби далі продовжувати формувати громадську думку в Чехії і загалом на Заході на довгострокову підтримку України. Тепер уже остаточно зрозуміло, що це не скінчиться так швидко, як нам би того хотілося. Більше того, мілітаризація стосуватиметься не тільки України, але й всієї Центрально-Східної Європи. І логіка, мотивація українців і українок, які захищають незалежність зі зброєю в руках, мабуть, мала би мати більше простору в цій документації. Ми зараз активно міркуємо над тим, як можна це робити. Бо внаслідок комбінації різних факторів виходить так, що найбільш загрожені і найдіяльніші цієї війни – військові – найменше задокументовані, а їхній досвід залишається найбільш далеким, найважче уявлюваним як для країни всередині, так і для аудиторій назовні.

■ **Н. О.:** До речі, погоджуюся з тезою про те, що досвіди військових є найменш задокументованими. Найперше – з безпекових причин, але теж і юридичних. Зараз, коли від початку повномасштабного вторгнення нас відділяє багато місяців, ми вже можемо рефлексувати про те, що множинні фіксування досвідів війни теж матимуть серйозні лакуни.

Одначе ми – ті, хто взялися за документування, – досить швидко відреагували. Якщо мислити мірками академічного поля, яке має свої тривалості з грантовими заявками, їхнім розглядом, потім реалізацією проєкту, його аналізом і публікацією результатів, то між ідеєю та її оприявленням минають роки, якщо не десятиліття. А у нас фактично за кілька місяців відбулося те, на що в «нормальних» обставинах ідуть роки. Тому це теж цікаво, як ми переглядаємо якісь речі, як ми розуміємо, що щось, що могло бути кращим рішенням тоді, вже таким може і не бути. Треба якось змінювати підходи і переуявляти, в тому числі, цю рамку, яка може включати і має включати голоси військових.

■ **Є. Н.:** Власне, існує велика обережність щодо всіх тем, дотичних до армії. Наприклад, оприявлення мотивації тих, хто йде чи хто йшов добровольцем, але, з іншого боку, і мотивації тих, хто уникає служби. Це те, що зараз є надзвичайно болючим питанням всередині українського суспільства.

Також ми маємо маленький проєкт про інтеграцію внутрішньо переміщених осіб, які виїхали після 2014 року. Ідея була опрацювати і осмислити досвід, який уже має дистанцію – і, можливо, це допоможе знайти дієві механізми для теперішньої інтеграції. Але зараз я розу-

мію, що це ще складніше, ніж ми думали, тому що непроговореність, непропрацьованість цієї теми всередині соціуму створює купу бар'єрів. Як включити ті критичні зауваження, які лунають у розмовах, щоби оповідачі потім не почувалися ще більш виключеними? Момент з військовими буде ще гострішим. Це мене дуже мотивує активно думати над тим, що ми можемо зараз робити. Природним чином тобі хочеться уникнути місць, де боляче, але цей підхід не працює. Він працює на зле. Він відкладає цю травму і потім виходить так, що минуло вже вісім чи дев'ять років, а для людей це і далі травматичний досвід.

■ **Н. О.:** Те, що ми маємо історію ХХ століття, яка не була достатньо пропрацьована, проговорена в суспільстві, показує, як замовчувані речі вилазять наново і тягнуться за нами, не дають рухатися вперед.

Багато наших ініціатив і проєктів є можливими завдяки попередньому досвіду, ми на чомусь будуємо, щось актуалізуємо. Якщо можеш помислити про те, що з усього попереднього набутого до повномасштабного вторгнення було важливим і помічним у нових обставинах, а чого бракувало, що довелося винаходити?

■ **Є. Н.:** Я зовсім не працювала з усною історією. Я не була знайома ні з цією сферою, ні з методологією, хіба що на рівні якихось загальних знань. Водночас, я багато працювала з культурною критикою і цікавилася антропологією культури. Мене завжди найбільше цікавила побутова культура, культура повсякдення і мені дуже бракувало цих матеріалів в українському контексті. Я думаю, що ми маємо дуже мало такої осмисленої фіксації, наприклад, перших 15 років нашої Незалежності, які були великою мірою формотворчими. У нас все завжди несеться дуже швидко і немає ні часу, ні простору, ні ресурсу на нормальне осмислення. Через це ми наче постійно наздоганяємо, бо у чомусь відстаємо.

Бум інтересу до української історії ХХ століття, який ми спостерігаємо впродовж останнього часу, – це ефект уповільненого сприйняття, адже ці речі дуже залежать від оптики. Один і той же фактаж може бути потрактований і сприйнятий по-різному залежно від того, через яку оптику ти на це дивишся. Відповідно, те, що я знала з історії української культури завдяки своїй філологічній освіті, через призму цієї роботи працює трошки інакше.

Але ця оптика склалася ситуативно. Усноісторичний підхід, яким оперує «Post Bellum», базується на індивідуальних історіях. «Кожен має свою історію» – це слоган «Post Bellum». З одного боку, це інтерв'ю, яке я дуже люблю як жанр і до якого я, напевно, найбільше зверталася,

коли працювала в критиці і в культурній журналістиці. Причому саме довге, ґрунтовне інтерв'ю, яке давало би портрет особистості, завжди було мені найцікавішим. Але тут ми ще й спираємося на часову рамку, на хронологію і намагаємося зафіксувати історію очима її очевидців і учасників. Не тих, хто пише історію як переможці, чи тих, хто мав найбільше голосу, а тих, хто бере безпосередню участь у подіях.

■ Н. О.: Давай зосередимося на документації історій, яку «Пост Беллум – Україна» розпочав минулого року. Це міжнародна методологія, але якісь речі, можливо, вдавалося переосмислювати, перескладати, виходячи з того досвіду, який ми маємо тут. Можеш розповісти трохи про свій підхід до роботи, про те, що залишилося, а що довелося якось адаптувати чи змінити?

■ Є. Н.: У червні 2022 року ми з командою – тобто я, Вікторія Солов'юк, яка займається комунікаціями, і Ольга Симоненко, яка була запрошена як історик, – поїхали в Прагу на десятиденне навчання: переймати досвід. «Post Bellum» у Чехії працює понад 20 років. У них є етичний кодекс, є методологія роботи і опрацювання матеріалів для електронного архіву. Вони мають в основі напів структурований питальник, побудований хронологічно. Основна ідея – це дати свідкам вільно розповісти їхній досвід, з акцентуванням на історичних подіях, учасниками або свідками яких вони були. Вони орієнтуються на найстарше покоління, бо ці люди відходять, їхній досвід треба зафіксувати.

Першими свідками, яких записувала чеська «Post Bellum», були ветерани Другої світової війни, що воювали на боці союзників. Поступово їхній фокус почав розширюватися. Засновники цієї організації – це, умовно кажучи, діти людей зі середовища навколо Вацлава Гавела, тож ядром своєї тематики вони тримають ідею захисту прав людини й антитоталітарного спротиву. Наприклад, до 2022 року у них був досвід роботи зі свідченнями учасників білоруських протестів, вони почали фіксувати історії молодих людей. Водночас це найбільший політематичний архів усної історії в світі – наразі це понад 16000 свідчень. Спочатку записували аудіо, тепер відео, яке перетворюється у формат сторітелінгу, максимально стравного для неспеціалістів. Це не є академічний проєкт – вони позиціонують себе на межі історії і журналістики. Чеська традиція в цьому сенсі відрізняється від української. Вони мають довгу традицію історичної публіцистики, яка послуговується досить простою мовою для того, щоб це було максимально зрозуміло для широких верств. Тож це все збирається не просто для того, щоби збиратися, а для того, щоби постійно трансформуватися в популярні

формати. Чеський «Post Bellum» має двох стратегічних партнерів – це Інститут вивчення тоталітарних режимів і Чеське радіо. Їхні матеріали продовжують життя в освітніх проєктах, документальних фільмах, телепрограмах.

Ще одна важлива річ етичного кодексу чеського «Post Bellum» – це принципова нейтральність. Вони фіксують свідчення з думкою про 20–30 років попереду і намагаються не використовувати жодних оціночних суджень ані у сторітелінгах, ані у формулюванні запитань. Важлива особливість, яку, я думаю, ми би мали активно впроваджувати – це інтонація, з якою ведеться розмова з аудиторією. Тобі не говорить голос «за кадром», що ці хороші, а ці погані: натомість тобі прямою мовою повідомляється фактаж і ти вважаєшся достатньо критично мислячою, усвідомленою людиною, щоби самостійно прийняти рішення – хто тут був на правильному боці історії.

Коли ми приїхали до Праги, ознайомилися з методологією, поговорили з різними відділами, подивилися на масштаб діяльності, то почали окреслювати тему, на якій будемо фокусуватися у своїй роботі. Ми вирішили, що не хочемо записувати тільки очевидців теперішньої війни і звужуватися виключно до моменту «тут-і-тепер». Мені спала на думку ідея, з якою в підсумку ми весь цей рік і працювали: «Як ми боремося: Історії українського спротиву». У цій темі ми записували свідків від найстаршого покоління до теперішніх активістів. Важлива деталь: найстаріші українські свідки в середньому на 15–20 років молодші, ніж чеські, тому що у нас тривалість життя менша.

Мені дуже хотілося показати широту українського активізму в дуже різних сферах: екологічній, мовній, боротьбі за права жінок, медицині, освіті, культурі. Дуже різні галузі, в яких люди на своїх місцях обирали не миритися зі встановленими правилами, а підпільно чи явно протестувати заради того, у що вірили. Коли ми сформували питальник, то стало зрозуміло, що дуже цікаво слухати свідчення людей в тій частині, де вони розповідають про своє дитинство і те, що їх формувало як особистостей. Це дає можливість насвітити дуже різні, дуже круті і часто невидимі регіональні культурно-соціальні контексти в Україні. У нас строката колекція. Зараз це близько сотні свідчень. Ми збирали їх у Львові, Києві та Одесі. Є представники інших міст і регіонів, але це радше винятки.

■ Н. О.: Як ваша ініціатива шукає своїх оповідачів і оповідачок?

■ Є. Н.: Ми шукали через наших збирачів. Почали з того, що провели онлайн-навчання для тих, хто хотів працювати з «Post Bellum» як

інтерв'юери й автори. Приблизно 60 людей тоді долучилися. Потім збирачі історій пропонували своїх героїв. Це строката вибірка, і я рада, що вона така, хоча спочатку це дуже лякало. Стало зрозуміло, що у нас так багато всього нерозказаного, а ця тема може бути призмою, яка дозволить подивитися на це поле, зорієнтуватися.

Після експедиції в Одесу, де ми записали 28 дуже різних розкішних історій, я подумала про те, що варто планувати діяльність із регіональним заміром. Якщо в Києві чи Львові існували весь цей час проєкти тематичні, які займалися усною історією, то в інших регіонах таких проєктів практично не було. З оцим локальним культурним контекстом майже не працювалося, бо не було для цього можливостей. У нас є мобільна студія, ми пробуємо і будемо далі пробувати розширятися в регіональному напрямку. Коли ми зараз збираємо інтерв'ю з ВПО, то шматок про дитинство і юність – це взагалі фіксація Атлантиди. Люди, які виїхали з Донецька, Луганська і Криму дев'ять років тому, розповідають про щось, чого вже немає і що, швидше за все, неможливо відновити. Але це необхідне знання для розмови про те, що нам робити після деокупації з усім цим величезним, дуже самобутнім пластом культури, історії, соціальних зв'язків.

Ми записуємо інтерв'ю на відео здебільшого тому, що думаємо про їхнє подальше використання для документальних фільмів. Пишемо це все в мобільній студії з технологією Eye Direct Studio, яка створює ефект контакту «очі в очі» свідка і глядача. Це крупний план на чорному тлі. Свідок сидить сам в цій кабінці, він дивиться в очі інтерв'юєру через систему дзеркал. Це цікавий ефект. Бо спочатку, коли ми це побачили в Празі, я була трошки заскочена через відсутність безпосереднього контакту інтерв'юєра і свідка, мені це здалося тривожним фактором. Але для нас зробили найбільшу студію – це чорна кімната три на три метри. Коли людина сидить всередині під світлом і має тільки зоровий контакт з інтерв'юєром через ці дзеркала, вона дивиться якраз в камеру. Після 10-20 хвилин звикання це дуже стимулює саморефлексивну оповідь. Тебе не відволікають оператори, не відволікає все, що відбувається за межами кадру і ти сконцентрований на власних спогадах. Ми ховаємо камеру і людина просто сам на сам зі собою.

Зараз ми зібрали сотню інтерв'ю і думаємо над тим, як їх перетворювати в медійні, популярні, освітні продукти для трансляції назовні. Безпека свідка є для нас центральною і найважливішою. Водночас ми розуміємо, що це безцінні свідчення, яких ми не маємо, наприклад, з часів Другої світової, і вони відкривають для нас якісь зовсім інші виміри знань не стільки про війну, стільки про людей на війні.

■ **Н. О.:** Можемо продовжити цю тему і проговорити про майбутнє цих історій: їхнє архівування, способи комунікації і те, як спільно писати історію на основі зібраних окремих історій.

■ **Є. Н.:** З одного боку, ці свідчення збираються для дослідників майбутнього. Все пишеться з думкою про 10, 20, 30 років перспективи. З іншого боку, є розуміння і прагнення, щоби зараз ці свідчення ставали частиною публічного медійного дискурсу. На цьому базується ідея, що має бути відео, щоби можна було робити відеоролики. Ми зараз вперше з цим проєктом про ВПО поспробуємо робити Youtube-версії цих інтерв'ю на пів години. Подивимось, що з цього вийде.

Ми перекладаємо англійською вибрані історії, деякі також чеською. Але здебільшого це виглядає так: якщо ти зареєструєшся в онлайн-архіві як дослідниця, то бачиш там вибірку міжнародну, а за тегом «Україна» відображаються наші свідки. Коли ти заходиш на сторінку свідка, якщо це звичайний «regular case», де людина, наприклад, не сказала впродовж запису, що «це не для запису» і дала повну згоду на поширення матеріалів, то ти побачиш п'ять-сім коротких відеофрагментів з розмови, які будуть супроводжуватися перекладом англійською. Це буде просто стенограма, мовою оригіналу і англійською. Таких п'ять-сім уривків, коротка біографія англійською, українською, в якій ми намагаємося пояснити, чому ця людина потрапила до збірки. Потім будуть її основні біографічні пункти. І потім ти можеш відкрити повну історію цього свідка, написану нашими авторами згідно з методологією. Вона включатиме цитати, але їх буде небагато. Вкінці будуть надані архівні фотографії або документи, які супроводжують історію. Як зареєстрована користувачка, якщо є повна згода мовця, ти отримуєш доступ до протоколу розмови і повного запису. Протокол розмови дає можливість шукати там теми і орієнтуватися по ключових словах, але він не перекладається. Це розраховано на тих, хто знає українську або російську.

Онлайн ти маєш доступ тільки до аудіоверсій. Відео зроблені в хорошій якості, вони важкі, тому зберігаються тільки на фізичних дисках. Можна дати запит і отримати їх, якщо тобі потрібно для некомерційних освітніх проєктів. У нас є наше окреме сховище і друге сховище в Празі. Ми спільно володіємо авторськими правами.

Щодо публічної комунікації, то ми, наприклад, робили цикл публікацій на основі наших записів на «Zaxid.net» – вибрали п'ять оповідачів із Західної України, з львівського контексту. Вони дуже класно зайшли аудиторії. Ми також дуже хочемо зробити аудіопродукт з «Радіо Культура» – подкаст або документальний серіал.

Ми намагаємося працювати тільки з тими свідками, які готові на публічність своїх історій. Проте у нас є свідчення, які записані і не опубліковані, і не будуть опубліковані до кінця війни, тому що людина так попросила. Або, наприклад, люди з окупованих територій, у яких там залишилися родини. Це складне питання, як працювати з такими матеріалами, на яке не мають відповіді наші чеські колеги, тому що вони ніколи не працювали в таких умовах.

■ **Н. О.:** Розкажи детальніше про команду, з якою втілюєте цей проєкт.

■ **Є. Н.:** Ми провели навчання і зібрали документалістів з різним бек-граундом: журналісти, педагоги-історики і академічні науковці, документалісти зі сфери кіно, які записують інтерв'ю, люди, які працюють з текстами, опрацьовують записані інтерв'ю. У травні 2023 року Оля Симоненко відійшла від команди, а натомість документалістикою й архівом тепер займається Світлана Довгань. Ми працюємо командою з трьох осіб. Тепер нам також допомагає адміністративно Андрій Матюнка, адже ростуть обсяги роботи. Ми співпрацюємо з різними експертами, щоби за потреби залучити їх до конкретного проєкту. Коли ми їхали, наприклад, в Одесу, то, вже маючи київський досвід, спочатку познайомилися там із місцевими дієвцями з різних організацій. Запитали у них, кого би вони вважали за потрібне записати в цій темі. Зібрали понад 60 потенційних свідків. З них потім пріоритезували, ранжували, познайомилися, провели там навчання для інтерв'юерів. Потім приїхали зі студією, зробили чотири чи п'ять днів з супервізією, де наші нові інтерв'юери брали інтерв'ю, ми сиділи їх слухали, за потреби виправляли помилки в режимі реального часу. Тепер ми дистанційно співпрацюємо з регіональними командами в 10–15 осіб – це люди, які вміють працювати за нашою методологією і з нашою технікою, які розуміють і поділяють цінності «Post Bellum».

■ **Н. О.:** Документація в умовах повномасштабного вторгнення – це теж історія нашої множинної позиційності, бо ми так само включені у війну, ми її також проживаємо. Як ти справляєшся? Як піклуєшся про себе в цих умовах?

■ **Є. Н.:** Ми намагаємося ставити в центр усього людину. Для мене дуже важливо, аби те, що ми робимо, відповідало тому, як ми це робимо. Цього якраз найважче дотримуватися, бо в культурі прийнято працювати на самознищення, незважаючи на ресурс. Треба зазначити, що чеські наші колеги дуже акцентували на цьому від самого початку.

Одним із ключових моментів нашого навчання в Празі була зустріч з психотерапевткою, яка працювала з врятованими під час Голокосту, і

жертвами обох Чеченських воєн. Вона пояснювала нам засади психологічної безпеки інтерв'юерів і виклики роботи з незавершеною ситуацією. Для нас тоді було дивно чути тезу: «Дуже важливо, хто переможе в цій війні, для того, щоби записувати свідків». І ми одразу: «В сенсі, хто переможе?» До мене тоді, напевно, перший раз дійшло, наскільки невизначена наша позиція, наскільки непевна ситуація, наскільки загрожені і ми, і наші свідки, наскільки це змінно. У нашій згоді свідка є можливість відкликати свої свідчення. Ми б не хотіли, щоби нею скористалися, але закладаємо цю можливість.

Документація свідків визначних історичних подій всередині цих подій – це постійний уробонос. Ти не знаєш, що тебе доткне, як водночас ти не знаєш, що зараз доткне свідка. Але треба розуміти: ми не інтерв'ювали, наприклад, жертв військових злочинів. Люди, які йдуть до нас на інтерв'ю – це ті, хто вже змирився з тим, що говорять публічно.

Коли ми планували одеську сесію, то намагалися урівноважувати навантаження, робити так, щоб одна людина записувала не більше чотирьох героїв. Одна розмова за нашою методологією триває близько трьох-чотирьох годин, не менше. Відповідно, це 12 годин розмов для одного інтерв'юера чи інтерв'юерки, навіть якщо вони не опрацьовують потім це інтерв'ю. Тому досить часто буває таке, що опрацьовують ці матеріали інші люди. У нас є чат, в якому редакторки комунікують з авторами і документалістками, і вони, коли віддають відредаговані історії на затвердження чи уточнення, завжди пишуть кілька слів особисто, наприклад, «Дякую за цю історію. Вона була важка, але дуже важлива».

Мені дуже хочеться, щоби середовище, яке збирається навколо «Пост Беллум – Україна» було об'єднане цінностями. Я перш за все орієнтуюся на це. Мені дуже важливо, щоби тут в центрі була людина. Це такий основний постулат. Коли ти працюєш у таких обставинах, як працюємо ми всі в Україні останні півтора року, то розумієш, що найцінніше – це люди. І все, що ти можеш – цих людей якось берегти.

■ **Н. О.:** Моє останнє питання стосується тих порад, які можна дати собі в минулому, якщо повернутися в момент прийняття рішення, уявлення і складання цього проєкту, чи комусь, хто береться за подібну роботу зараз і стикається з подібними викликами?

■ **Є. Н.:** Я би радила дуже добре економити сили. Множити на два всі ускладнення і ділити на два всі плани. Ми працюємо в умовах не просто високої невизначеності, а в реально кризових. Коли ти відправляєш грантові заявки, сидячи в ванній на підлозі під час ракетної

атаки, то це трошки інший спосіб культурного менеджменту, ніж заведено.

Дуже важливо залишити собі час на осмислення зробленого. Тобто, я би радила, за можливості, планувати окремі зустрічі для того, щоби спільно подумати в якому ми світі. Дуже швидко все змінюється: і мотивації, і ситуація, і виклики, з якими ти стикаєшся. Після кожного «поля» збиратися і обговорювати, що було так, що не так, що треба переграти. У нас немає ніяких готових відповідей, жодні рецепти не працюють. Також треба дивитися на все, що роблять колеги, обов'язково, бо зараз багато всього робиться одночасно. У нас часто проблема в тому, що люди роблять двічі те саме, бо вони не поцікавились, чи хтось таке робив до них. Але це не значить, що не треба робити; просто важливо орієнтуватися в ситуації загалом.

Ми маємо максимально чути одне одного і пробувати враховувати похибку власного бачення. Якщо ви збираєтеся працювати з категорією, до якої не належите, обов'язково зробіть попереднє дослідження і тестування з представниками цієї категорії. Це відкриває інший вимір різниці досвідів. Не бійтеся видатися некомпетентним, бо це не про компетентність, а про здатність питати і слухати. Запитуйте і активно слухайте, що вам розповідають – так ви, звісно, не набудете іншого досвіду, але принаймні усвідомите обшир, з яким вам треба буде працювати.

ТВОРЕННЯ АРХІВІВ

Усна історія російсько-української війни.

Тетяна Ковтунович і Тетяна Привалко
про інтерв'ювання для проєктів
Українського інституту національної пам'яті

*Розмова записана 13 червня 2023 року під час Літнього інституту
«Свідчення війни в Україні» в Кракові*

- **Тетяна Привалко (Т. П.):** Я закінчила Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет. Потім вступила в аспірантуру до Києва, в університет Тараса Шевченка, на кафедру архівознавства і спеціальних історичних дисциплін. Вибір цієї спеціальності мені дуже допомагає в нинішній роботі, бо я знаю, як працювати з джерелами, як їх архівувати, як аналізувати. Після аспірантури я трошки працювала викладачем у Києві, з квітня 2013 року почала працювати в Українському інституті національної пам'яті, а вже в листопаді почався Майдан. Фактично вся моя робота в інституті пов'язана з цими переломними подіями – Майданом і війною. І вже під час Майдану інститут ініціював записування свідчень.
- **Тетяна Ковтунович (Т. К.):** Я закінчила історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На п'ятому курсі під час етнологічної практики їздила в експедиції, записувала переселенців із Чорнобильської зони. Після цієї практики мене запросили до аспірантури в Інститут етнології НАНУ. Потім я трошки працювала в Інституті психології, а в 2011 році прийшла на роботу в Український інститут національної пам'яті. Тому мій попередній досвід – і історичний, і етнологічний, і психологічний – зійшовся в усній історії.
- **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Це цікава тема для обговорення – наскільки ми будемо на попередньому досвіді та як наші знання і навички, що

частково були в пасиві, у надзвичайних обставинах стають дуже помічними. І для мене, і для вас досвід роботи з історіями Майдану є дуже важливим і ми багато до нього апелюємо. Сьогодні якраз я і хотіла би поговорити з вами про ті виклики, які постають перед дослідниками і дослідницями, коли вони працюють з моментом, в якому самі безпосередньо перебувають і який ще не завершився. Що спонукало вас тоді, ще в 2015 році, розпочати записування історій з війни?

■ Т. К.: Ми планували їх записувати ще в 2014 році, коли війна тільки почалася. Але так як у нас залишилося дві людини, котрі працювали над напрямком усної історії, і ми були занурені повністю в роботу над проектом по Майдану, то часу і ресурсу на це не вистачало. Тоді ми ще готували до друку збірник «Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності» на матеріалі, який ми зібрали в межах проекту «Майдан: усна історія». Своє завдання ми бачили не лише у фіксації та зберіганні, але і в популяризації цих історій, тому що тема Революції Гідності ще була дуже затребуваною в суспільстві, як і тема війни.

■ Т. П.: Системно інтерв'ю про війну ми почали записувати у 2016 році. І нагадаємо, що в 2015 році вже відбулися події в Донецькому аеропорту, Іловайськ, Дебальцево і вже були підписані другі «Мінські домовленості». Фактично війна стала позиційною, виникла умовна завершеність. Перші поодинокі записи були в 2015 році. Наприклад, людина – майданівець, але на розмову приходить у формі, він учасник бойових дій і розказує і про Майдан, і про війну. Тобто це були такі подвійні інтерв'ю.

■ Т. К.: В 2016 році ми розпочали новий усноісторичний проект «Усна історія АТО (Антитерористичної операції на сході України)» і реалізовували його спочатку у співпраці з волонтерською організацією, яка працювала з ветеранами. Тоді ми записали близько двадцяти інтерв'ю з військовими. Хоча ще варто згадати, що в 2015 році Інститут розпочав співпрацю із Запорізьким національним університетом та Запорізькою обласною державною адміністрацією, в результаті якої з 2015 по 2019 рік ми видали п'ять випусків із серії «Усна історія російсько-української війни».

У нас також був видавничий проект про військових капеланів. Якщо всі свої попередні збірки ми робили, виходячи із уже записаного матеріалу, то тут спочатку виникла ідея книжки, а вже потім навесні 2018 року ми почали записувати капеланів. Загалом було записано 35 спогадів, до видання ж увійшло 23 інтерв'ю військових капеланів різних релігійних конфесій. Ще було два партнерські видавничі проекти в межах усноісторичного напрямку «Усна історія АТО: Дівчата зрізають коси» (2018 р.) та «Воїни Дніпра. Цінності, мотивації, смисли» (2020 р.).

А в 2021 році, ще до повномасштабного вторгнення, Український інститут національної пам'яті у співпраці з низкою партнерів запустив проект «Віртуальний музей російської агресії». Його частина присвячена анексії Криму, тож ми вирішили зробити усноісторичний блок і записали 20 інтерв'ю з різними категоріями людей – свідками окупації Криму. На нашому порталі «Архів усної історії» з цих інтерв'ю ми сформували тематичну колекцію «Крим. Окупація». Але зараз, на жаль, ми закрили доступ до цього сайту, щоби не зашкодити нашим оповідачам, які тепер опинилися на окупованій території.

■ Н. О.: Після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, коли ви повернулися до роботи зі записування інтерв'ю?

■ Т. П.: Перші місяці ми були в евакуації. Одне з перших рішень, які прийняло наше керівництво, стосувалося збереження раніше зібраних записів. Інститут знаходиться в урядовому кварталі, тож потрібно було наші сервери якось убезпечувати, переносити. Певний час наші сайти не працювали. Онлайн-ресурс «Архів усної історії», який ми в 2021 році запустили і де ми розмістили понад 200 із 1700 наших інтерв'ю, зараз вимкнений для вільного доступу і працює лише в робочому режимі – адміністративна панель тільки для нас.

Коли ми вже могли повернутися додому в Київ, тоді почали обговорювати подальші дії, бо ми державні службовці і наш план роботи затверджується Міністерством культури. Ми мали план, сформований на початку 2022 року, але після повномасштабного вторгнення його слід було корегувати. Поки ми подали свої пропозиції, поки їх затвердив Міністр культури, то вийшло десь на вересень. У вересні 2022 року ми почали записи.

Методологія у нас вже напрацьована. Це ті самі підходи інтерв'ювання, що ми застосували у проектах про Майдан. Але, зрозуміло, була велика дискусія серед фахової спільноти про доцільність чи недоцільність записів, про те, як потрібно багато зважати на етику в цих умовах. Тому ми потрохи доповнювали, вдосконалювали ці методологічні засади і розширили психологічну й етичну складові.

■ Т. К.: Ще раніше у нас були семінари, такий обмін досвідом навколо усної історії Майдану, до якого долучалися колеги з усієї України. Історикиня Галина Боднар порадила нам робити не питальники, а програму опитування. У львівської команди хороший досвід, їхні програми опитування публікуються. Ми почали переймати цей досвід, і застосовувати напівструктуроване інтерв'ю, в якому перша частина – наративна, де людина розповідає про себе і про події наскільки вона

може, наскільки хоче. А друга – це відповіді на запитання з програми опитування, яка будується за тематичними блоками. І це дуже зручно, бо не обов'язково всі блоки розкривати, якщо вони не стосуються досвіду людини.

■ Н. О.: А які ключові зміни відбулися в методології – що вам довелося переглянути чи додати?

■ Т. П.: У своїх рекомендаціях ми наголошуємо на тому, щоб інтерв'юер мав при собі перелік необхідних контактів: волонтерських центрів, урядових гарячих ліній тощо. Якщо людина розгубилася і потребує цієї допомоги, то інформація має бути під рукою: куди, за необхідності, її варто спрямувати. Якщо ситуація неконтрольована, знову ж таки, під рукою потрібно мати перелік контактів професіоналів швидкої, і не соромитися питати в людини: «Чи Вам потрібна допомога?» За потреби супроводжувати людину до психолога, психотерапевта чи іншого лікаря. Але важливо дотримуватися принципу добровільності й не втручатися, якщо людина про це не просить.

Щодо готовності інтерв'юера і оповідача до розмови, то тут ми спираємось на наш досвід і при першій зустрічі в жодному разі не записуємо інтерв'ю. Якщо інтерв'юер бачить, що людина зривається, перебуває вона в стресовому стані, то зрозуміло, що ми не заохочуємо її до запису. Знайомство, в нинішніх умовах особливо, використовувалось і для того, щоби також інтерв'юер з'ясував, чи готовий він почути конкретну історію. Бо на цій зустрічі якраз і проговорюється те, про що буде майбутня розмова.

Зміни відбулися і в безпековій складовій – навіть якщо є письмова згода, все одно при кожному оприлюдненні потрібно погоджувати, брати додатковий дозвіл. Бо ми розуміємо, що ситуація може легко змінитися. Сьогодні ти в безпеці, а завтра щось змінилося і людина вже не готова до публікації. Водночас, ми не хотіли би повністю вилучати дані на прохання людини, а скоріше варто пропонувати їй можливість повної анонімності. Все ж таки у кожную розмову вкладено дуже багато ресурсу.

■ Т. К.: Я дуже емпатійна і легко переймаю емоційні переживання своїх оповідачів. І якщо я бачу, що емоції беруть гору, починаю «витягувати» себе через певні фрагментарні раціоналізації типу: спостерігати, як співрозмовник жестикулює, або вслухатися, як звучить його голос, щоб перевести фокус із емоційної сфери. Загалом для інтерв'юера важливо володіти таким психологічним прийомом як самоспостереження в процесі розмови. Однією частиною свідомості ви взаємодієте з оповідачем,

а іншою – залишаєтеся неупередженим і об'єктивним спостерігачем. По великому рахунку, весь час треба зберігати цей стан спостерігача, але не завжди вдається. У кожного інтерв'юера мають бути свої прийоми, як заземлятися, як повертатися з оповіді у реальність навколо себе. Можна зупиняти розмову, дихати, пити воду, дуже делікатно міняти тему і таке інше.

Також не треба часто записувати, не треба гнатися за кількістю. Коли ти відчуваєш, що вже готова до наступної зустрічі, лише тоді можна домовлятися про інтерв'ю. Часом поплакати разом із оповідачем стає такою взаємною терапією.

■ Н. О.: Як ви справляєтеся зі тими емоціями, що накопичуються в процесі роботи?

■ Т. К.: По-різному. Буває таке, що вигораєш, звичайно, відчуваєш, що не можеш себе стримувати, до прикладу, у мене можуть спонтанно навертатися сльози – тоді треба робити паузу і відновлюватися, як в тебе вже виходить. Відпочивати, спілкуватися, переключатися на зовсім інші активності. Я дивлюся кіно, наприклад. І для мене це реабілітація.

Але інтерв'ю – це не тільки про важкі емоції. Я записувала військового, котрий брав участь в обороні аеропорту в Гостомелі 24 лютого, ще десяток історій військових, котрі пережили страхіття війни, були в полоні, були дуже сильно травмовані. Але вони мене надихають. З ними я менше плачу, бо зазвичай я більше плачу з цивільними людьми. Можливо, це більше властиво для жінок. А чоловіки, котрі пройшли через такі серйозні випробування, зазвичай тримаються дуже достойно, часто з гумором. І, звичайно, вони приходять строгими такими чоловіками, а після двогодинної розмови розкриваються, посміхаються і хочуть говорити про пережите ще і ще. У них виникає потреба виговоритися. У таких випадках з'являється відчуття, що ти добре зробила свою роботу, і воно надихає. А ще надихає, якщо людина справді розкривається і розповідає про якісь свої переживання, які вона, можливо, ще нікому не говорила, тому що в неї і нагоди такої не було.

Я за те, щоби говорити з людьми, а не відкладати це «в далеку скриню». Тому що ці переживання ще дуже живі. Окрім рефлексії, оповідачі передають чисті відчуття, чисту екзистенцію: просто буття от зараз і тепер. Енергія цієї емоції ще не втрачена. Згодом вони це все забувають, ці події йдуть на задній план, витісняються наступними, і важко їх навіть згадати.

■ Н. О.: Як ви зберігаєте записані історії? За якими принципами їх

описуєте? Припускаю, що саме тут важливим є досвід освіти в архівній справі.

■ Т. П.: Ми намагаємося у кількох примірниках зберігати: на сервері, у мережевому сховищі, на дисках. Звичайно, це потребує дуже багато затрат. Перші записи ми самі розшифровували, а тоді вже зрозуміли, що не вистачає наших сил на це і почали замовляти розшифровку. Зберігаємо відео, зберігаємо також копію аудіодоріжки.

Описуємо як? Це такий класичний архівний підхід, при якому потрібно зібрання структурувати за фондоутворювачами, тобто відповідно до тієї установи, організації чи приватного дослідника, який формує колекцію, ми створюємо фонд в нашому зібранні. Ділимо на окремі описи, згідно з тематикою і за хронологією, а всередині кожного опису в алфавітному порядку (за прізвищами оповідачів) розташовуємо ці одиниці обліку, якими є інтерв'ю. Фактично, одиниця обліку формується навколо запису. До нього долучаємо допоміжний матеріал, наприклад, фото чи розшифровку. Таким чином маємо повноцінну архівну справу.

■ Н. О.: А назагал як ви бачите майбутнє цього проєкту і взагалі всіх тих ініціатив, які ви розпочали під час війни, з 2014 року і після повномасштабного вторгнення? Яким ви його уявляєте в такій довшій перспективі?

■ Т. П.: Мені тут важко сказати, тому що, з одного боку, ініціатива йде від нас, бо ми безпосередні виконавиці і реалізаторки цих проєктів. А з іншого боку – ми подаємо свої ідеї, а потім керівництво і навіть Міністерство культури затверджує це. Тобто це такий двосторонній процес. Звичайно, потрібне продовження тієї роботи, бо накопичено дуже багато записів. На семінарах, які ми проводимо зараз, ми пропонуємо: «Якщо у вас немає можливості зберігати записи, то, будь ласка, передавайте їх до нашого архіву, ми з часом зможемо їх розшифрувати і оприлюднити». І заохочуємо, щоби були створені фонди тих інших проєктів. Тобто і накопичення, і така методична робота.

■ Т. К.: Так, хотілося би, щоби це якимось трішки централізувалося. Тому що я розумію, що у кожного якісь справи, дуже багато різних тимчасових проєктів, які починаються і завершуються, а потім про них забувають. Прозвітувалися перед ґрантодавцями – і все. А потім де воно осідає, де оці вихідні файли залишаються – нікому не відомо. Можливо, в якихось приватних архівах, можливо, в якихось інституціях. Але дуже часто буває таке, що історія проєкту на цьому етапі завершилася. Було б добре, якби ці ініціативи доповнювали великий архів, стали його частиною.

■ Н. О.: Я вважаю, що всі ті історії, що ми зараз записуємо, є нашим цифровим спадком і належать тій спільноті, яка їх проживає і фіксує. Тому вони мають зберігатися десь в Україні, але також це мають бути якісь інституції – архівні, музейні, дослідницькі чи освітні – хто міг би цим спадком заопікуватися в той чи інший спосіб. Бо інституції – це значною мірою про сталість і тяглість відповідальності.

■ Т. К.: Так, тому що ми з Тетяною зараз є, але пройде 50 років і нас уже в інституті не буде, але архів залишиться і політика буде продовжуватися. Я хочу на це сподіватися. Я думаю, що все-таки ми йдемо до того, що в нас інституційна пам'ять не буде перериватися зі зміною влади, а все, зроблене раніше, буде успадковуватися і забезпечувати поступальний розвиток. Тому треба закладати сталі й універсальні підвалини для того, щоби цей архів наповнювався, ця платформа існувала, щоби люди могли навколо неї об'єднуватися. Хай це будуть копії, але хай вони в одному місці перебувають. І дослідники, котрі потім будуть вивчати і війну, і Майдан, зможуть заходити в одне місце, а не шукати 25 архівів, в яких є різні колекції.

■ Н. О.: Якби ви давали якусь пораду тим, хто зараз записує інтерв'ю в Україні, то що би ви їм сказали?

■ Т. П.: Проконсультуватися з психологом. Недавно я сама втілила цю ідею і звернулася до Інституту психології імені Костюка. Мені там порекомендували фахівця, який працює з історичними темами – доктор психологічних наук Андрій Маслюк. Я показала йому наші рекомендації, потім кілька прикладів інтерв'ю. І він погодився бути присутнім під час одного мого запису. Тобто це фактично було наше спільне інтерв'ю, але він спостерігав і за мною, і за оповідачем. Власне, одна зі суттєвих порад щодо роботи в нинішніх умовах: не треба дуже сильно копатися в деталях. Хоча вони і важливі, вони можуть розкрити специфіку якоїсь події чи моменту, але наразі треба давати можливість оповідачам самим говорити і не запитувати аж надто багато.

А ще хочу сказати, можливо, це порада більше для тих, хто тільки починає. Коли я проводжу семінари, то завжди кажу: «Ідеальних інтерв'ю не буває». Уявлення про ідеальне інтерв'ю суто особистісне. Хоча є якась спільна напрацьована методика, але можна одне й те саме інтерв'ю оцінити по-різному. Один дослідник скаже, що там є багато недоліків, а інший похвалить. Це річ дуже суб'єктивна. Але з власного досвіду підкреслю, що найкращі зі записаних мною інтерв'ю – це ті, які добре підготовлені. Тобто чим довше і ретельніше я готуюся до розмови, тим вона цікавіша і повніша. Також чим відвертішою я є перед оповідачем, тим кращим є інтерв'ю.

■ Т. К.: Я також скажу, що ідеальних інтерв'ю не буває, але трошки в іншому ракурсі. Бо Тетяна говорить про погляд фахівців ззовні, які потім будуть дивитися й оцінювати наскільки це інтерв'ю відповідає чи не відповідає методиці, наскільки воно ідеальне. А я хочу сказати з погляду самого інтерв'юера, який оцінює власну роботу.

Коли ми навчаємо, то намагаємося людям пояснити, що «це має бути отак, а тут має бути наративна частина, а тут мають бути запитання, а тут маєте робити так, а тут маєте людину розговорити». І я їм це розповідаю, але періодично нагадую: «Але ви маєте пам'ятати, що ідеальних інтерв'ю не буває». Бо вони стикаються з проблемою надвисоких вимог до себе, особливо якщо вони перфекціоністи і тільки-но розпочинають свою практику інтерв'ювання. От записали інтерв'ю, але: «Я Вам його не покажу, бо воно не ідеальне». Навіть для себе я розумію, що справа не в дотриманні всіх можливих правил, а в тому, щоби почути історію цієї людини. І якщо ти ставиш на перше місце людину і її історію, яку ти маєш почути, то ця історія відбудеться.

Зрозуміло, що треба ретельно готуватися до кожної розмови. Але оця готовність приходить ще й з досвідом. Чим більше інтерв'ю ти проводиш, тим більше в тебе складається внутрішнє відчуття того, що людину в конкретний момент можна запитати, а про що говорити не варто. Тому практика важлива.

Ukraine War Archive.

Марія Бучельнікова і Ярослав Кириєнко про збір історій задля справедливості

Розмову записано онлайн 21 серпня 2023 року

■ Ярослав Кириєнко (Я. К.): Я представляю Громадську спілку «Освітній дім прав людини в Чернігові», координую напрям документування воєнних злочинів з квітня 2022 року. До цього я займався підтримкою правозахисників, громадських активістів, журналістів, які опинилися в небезпеці.

Після повномасштабного вторгнення, після того, як вдалося вивести родини і близьких людей з Чернігова, ми зв'язалися з командою і вирішили, що будемо долучатися до документування воєнних злочинів. Ми приєдналися до Коаліції громадських організацій «Україна. П'ята ранку» та ініціативи «Трибунал для Путіна». Почали працювати спочатку віддалено: збирали матеріали, архівували їх згідно з «протоколом Берклі», співпрацювали з правоохоронними органами. Коли Чернігівщина була деокупована, команда повернулася і ми почали робити моніторингові візити.

Саме в цей період ми познайомилися з ініціативою «Архів війни» громадської організації «Докудейз», зрозуміли його мету, навіщо це роблять, за якими процедурами збираються свідчення, як передаються матеріали і як зберігаються. Цей алгоритм досить добре підійшов під нашу роботу, тож ми почали співпрацювати.

■ Марія Бучельнікова (М. Б.): Я проєктна менеджерка «Архіву війни» – як тільки він з'явився, я його веду. Паралельно від початку повномасштабного вторгнення займаюся комунікацією з іноземними медіа щодо тем російського колоніалізму, імперіалізму, відносин між Росією

та Україною. Моєю окремою ініціативою є Ukraine Explainers – це пояснювальний проєкт англійською мовою, він перекладений ще одинадцятьма мовами. Ми продовжуємо писати такі пояснювальні матеріали за допомогою волонтерів. У соціальних медіа їх поширюємо для того, щоб іноземці краще розуміли, що у нас відбувається. За весь час роботи маємо кількомільйонні охоплення. Можливо, ми робимо свій якийсь вклад у формування нових наративів про Україну. Це така додаткова активістська робота.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Якщо ми можемо повернутися думками до весни 2022 року і помислити про мотивації і те, що рухало вами, коли ви почали уявляти і формувати «Архів війни» чи вирішили долучитися до цієї ініціативи?

■ **М. Б.:** Ми розуміли, що дуже багато проєктів «Докудейз» зупинилися, але нам потрібно щось робити, чимось займатися, відволікати мозок і бути корисними. Тому що ми працюємо в громадській сфері і, мені здається, для більшості людей в цьому полі важливо розуміти, що вони якось впливають на формування громадянського суспільства, на покращення у своїй країні чи громаді. Ми почали думати, які напрями могли б могли б розвинути тут і зараз, щоб бути корисними.

Поступово сформувалася ідея – тоді ще «Енциклопедія війни», навіть не «Архів», а була інша назва. СБУ почала викладати дуже багато злих розмов росіян між собою: там були жахливі речі, які вони обговорювали. На той час нам було важливо, що іноземці мають це все бачити і чути. Ми хотіли перекладати ці матеріали англійською, запустити таку кампанію. А потім поступово це сформувалося в ідею, що все можна збирати, зберігати, систематизувати і воно в майбутньому може бути дуже корисним для багатьох цілей і багатьох напрямів. З цього виросла ідея енциклопедії.

Ми розуміємо, що зараз Україна і українці переживають нову історію для себе, тобто ми на етапі формування нової історії і нам важливо було зберігати, фіксувати цей момент. У нас тоді ще була така наївна ідея, що ми зможемо допомогти в розслідуванні воєнних злочинів. Звісно, пізніше ми зрозуміли, що, на жаль, ніяк не можемо впливати і навіть зібране нами не є доказами. Але все одно ми можемо надати інструмент тим, хто безпосередньо може займатися цими розслідуваннями професійно. Тому в нас глобальна мета – це досягти справедливості для українців. Але тверезо ми почали розуміти, що можемо допомагати своїм досвідом, експертизою і не лізти в те, чого ми не вміємо. Важливо робити найкраще те, що ми можемо. І мені здається, що тоді багато українців і українок себе знайшли в допомозі своїй державі і людям

саме тим, чим вони можуть займатися найкраще. З цього і виник «Архів війни».

■ **Я. К.:** Я абсолютно згоден з тим покликом, бо громадський активізм саме для того, щоб бути корисним в ті часи, коли державі найтяжче. Мабуть, тоді всі з громадського сектору шукали, чим вони можуть допомогти і як вони можуть підсилити країну. Коли команда була на безпечній території, коли діти в безпеці, коли ти вже видихнув, коли медкомісія пройдена і ти чекаєш, уже в тебе є час і ти маєш зрозуміти, чим далі будеш займатися.

Почалося документування воєнних злочинів – мені директор організації запропонував очолити цей напрям, бо в мене був тривалий досвід роботи у правоохоронних органах. Свого часу я працював слідчим, тому для мене це було дуже своє і тут я міг бути найбільш ефективним. Ми почали збирати дані з відкритих джерел, розмістили також номер телефону й електронну форму та адресу, куди можна було скидати інформацію, повідомляти про воєнні злочини на території Чернігівщини. Відповідно, до нас почали звертатися люди і ми стали писати перші інтерв'ю – це були не стільки інтерв'ю, скільки записи свідчень людей, того, що вони розповідають. Ми почали задумуватися над тим, що нам далі потім робити з тим зібраним матеріалом.

Ми мали мету притягнути до відповідальності винних осіб – це було першопричиною того, чому ми почали цим займатися. Але коли повернулися на Чернігівщину і стали робити моніторингові виїзди, спілкуватися більше з правоохоронними органами, то зрозуміли, що цю роботу налагоджують. Ми можемо ділитися інформацією, наші матеріали передаються: і розвідка, і OSINT, і повідомлення та свідчення. Але, все ж таки, ми даємо інформацію, а не докази. Докази збирають правоохоронні органи. Тому ми все частіше задумувалися про ціль документування як збереження пам'яті про війну і збереження історії. Збереження того, що відбулося в ці роки, щоб через багато-багато років не переписали цю історію, не зманіпулювали нею, щоб наші діти чи внуки не читали про «російських визволителів» на Чернігівщині.

Коли ми виїжджали в населені пункти і пояснювали людям саме цю мету, то люди охочіше розповідали, бо для них це була зрозуміла мотивація. Коли ми говорили про притягнення до відповідальності, то люди розуміли, що того буряту чи тувинця, чи росіянина, який натиснув на гашетку і зробив постріл, ми навряд знайдемо. Тоді люди не дуже охоче з нами спілкувалися. Але коли ми мотивували і пояснювали, що ми зберігаємо правду про війну, через 15 років всі побачать з першого джерела, ці матеріали можуть бути використані для документальних

фільмів, це не ми будемо розповідати – те, що ви розкажете, які посили ви зробите світу, буде збережено. Це їх досить добре мотивувало. Так ми почали збирати інформацію і передавати її до «Архіву війни».

■ **Н. О.:** Спілкуючись з колегами, які працюють в полі документації, я помічаю такі спільні лінії. Одна з них – це розуміння меж власної компетентності і того, де ти можеш якнайкраще прикласти зусилля, де ти можеш бути найбільш помічним чи помічною. Особливо в сфері гуманітаристики, соціальних наук, коли ми одразу бачимо результат, коли цей результат відкладається в часі, інколи набуваючи неочікуваних форм. Інша лінія – це отой горизонт планування або радше уявлення, що ми зараз робимо щось задля бажаного майбутнього, коли зібрані свідчення із першоджерел допоможуть нам укласти оповідь про війну від першої особи, розказати про її безпосереднє проживання.

Можете розповісти детальніше про команду – хто працює над архівом і як ця команда змінювалася впродовж цих останніх півтора року?

■ **М. Б.:** Це дуже класне питання, тому що воно завжди допомагає усвідомити успішність і масштаби роботи. Те, чим я дуже сильно пишаюся: в нас вся команда, яка почала з нами працювати, яку ми сформували протягом кількох місяців минулого року і поступово її доформовували, всі ці люди залишилися з нами і вони тепер стали дуже крутими експертами і експертками. Дуже багато процесів ми будували просто з нуля. Не було так, щоби в когось запитати, на щось взоруватися. Тобто ми розуміли, що якщо ми збираємо матеріали, нам потрібні люди, які будуть це все завантажувати в одне місце, в одному форматі і якимось сортувати. А потім нам потрібно, якщо ми хочемо зробити з цього каталог, то всі ці матеріали має хтось передивлятися і призначати ключові слова, щоб всередині каталогу було зручно шукати ці матеріали. Потім нам потрібно, щоби люди скоординували інтерв'юєрів, документаторів, якщо ми хочемо ще й фіксувати воєнні злочини або принаймні збирати історії, в яких можуть бути їхні ознаки і загалом досвід війни. Так поступово, розуміючи напрями нашої роботи, ми збирали команду.

Наприклад, напрям аналітики і тегування в нас постійно тільки збільшується. Ми починали з трьох людей в команді. Причому це були люди, в яких не було безпосередньо такого прямого досвіду. Вони в ході роботи формували і розуміли, як правильно це вибудовувати. Вони вчилися. Ми влаштовували тренінги. Тепер вже їх семеро плюс керівниця. Це насправді дуже важка робота, тому що це робота з сенситивним матеріалом, це робота постійно з контентом, який викликає дуже багато емоцій всередині і болючих почуттів. Але вони не просто не покинули це, а стали ще й крутими експертами і експертками в цьому.

Так само з командою зі збору інтерв'ю, ми теж, по суті, починали процес з нуля. Наші колеги, координаторки Тетяна і Марина, шукали інтерв'юєрів самі. Далі намагалися зрозуміти, як виходити на свідків, на людей, які готові розповідати історії. Їм вдалося по Україні зібрати дуже круту команду, класних експертних людей, які записують інтерв'ю та знімають професійно.

Також хочу додати, що в «Архіву війни» два співзасновники – це громадська організація «Докудейз» і організація «INFOSCOPE», яка зареєстрована в Лондоні. Це теж українці, які зараз базуються там. «INFOSCOPE» забезпечує всю технічну сторону, вони розробили цю базу, вони її підтримують. А зі сторони «Докудейз» ми сформували команду за напрямком інтерв'ю, тегування, аналітики, сортування, комунікацій, роботи з партнерами. Тому робота розділилася по зонах відповідальності. Але загалом, якщо говорити про цю велику команду «Архіву війни» – це понад 50 людей в команді і трошки волонтерів. Серед них 17 інтерв'юєрів, які працюють по Україні в різних регіонах, досі з нами співпрацюють – це теж дуже важливо і цінно, що в нас вибудовувалася така чудова співпраця з різними людьми й організаціями.

■ **Я. К.:** У команди «Дому» трошки інші напрямки роботи, бо ми зараз займаємося і OSINT, і віддалено працюємо з відкритими джерелами. А щодо людей, які займалися безпосереднім інтерв'юванням, то ми починали з нуля. У мене був досвід опитування, спілкування з людьми. У директора організації був досвід моніторингових поїздок на території, наближені до тимчасово окупованих. Дмитро Науменко теж співпрацював тривалий час з «Докудейз», він також займався моніторинговими візитами. Але саме документувати ніхто не вмів, тобто все, що напрацювали зараз, це вже наш доробок.

А починали дуже-дуже складно, бо людей не було і всі займалися всім. І плюс виїзди на території, які ще не зрозуміло, чи вони розміновувались, чи не розміновувались. Плюс шукати тих людей, які б хотіли і могли розповідати. Ми втрюх виїжджали постійно – це і була команда. Ми тоді купили такого бусика маленького, старенького, на якому можна було виїжджати кудись за Чернігів і почали вчитися. Ця команда, в загальному, збереглася.

■ **Н. О.:** З одного боку, ми надбудовуємо на якомусь своєму попередньому досвіді, професійному чи життєвому. З іншого боку, ми не були готові до роботи в умовах повномасштабного вторгнення. Тобто щось ми знали і вміли, але теж дуже багато всього потрібно було вчитися. У таких складних обставинах безпекових і психологічних, ми творимо інституції, випрацьовуємо практики того, як проводити ці розмови, і того, як

їх зберігати. Тобто я бачу зараз дві важливі лінії, які я би з вами хотіла проговорити. Перша – збір цих історій. Друга – це їхнє збереження, опис і плани щодо майбутнього використання.

Було дуже багато дискусій щодо того, коли починати розмови з людьми і як у них включатися: етично, методологічно, безпеково. Чи можете розповісти про те, як ви вирішували оці дилеми?

■ Я. К.: Я розповім про те, як ми збираємо інформацію. Ми дійшли до цієї схеми і вважаємо, що вона дієва, тож ділимося нею на навчальних програмах, які готуємо для документаторів. Перед поїздкою в населений пункт аналітик з відкритих джерел готує тим людям, які будуть виїжджати, довідку з кейсами: що там відбулося, які свідки вже опитані, хто може бути потенційним свідком, які епізоди варто проговорити.

Якщо ми бачимо, що інформація добре задокументована журналістами чи правоохоронними органами, якщо є публічна підозра щодо цього кейсу, ми намагаємося повторно не опитувати цих людей. До того ж, робота журналістів сильно відрізняється від нашої роботи, бо їм потрібна більш емоційна складова, ми ж документуємо фактаж, нам більше важливі свідчення. Тому ми попередньо знаємо, де і з ким нам варто поспілкуватися в цьому населеному пункті.

Після приїзду ми спілкуємося з органами місцевого самоврядування для того, щоб розказати, хто ми такі та що плануємо робити. Їм дуже важливо пояснити, що документатори, які приїжджають і записують інтерв'ю, – це не журналісти, які одразу висвітлять інформацію з прізвищами і персональними даними свідків.

Одразу після деокупації нам варто було поспішати. Ми за тиждень робили по три поїздки, бо намагались охопити якомога більшу кількість людей. На той час це було виправдано, щоби були збережені першоджерела, щоби люди не закрилися, не виїхали, адже багато почали виїжджати. Було емоційно і фізично дуже складно спілкуватись і записувати. Зараз ми вже можемо більш ретельно готуватися до інтерв'ю, збирати інформацію про свідка, якщо він давав інтерв'ю раніше.

Наразі у нас вже десь близько 300 записів, ми вже навіть будуємо ланцюжки між цими свідченнями. Ми можемо з певного інтерв'ю зрозуміти, з ким нам ще потрібно поспілкуватися. Зараз ми вже маємо перелік свідків, яких шукаємо, з якими налагодили зв'язки і запланували зустрічі для інтерв'ю. Є люди, які охоче спілкуються, є люди, які неохоче. Наприклад, жертви сексуального насильства. Є люди, які змінюють прізвища, які задля безпеки не хочуть бути публічними. Є люди, які згодні записувати свої свідчення виключно на диктофон,

а не на відеокамеру. Ці матеріали ми передаємо в «Архів війни».

Як відбувається саме інтерв'ю? Ми спочатку розповідаємо, хто ми і який проєкт представляємо, навіщо ми це робимо. Відповідаємо на будь-які запитання. Пояснюємо безпекову сторону. Описуємо наші матеріали, даємо ознайомитися з тим, чим займаємося, – ми маємо звіти по населених пунктах Чернігівщини, ті, що в публічному доступі. Оскільки ми входимо до міжвідомчої робочої групи правоохоронних органів, це також допомагає пояснити людям хто ми і для чого це робимо. Потім беремо згоду на обробку персональних даних. Ми записуємо персональні дані і підписуємо фізичну згоду на передачу цих матеріалів, зокрема, міжнародним інституціям, правоохоронним органам, якимось іншим громадським організаціям. Потім вже приступаємо до запису інтерв'ю, яке складається з двох частин. У першій частині людина називається і під запис погоджується на обробку і накопичення своїх персональних даних. Ця частина є закритою. Вона так само передається до «Архіву війни», але не є публічною. А друга частина вже може бути опублікована. У ній людина може представитися будь-яким іменем, якщо це задля її безпеки. Якщо готується якийсь публічний матеріал, то у кожного з героїв береться повторний дозвіл на оприлюднення його історії. Це дуже важливо за принципом «не нашкодь».

■ М. Б.: Ми проконсультувалися з кількома правозахисними організаціями, перш ніж взагалі запускати цей процес, тому що ми розуміли, що це може бути чутлива інформація. І не нашкодити – це було основною задачею. Тому ми розробили опитник після консультацій з Центром громадянських свобод (ЦГС) та Українською Гельсінською спілкою з прав людини (УГСПЛ). Також ми вирішили записувати відео, бо якщо далі рухатися в якісь мультимедійні проєкти, то відео відкриває більше можливостей.

Не обов'язково людина розповідає лише про військові злочини і не обов'язково чутливу інформацію. Часто люди дуже охоче діляться різними історіями чи рефлексіями. Ми розробили велику юридичну базу під цей проєкт і зараз трошки її адаптуємо, перебудовуємо. Наші координаторки дуже відповідально і серйозно ставляться до будь-якого поширення інформації. Навіть якщо під запис людина дала згоду, все одно ми перепитуємо. Це дуже важливо, тому що в Україні, на жаль, є дещо недбале ставлення до персональної інформації інших людей. Для нас дуже принципово, бо люди мають знати, як і де їхні дані використовуються.

■ Я. К.: Ще додам, що в цій роботі ми виступаємо такими собі психологами. Бо часто людина спочатку не хоче розповідати, а потім ми три

години з нею спілкуємося, ми не можемо її зупинити, коли вона емоційно розповідає про те, що з нею сталося. Також є населені пункти, в яких не було жодного журналіста, в які не заїжджали правоохоронні органи. Просто фізично неможливо охопити всі ці території. Люди там ображені, що на них не звертають увагу, – вони таке пережили, а ніхто про них не згадав. Коли ми приїжджаємо, то до нас приходять і самі просяться з нами поспілкуватися. Тобто це про емпатійне спілкування і психологічну підтримку цих людей.

■ **Н. О.:** Тому творення архівів – це теж про визнання множинних і різних досвідів, така валідизація в публічному полі. Це спосіб показати людям, що вони не забуті і є частиною колективного організму, їхні страждання важливі. Але це теж емоційно дуже складна робота – слухати людей. Слухати їх безпосередньо в моменті, але також опрацьовувати ці матеріали згодом. Як ви піклуєтеся про себе?

■ **Я. К.:** Це питання про мотивацію. Ти знаєш, що це потрібно зробити, важливо зафіксувати і завантажити. Наприклад, навіть не всі зібрані нами інтерв'ю передані в «Архів війни». Невиконане завдання більше тебе випаює, ніж емоційне спілкування. Хоча по колегам я бачу, що є ті, хто потребує підтримки, кому психологічно складно. Але люди мотивовані і знають, навіщо вони це роблять.

■ **М. Б.:** Я не записую свідчення. Але як координаторка можу запропонувати колегам пройти якісь тренінги. Також я хотіла би організувати нашим документаторам і аналітикам можливість психологічних сесій, але, на жаль, жоден донор поки не підтримав цей запит. По команді я бачу, що не зовсім зрозуміло, що з цим всім накопиченим емоційним багажем робити. Є відчуття, що накопичилось дуже багато і має бути цьому вихід, розвантаження. Поки це питання «з зірочкою» для мене.

■ **Н. О.:** Я можу поділитися нашим досвідом супервізійних сесій, коли ми щотижня збиралися командою в одному фізичному просторі. Оскільки це було систематично, воно дуже добре спрацювало. У нас була психологиня, яка модерувала ці зустрічі, але інколи ми навіть самі збиралися і проговорювали. Тобто просто бути разом і говорити – це вже знімає частину стресу і допомагає фіксувати стан команди, його зміни.

Давайте перейдемо до життя розмов у цифровому світі, коли безпосередні міжлюдські взаємодії перетворюються на візуальне джерело чи текстову розшифровку. Можете розповісти про цифрову інфраструктуру, яку вибудували навколо цього архіву? Що відбувається з інтерв'ю після того, як ви його записали?

■ **Я. К.:** Після запису інтерв'ю ми робимо його анотацію. Коли вона гото-

ва, відео може бути завантажено в «Архів війни». Ми знімаємо на камеру, тож одне інтерв'ю може бути понад 50 ГБ. За день ти можеш одне чи два інтерв'ю підвантажити. Частину інформації, фактаж зі свідчень з даними про локації, жертв, ймовірних воєнних злочинців ми передаємо тим коаліціям, з якими співпрацюємо: «iDос», база «Мнемоніки», база «Трибунал для Путіна». Також пишемо звіти, робимо аналіз по окремих населених пунктах.

■ **М. Б.:** Ми отримуємо інтерв'ю безпосередньо від документаторів. Спочатку ним опікується команда, яка займається сортуванням і завантаженням на сервер. Є окрема таблиця, яку вона веде: ім'я інтерв'юера, інформація про кількість переданих матеріалів, коли було записано, хронометраж. Під кожен файл створюється окрема картка з усією вхідною інформацією.

Коли вже матеріал є на сервері, він переходить до наших аналітиків, які продивляються відео від початку до кінця, проставляють теги по тайм-кодах. Тобто якщо людина шукає за ключовими словами щось дуже специфічне, то їй відображаються ці фрагменти. Вся персональна інформація знаходиться у базі, але користувачі не мають доступу до неї. Буває так, що матеріал, наприклад, може бути доволі чутливим, тож ми його закриваємо від можливості перегляду, тобто присвоюємо другий рівень доступу. Користувач архіву може побачити, що такий матеріал існує, з такою-то інформацією, про ось таке свідок розповідає, але це не можна передивитися. Ми вирішили всередині команди, що доступ до таких матеріалів будемо надавати тільки правоохоронним органам, адвокатам або правозахисникам. Можливо, через якийсь час і якусь правильну кількість років ми переглянемо цю політику. Але зараз ми не можемо цього відкривати і не будемо. А є історії, які не стосуються воєнних злочинів, такі радше антропологічні, тоді ми надаємо доступ першому рівню, тобто всі користувачі можуть їх бачити.

■ **Н. О.:** У вашому архіві є різні рівні доступу: адміністраторів і користувачів. Залежно від нього матеріали можна або редагувати, або переглядати онлайн, або просто бачити, що такий матеріал є. Моє запитання, на яке я сама не маю відповіді, стосується того, що ви наразі закриваєте. Як ви вирішуєте, які дані маркувати як чутливі?

■ **М. Б.:** У нас є, наприклад, ситуація, коли свідок розповідає на камеру історію, але потім згадує інформацію про іншу людину, яка не давала згоду на цю розповідь. Це може бути не просто ім'я, а персональна інформація і ще додатково про вбивство або катування. Це чутлива інформація. Ми почали розбирати це питання з юристкою: чи можемо ми, наприклад, це інтерв'ю показувати користувачам? Чи може воно

наражати на небезпеку того, про кого розповідають? У нас була ідея записувати цю частинку, але це здоровенна робота, тому що треба прослухати всі ці інтерв'ю наново і щоб якась людина додатково файли редагувала. Є дуже багато підводних каменів, але ми от зараз в процесі вирішення того, як менше витратити ресурсу, але водночас і правильно заменеджирити.

З приводу класифікації самих інтерв'ю ми точно зрозуміли, що якщо це розповідь про сексуальне насильство, катування, викрадення, суміжні воєнні злочини, то автоматично завжди на другому рівні доступу. Тобто буде тільки відомо, що такий матеріал є, але його не можна буде переглянути. Як мені пояснив Олександр Павліченко, виконавчий директор УГСПЛ: якщо факт доконаний, то він не є чутливою інформацією, наприклад, відомо, що якусь людину вбили. Але якщо є склади воєнних злочинів, то треба приховувати цю інформацію і не поширювати її.

■ Н. О.: А чим зараз живе ваш проєкт?

■ М. Б.: Архів є стратегічним напрямом ГО «Докудейз» і є плани його розвивати, довго ще ним займатися. Стратегування насправді класна справа і я раджу спробувати її, якщо колись знайдеться час, навіть трошки помріяти, пофантазувати, адже бачення конкретних цілей полегшує до них рух і їхнє досягнення. Ми окреслили основні кроки, які треба буде зробити протягом цього і наступних трьох років, це трошки вселило надію. Ми зараз працюємо над підтримкою команди, рухаємось, розвиваємось, набиваємо експертизу, партнеримося. Хочемо виходити на міжнародний рівень, бо багато ще не ораного поля за кордоном. Уже зараз ми започаткували серію документальних фільмів «Свідки», аби змонтовані матеріали з англійськими субтитрами показувати за кордоном. Україну потрібно далі тримати в полі зору, щоб ми не випадали з інформаційного простору. Зараз над цим працюємо.

■ Я. К.: Ми переходимо до питань використання цих матеріалів. Це дає змогу більш якісно проаналізувати наш досвід і зробити роботу над помилками: що зі зібраного можна використовувати, а що не вийде. Я думаю, що архів буде жити в перспективі і запитів на нього точно буде багато. Ми завжди наводимо такий приклад: якби свого часу була можливість знімати кадри про Голодомор, то, можливо, в нас би не було зараз війни.

■ Н. О.: Записати інтерв'ю – це тільки перший крок. Подальше життя цих матеріалів вимагає навіть більше ресурсу: їхнє збереження, опрацювання, удоступнення, пошук якоїсь мови, якою ти можеш комунікувати з різними аудиторіями. Тобто це пошук відповідей на запитання

не тільки про те, чи показувати їх, але також як показувати, кому показувати, де показувати. Водночас важливо мати бачення майбутнього, адже воно дає сили рухатися далі.

Моє останнє запитання до вас: якби ви мали можливість порадити собі щось минулої весни, коли тільки уявляли цей проєкт, що би це була за порада? Або можете порадити щось тим, хто тільки береться за подібну роботу.

■ Я. К.: Я би порадив собі приділяти більше уваги алгоритмам дій і структуруванню діяльності. Ми досить велике коло питань взяли на себе, але охопити їх тією кількістю людей, яка в нас у команді, просто нереально. Тому перше – це структурувати, зрозуміти, навіщо ти щось робиш, мотивувати команду і рухатися потроху. Не хапатися за все. Коли ти хочеш бути корисними і там, і там, і там, то ти не будеш корисний ні там, ні там, ні там. Працювати більш структуровано і зважати на особисті людські ресурси, які вичерпуються.

■ М. Б.: Я дуже погоджуюсь. Мені здається, що порадити щось тим, хто зараз починає щось подібне, легше, бо вже начебто є можливість сповільнитися і запланувати. Тоді в нас її не було. Все було реакційно. Ми теж набирали багато всього на себе і деякі речі починали, та не доводили їх до кінця, тому що з'являлося інше, яке вважалося більш важливим і терміновим. Дещо з того, що ми почали давно, нам варто було би насправді допрацювати. Це особливо стосується юридичної складової роботи. Тому, якщо починати збирати свідчення чи взагалі будь-яку інформацію і не мати для цього правильної юридичної бази, потім доведеться витратити великий ресурс на те, щоб це все перепрацювати наново.

Мені здається, що важливо чітко розуміти цілі та пріоритети, щоб попри все рухатися саме за ними. Бо ми не можемо брати на себе абсолютно все. Краще орієнтуватися на експертизу людей і довіряти їм. Краще свою роботу робити якісно, ніж починати робити все і не дороблювати до кінця нічого. Тому в мене тут дуже подібні відчуття з Ярославом. Але я рада, що нам вдалося знайти свою стежку і по ній іти. Раніше в нас не було ресурсу на стратегічне планування, але зараз вже відчуваємо, що є і ресурс, і потреба розуміти, куди ми рухаємось далі.

24/02/22, 5 ранку: Свідчення з війни.

Наталя Отріщенко, Артем Харченко і Валентина Шевченко про міжнародну документальну ініціативу

Розмова записана онлайн 21 липня 2023 року

■ **Валентина Шевченко (В. Ш.):** Я старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України, також наразі історикиня й архівістка Центру міської історії. У проєкті «24.02.2022, 5 ранку: Свідчення з війни» я опікуюся базою даних, але в різні періоди займалася і транскрибуванням записів, і інтерв'юванням, і менеджерськими функціями.

25 лютого 2022 року я виїхала з Києва на Тернопільщину. Впродовж наступного тижня просто відчула, що мені необхідно щось робити, тому що було велике психологічне напруження і треба було переключити увагу з моїх індивідуальних переживань на активні дії. Оскільки раніше я вже мала досвід співпраці з Центром, була на літніх школах, була резиденткою, я звернулася до колег, і мені сказали: «Приїжджай». Власне, так я опинилася тут.

■ **Артем Харченко (А. Х.):** Я народився і живу в Харкові. Бути істориком – це моя дитяча мрія. Я отримав історичну освіту і захистив дисертацію в Національному університеті ім. В. Н. Каразіна. Далі багато років працював як викладач загального курсу «Історії України» в Харківському технічному університеті. Паралельно розвивався як науковець, у тому числі через міжнародні стажування в полі єврейських студій і студій Голокосту. Я був у різних країнах на освітніх і академічних програмах і вже там стикався з досвідом інтерв'ювання, бачив різні фонди і як виглядає їхня робота.

На восьмий чи дев'ятий день війни на прохання дружини я погодився вивезти її та доньку з Харкова до родичів у Івано-Франківськ. Дорогою

туди я зупинився на один день у Львові. Раніше я був пов'язаний з Центром міської історії різними активностями, у тому числі як випускник літньої школи з єврейської історії, сліdkував за його роботою. Тому в березні 2022 року директорка Центру, Софія Дяк, запропонувала мені залишитися тут і стати стипендіатом.

■ **Наталя Отріщенко (Н. О.):** Я соціологиня і дослідниця у Центрі міської історії, координаторка проєкту «24.02.2022, 5 ранку: Свідчення з війни». Для цієї публікації я спілкуюся з колегами, які записували інтерв'ю в Україні після повномасштабного вторгнення. Наша з вами розмова дещо відрізняється від решти, адже вона про ту ініціативу, до якої я безпосередньо залучалася, тому я також буду пригадувати і рефлексувати про наш спільний досвід.

Думаю, що дві важливі речі можна виокремити на початку зустрічі. Перша – це про важливість мережування і зв'язків, які вдалося актуалізувати в надзвичайних обставинах. А друга – це те, що ви обоє в різний спосіб – дослідницький, викладацький, популяризаторський – працювали з контекстами війни і насилля: чи це Велика війна, чи це Друга світова війна і Голокост. Тобто це про наявність певної чутливості і розуміння поля, в яке доведеться заходити.

Ще важливий момент, про який згадувала Валя, – це якраз про різні типи входження і ролі в проєкті. Таке поступове залучення здається мені доброю практикою, тому що в нас були дуже різні емоційні стани. Чи можете пригадати свою мотивацію почати роботу над цим проєктом і поміркувати про перескладання професійного «я» в радикально загрожених умовах?

■ **В. Ш.:** У Львові я спочатку включилася у волонтерську роботу, яка більше задіявала фізично, ніж інтелектуально. Таке переключення «психіки на фізику» було терапевтичним для мене. Коли надійшла пропозиція приєднатися до документальної ініціативи, як людина, яка досліджує его-документи часів Першої світової війни, я розуміла, наскільки це важливо – зберегти свідчення звичайних людей у тому вигляді, в якому вони є зараз, у поточний момент. Це дуже цінно – зафіксувати ці історії до того, як постануть офіційні наративи, поширені через засоби масової інформації та інших суб'єктів політики пам'яті.

Напередодні повномасштабного вторгнення я закінчила писати статтю про щоденники селян півдня України про Першу світову війну. Важливість цих документів проявляється не стільки з погляду на конкретні дати чи події, які в них зафіксовані, скільки через те, що в них ми бачимо емоційний стан людей і на що вони спрямовували свою увагу.

Якраз оцей момент, що я можу бути дотична до того, щоби зберегти емоції, зберегти слова, якими люди описують свій досвід, був для мене одним із вирішальних мотивів доєднатися до ініціативи.

■ А. Х.: Коли я приймав пропозицію включитися в роботу по документації, то не дуже думав про те, як це професійно докладається до моєї кар'єри. Я не вважав і не вважаю досьогодні, що це є моїм полем. Я з дуже великою обережністю туди входив і спеціально тоді звертався до тебе, Наталю: «Давай, послухай мої інтерв'ю, чи я взагалі це правильно роблю». Хоча, з іншого боку, я розумію, що в мене був великий досвід, я багато читав про подібні проекти, фактично десятиліття дивився і слухав, як працюють записані свідчення. Моє ставлення до усної історії так само трансформувалося: спершу я піддавав її досить гострій критиці, потім моя іронія змінилася, але в тому сенсі, що я цілком визнаю, що усноісторичні джерела є такими ж джерелами, як будь-які інші, і вони так само вимагають методологічно виваженого підходу до роботи з ними. Я так само розумію, що є певні особливості і не кожний може брати інтерв'ю.

■ Н. О.: Я теж приходила в цей проєкт з певним багажем: у мене був досвід запису інтерв'ю на Майдані у 2013 і 2014 роках, коли ми проводили розмови безпосередньо під час революційних подій. Але як соціологиня я весь час працюю в теперішньому, тому інакше сприймаю ці виклики, ніж історики.

До речі, можемо поставити це запитання: а яке джерело ми творимо? Можливо, це не усна історія в своєму класичному прочитанні, коли запис розмови відбувається через десятиліття після того, як відбулися події. Так само травмастудії, ПТСР-студії стосуються тих ситуацій, які або завершені, або про які ми можемо говорити з певної дистанції. А тут ми перебуваємо безпосередньо всередині події, намагаємося надати їй сенсу, у тому числі через оповідання історії про неї. І понад те, ми самі є учасниками й учасницями того, що відбувається навколо нас, і не маємо розкоші вийти за межі війни та повернутися у безпечний простір свого щодення. Ймовірно, ми зараз творимо якийсь новий тип джерела, який потребує додаткової рефлексії в різних дисциплінах.

■ В. Ш.: Звісно, підходи істориків відрізняються від підходів соціологів чи антропологів. Але, мабуть, якраз у цьому був плюс, що ми мали таку міждисциплінарну команду, яка могла звертатися до напрацювань різних наук. Мені видається, що у подальшому нас справді ще чекає осмислення того, що зараз відбувається – документування, архівування чи як ще можна назвати цей проєкт. Можливо, це не буде названо усною історією, і ми знайдемо інше поняття для цього підходу.

■ А. Х.: Мені здається, що не треба шукати нову назву для цього проєкту – треба взагалі шукати нові слова. Також не треба забувати, що усна історія з'являлася як протиставлення традиційним джерелам і вже пройшло 70 років від того моменту, як про неї почали говорити в західній академії. І взагалі, після Другої світової війни будь-які теми для істориків вже мають передбачати роботу з усними джерелами, тому вони перестають бути чимось унікальним.

■ Н. О.: Якщо йдеться про повномасштабне вторгнення Росії до України, то зараз будь-хто зі смартфоном, кожен, хто фіксує реальність, вже творить цифрові джерела і формує власний архів. Вже не потрібно істориків, соціологів чи антропологів для того, щоб якось спровокувати людей на документацію і рефлексію. Це поле стало набагато більш демократичним і наповненим величезною кількістю матеріалів різного типу. Але це теж виклик для нас, як для професіоналів і професіоналок: яка буде наша роль у цих нових умовах? З одного боку, ми маємо запропонувати інструментарій для опису цієї інформації, аби вона стала аргументом для майбутнього. Але недостатньо лише описувати – потрібно приходити до цих матеріалів із конкретними питаннями і, ймовірно, новими методологічними підходами.

■ В. Ш.: Але у мене запитання – чи збережеться воно, і як надовго? Коли я міркую про ці матеріали з погляду майбутнього, то не факт, що весь цей масив даних буде існувати навіть через 10 років, і що до нього доступ буде можливим. Знову ж таки, зважаючи на досвід Першої світової війни, у музейних колекціях, в архівах ми маємо лише частину матеріалів із періоду. Решта існує в родинних збірках (і люди не знають, що з тим робити), або ж взагалі не збереглися, тож ці документи зникли з поля зору дослідників. От у мене таке ж запитання: ми живемо у найбільш документованій війні, масово щось фіксуємо, фотографуємо, але наскільки воно потім стане документом, наскільки стане джерелом?

■ А. Х.: Треба усвідомлювати, що ми ніколи не можемо зібрати всі джерела, адже люди постійно їх створювали, створюють і будуть створювати. Але до питання про роль професіоналів: існують інститути, які визнають нашу експертність, тож насправді для всього широкого кола – чи в Україні, чи поза нею – будуть важливими лише ті джерела цієї війни, які опишуть експерти. Але тут ніяких особливих викликів з часів XIX століття, умовно, до сьогодні, я не бачу. Нічого не змінилось. Є експерт, який має описати щось, аби воно було визнане джерелом.

■ Н. О.: Тут я можу включитися як дослідниця експертизи і зробити нотатку, що все-таки не все так стабільно з XIX століття. Змінюються інституції, які легітимізують експертність (чи це буде держава, чи наукові

осередки, чи третій сектор, чи медіа), змінюються стосунки експертів і громадськості.

Але повернімося до документації повномасштабного вторгнення і нашої ініціативи «24.02.2022, 5 ранку: Свідчення з війни». Мені здається, важливо те, що ми працювали як українська команда, але також ми мали і маємо це міжнародне поле і колег з Польщі (Інститут філософії і соціології ПАН), Люксембургу (Центр цифрової і сучасної історії), Британії (університет Сент-Ендрюс), які включалися в роботу.

Для мене особисто дуже цінними були міжнародні семінари з дослідження травми, конфліктів і насильства, які в нас відбувалися щотижня зі середини березня 2022 року і на які антропологиня Діана Воннак запрошувала вчених, що працюють у різних географічних і хронологічних контекстах. Таких зустрічей всього було 17: на них ми спілкувалися про виклики роботи в Руанді, Південному Судані, Боснії, інтерв'ю з біженцями, архіви свідчень Голокосту. Ці семінари були, по-перше, про певну рутинізацію, дуже важливу в тому світі, який розсипається. По-друге, вони давали мені надію і показували, що ми не самотні у тих викликах, з якими стикаємося, а також допомагали будувати зв'язки і виходити з тунельного бачення. Врешті, це була постійна перевірка наших рішень, можливість поставити собі питання, про які могли не задумуватися, а також важливий простір для навчання.

Також дуже корисними були щотижневі супервізійні зустрічі з психологинею Даною Яковенко, до яких долучалася вся команда – ті, хто проводять розмови, і ті, хто їх розшифровують, бо ця робота теж є емоційно виснажливою. Ці зустрічі допомагали якось складати свій досвід, якось його теж відслідковувати, бачити динаміку. За ці півроку, коли ми збирали інтерв'ю, ми сильно змінилися, я це бачила по собі і по команді.

Для мене ця ініціатива була великим викликом. З одного боку, я координую людей з різними досвідами, траєкторіями, емоційними реакціями, та разом з ними перебуваю всередині війни. До роботи в українській команді, окрім вас двох, у різний час долучалися Євген Горб, Марія Грищенко, Оксана Дудко, Мирослава Ляхович, Роман Молдавський, Вікторія Панас, Сергій Пахоменко, Ірина Пятницькова. З іншого боку, я комунікую наш досвід і включаюся в розмову з міжнародними партнерами. Врешті, я теж працюю як рекрутерка й інтерв'юерка. Тобто це для мене такі три рівні викликів: взаємодія з оповідачами й оповідачками, координація роботи української команди і комунікація назовні. Десять так це було з мого боку. Можете розказати про свій досвід командної роботи і про те, яку динаміку ви відслідковували за ті півроку, що ми активно працювали в полі?

■ А. Х.: Якщо йдеться про складання української команди цього проєкту, то для мене все виглядає і доволі логічно, і без якихось зривів. Фактично таким головним осередком стали люди з самого Центру міської історії, а вже до них доєднувалися дослідники і дослідниці, які отримали стипендії. Але, в принципі, команда була вибудована дуже швидко і працювала супер-демократично. І ця рутинізація майже відразу була закладена: ідеї цих семінарів наукових, зустрічей команди, щотижневі обговорення, консультації з психологом. Отакий механізм, який був відразу запущений, показує, що ви розуміли про що йдеться навіть в таких екстремальних умовах.

■ В. Ш.: Коли ми входили в цей проєкт, ще тривала перша стадія гострої реакції на стрес. Відповідно, робота команди вибудовувалася з погляду індивідуального підходу і чутливості до потреб кожного. Коли ми трохи адаптувалися, то динаміка змінилася. Зустрічі з психологом теж були корисні, як і те підтримуюче середовище, яке було в Центрі. Коли ми мали підсумкову зустріч із Даною, то виявилось, що учасники і учасниці команди заходили в проєкт із такими словами, як «біль», «страх», «тривога», а виходили зі словами про «спокій», «взаємодію», «чутливість». Для мене це свідчення того, що залучення психолога до роботи від самого старту проєкту є надзвичайно важливим. І ще, мабуть, я для себе зробила висновок, що коли ти працюєш із травматичними досвідами і з досвідами насилля, то краще працювати в команді.

■ Н. О.: Давайте поговоримо про наш підхід до роботи. Можу розпочати зі своїх рефлексій. Перше ключове слово, яке можу витягти, – це гнучкість. Вона стосується того, що ми були готові переглядати наш інструментарій, реагувати на безпекові виклики і постійно відслідковувати те, чиї свідчення ми записуємо, яких голосів стає більше, а яких бракує. Поряд із цим, у нас були незмінні документи – інформовані згоди, біограми – ми дуже детально їх обговорювали всередині міжнародної команди, адже розробляли з думкою про GDPR, Європейське законодавство зі захисту персональних даних, а також спільні для всіх міжнародних партнерів метадані, якими будемо описувати зібрані історії, щоби в майбутньому вони стали єдиним архівом.

Ще одне важливе поняття, яке для мене виводжу з нашої роботи, – дієздатність у деталях. Вона стосується і стосунків всередині команди, і наших взаємодій з потенційними оповідачами й оповідачками та проявляється у можливості приймати рішення на різних рівнях: від участі у проєкті та обрання місця, де сісти на час розмови, і до підходів у збереженні даних. Ми багато уваги приділяли рекруту, щоби переконатися, що людина справді готова і максимально свідомо того, які наслідки

може мати інтерв'ю – як у момент пригадування, так і після того, як розмова записана й заархівована. Ми також наперед ділилися списком тем, які плануємо обговорити, але наші співрозмовники та співрозмовниці могли самі обирати, як укласти свої оповіді. Наші інтерв'ю і з внутрішньо переміщеними людьми, і з волонтерами й волонтерками будувалися навколо змін їхнього щодення в умовах повномасштабної війни, бо це та тема, через яку можна вийти на ширші питання, при цьому не створюючи людині чітких рамок. Рішення про час і місце зустрічі приймали наші оповідачі й оповідачки. Тобто це також про максимальну чутливість до реакцій іншої людини і готовність підлаштуватися під те, що їй комфортно, при цьому не забуваючи про власні відчуття.

Третє – це про сталість. З усіма тими людьми, чиї історії ми записали і хто погодився на повторний контакт, ми хочемо провести ще одну розмову в майбутньому. У цьому другому інтерв'ю ми плануємо продовжити оповідь з того місця, де зупинилися, і розпитати людину про те, як склалось її життя далі. Можливо, запитати про те, які речі вона би розповіла зараз інакше, ніж у першому інтерв'ю. Ми також розглядаємо цю повторну зустріч як можливість переглянути чутливі дані, які з'явилися в першій розмові, і прийняти рішення разом з оповідачами й оповідачками щодо політик оприлюднення і збереження даних. Для мене цей проєкт – це про втілений на практиці підхід залучення, що передбачає обговорення і спільні рішення. Війна забирає у нас багато можливостей обирати, але ми можемо контролювати те, кому, коли і як розповідати свою історію та як її зберігати.

■ А. Х.: Можу розказати трохи про пошук оповідачів чи оповідачок. Я почав розпитувати більш-менш знайомих мені людей. Знову ж, я тримав у голові, що це не можуть бути близькі знайомі, бо треба зберігати якусь дистанцію. Також це були люди з різних середовищ. Коли ми зібрали перші 50 інтерв'ю і почали проговорювати зміст цих історій, то ключовим залишався принцип різноманітності і це впливало на подальший вибір. Виходило так, що наші співрозмовники все одно були дуже регіонально зосереджені. Ми проговорили, що переважно це люди з великих міст – у мене більшість моїх оповідачів була з Харкова і Києва. І навіть коли я пізніше записував інтерв'ю в Мукачеві чи в Чернівцях і шукав там потенційних учасників, то це виявлялись переважно харків'яни чи кияни.

■ В. Ш.: Мені резонує саме гнучкість. Гнучкість у всьому, зокрема в коригуванні нашого опитувальника і в підході до рекруту. Коли ми зрозуміли, що хочемо мати більше розмов із людьми, які в різний спосіб підтримують тих, що змушені були полишити своє місце проживання

і переміститися, я маю на думці волонтерів, то ми внесли ще додатково спеціальний блок запитань, які би більше розкривали діяльність саме волонтерських ініціатив. Якщо говорити особисто про мене, то я відчула своє бажання і ресурсність говорити з людьми вже, мабуть, у червні 2022 року. І, знову ж таки, я точно знала, що хочу говорити саме з людьми із цієї групи, тож всі записані мною інтерв'ю – це розмови із волонтерами і волонтерками.

Я можу докладніше розповісти про результати нашої роботи. За шість місяців – між серединою березня і серединою вересня 2022 року – команда проєкту відвідала 12 міст України, де ми зібрали загалом 155 інтерв'ю, чотири з яких були подвійними (за участі пари чи матері та доньки). Близько половини записів ми провели у Львові. Своїми історіями з нами поділилися 91 жінка і 67 чоловіків із Києва та 14 обласних центрів, а також із різних населених пунктів у восьми областях України. Вони представляють різні покоління, а середній вік учасників – 39 років. Більшість інтерв'ю проведено особисто, але 20 розмов ми записали онлайн, коли людина обирала такий спосіб спілкування. 106 інтерв'ю проходили українською мовою, 49 – російською. Усі наші матеріали розшифровані. До речі, інструкцію для транскрибувальників і транскрибувальниць ми теж допрацьовували і доповнювали у процесі реалізації проєкту.

Ми вже думаємо про другу хвилю, але робота з базою даних першої триває. Ми працюємо над системою тегування, робимо первинний аналіз змісту розмов на предмет потенційно чутливої інформації. Наразі я розумію, що це абсолютно нормально, що ця праця займає стільки часу, адже вона дуже копітка. Враховуючи досвід відеоархіву свідчень Голокосту ФортунOFF, яким на одному з семінарів ділився його директор Стівен Нарон, такі проєкти працюють роками, а не впродовж п'яти чи шести місяців. Робота з даними доволі тривала і ресурсозатратна.

■ Н. О.: Зараз ми на етапі опису того масиву, який зібрали у 2022 році. Тобто ми вже мислимо про наш матеріал не як про взаємодію в часі інтерв'ю, а як про дані, які вимагають відповідального збереження. Це теж цікавий транзит, який відбувся. Також ми думаємо про друге інтерв'ю і те, як його проводити. Ще у нас розширюється міжнародна мережа у Німеччині – ми співпрацюємо з Баварською державною бібліотекою, Центром досліджень сучасної історії у Гамбурзі, програмою публічної історії університету Хагена.

Якщо ми уявляємо нашу ініціативу як архів, який житиме у майбутньому, то це означає довготривалі зобов'язання, що бере на себе інституція щодо якісного опису даних, збереження і теж певної політики

доступу. Нам пощастило мати міжнародну команду, яка має експертизу в цифровій гуманістиці і допомагає з творенням резервних копій. Ми записуємо інтерв'ю за спільною методологією в різних країнах, тож маємо потенціал створити справді транснаціональну колекцію. Проте ми зараз все ще в умовах повномасштабної війни, тож про повноцінний доступ до цих матеріалів наразі не йдеться. Коли ми лише починали записувати, то я взорувалася на відеоархів ФортунOFF із його різними локальними точками доступу. Можливо, ми випрацюємо якісь інші моделі. Останнє запитання до вас: що би ви порадили собі в минулому, якби вам вдалося повернутися в часі назад у весну 2022 року і взятися за цей проєкт ще раз? Або що би ви порадили тим, хто тільки планує подібну роботу?

■ А. Х.: Потрібно входити підготовленим у це поле. Якщо ти не є фахівцем – не берися. А давати собі чи комусь іншому якісь особливі поради щодо того, як треба поводитися під час розмови, то це дарма, бо наймні мій досвід такий, що поки ти не проходиш ці перші інтерв'ю, ти не можеш цього вловити. Це те саме, що з водінням автомобіля: поки ти сам не кермуєш, то яка різниця, що тобі порадять із теорії? Для мене говоріння з людьми, їхнє інтерв'ювання – це такий окремий навик, який приходить із практикою. Тобто немає ніяких спеціальних порад, крім моєї віри в експертність і те, що людина має бути підготовлена до цієї роботи.

■ В. Ш.: Якщо порадити щось не собі, а комусь, хто тільки планує такі документаційні ініціативи та, взагалі, ініціативи, які стосуються роботи з травмою, то я це вже озвучувала, і для мене це дуже важливо – одразу співпрацювати з психологом і, за можливості, працювати командою, а не індивідуально.

■ Н. О.: Я думаю, що для мене ця ініціатива – це про розуміння довгих тривалостей тих рішень, які ми приймаємо, і про те, що кожне рішення так чи інакше буде потім відображатися на тому, що ми отримуємо в підсумку. Наприклад, ми вирішуємо жертвувати якимись темами, бо відчуваємо, що не варто з ними працювати через потенційні ризики для психологічного самопочуття людей. Ми також визначаємо для себе те, що є для нас важливим – в академічній роботі і житті назагал. В умовах війни наші цінності постають виразно.

Ще одне усвідомлення – це потреба чіткого розуміння, чому ти це робиш, і відверта відповідь собі: для чого ти зараз вкладаєш свій дуже обмежений ресурс у цей проєкт? І якщо ти вже його робиш, то роби максимально добре, випрацювай стандарти якості для себе, але теж і для свого професійного поля.

Ірина Склокіна. Повоєнне життя інтерв'ю

«Для мене це – про відвоювання того непевного майбутнього, яке в нас хотіли і хочуть забрати як у спільноти. Це спроба його повернути, створюючи архіви інтерв'ю, які будуть жити в цьому майбутньому» – таким чином Наталя Отріщенко, упорядниця цього збірника, означає власну позицію документаторки та дослідниці, що від лютого 2022 року включилася у збирання історій про війну. Цей збірник інтерв'ю є результатом розмов між колегами, які по-своєму бачать значення усних історій для майбутнього, їхню соціальну роль, використання в академічній та медійній сферах. У цій післямові я хочу прослідкувати, яким чином різні ініціативи рефлексують про роль усноісторичних архівів у творенні майбутнього та які закладають підвалини для сталості своїх проєктів. Які особливості усних історій російсько-української війни як джерела постають сьогодні? Який вплив вони мають і матимуть на громадську думку, правосуддя і справедливість? Яким чином усні історії використовуються для творення спільнот, кого вони включають і виключають? І чи стануть особисті усні історії вирішальною підвалиною для повоєнної культури пам'яті, конкуруючи чи взаємодіючи із медійними, художніми та пропагандистськими дискурсами?

Майбутнє усних історій як історичного джерела

Багато документальних ініціатив, представлених у цьому збірнику, наголошують на особливому відчутті важливості тих історій, які вдається записувати, для майбутніх історичних досліджень. Вочевидь, тут можна говорити і про традиційне уявлення про історію як наукову дисципліну, що озирає минуле з певної безсторонньої дистанції. Але також і про особливість воєнного часу із багатьма втратами – людей, будинків, пам'яток, цілих міст – засвідчення яких дає відчуття історичного

масштабу пережитого¹. Багато хто підкреслює також важливість не-гайності записів, оповіді під час подій, що розгортаються, як важливу позитивну рису, яка дозволить уникнути подальших нашарувань політики пам'яті та особистих викривлень при згадуванні. Тут оповідачі часто посиляються на приклад пам'ятання Другої світової війни з особливою цінністю свідчень, що були зафіксовані якнайближче до події. Дійсно, найперші зібрані свідчення 1940-х років часто були на десятиліття єдиними доступними джерелами про пізніше замовчувані чи витіснені на периферію радянської пам'яті аспекти, як-от долю євреїв та ромів, примусову працю в нацистській Німеччині та інші аспекти життя під окупацією². Також і більш мейнстрімні спогади – фронтовиків і партизанів, – записані у 1940-х, пізніше становили основу для переосмислення війни і в час хрущовської відлиги, і навіть перебудови, коли історики знову і знову прагнули знайти «автентичні» спогади, зокрема й опитуючи повторно тих, хто лишив свої власноруч написані чи переказані спогади у збірках музеїв. Такі ж наміри для повторних опитувань озвучують Світлана Маховська, Наталя Отріщенко, Оксана Довгополова. Оповіді під час події нерідко вважають більш автентичними, «живими», невикривленими впливами колективних наративів. Світлана Маховська зазначає:

«Тому сьогодні нам треба планувати і робити по-максимуму, щоб згодом колективний наратив не витіснив індивідуального досвіду українців й українок у російсько-українській війні» (с. 36).

Справою майбутнього, очевидно, залишається виявити вплив воєнної пропаганди та медіа, а також соціальної пам'яті про минулі війни та ширше – соціальних рамок конструювання оповіді про себе і свій досвід на особисті історії російсько-української війни, які записуються зараз. Водночас, ця «безпосередність» оповіді має знайти свою тривку форму в архівному збереженні. Частина учасників та учасниць цього збірника наголошують на тому, як вони наново увідомили важливість багатьох «технічних» робіт (транскрипції, впорядкування, називання, складання тегів та інших дій з архівації):

¹ Див. на матеріалах війни у Сирії: Saber and Long 2019, 447.

² Одним із найяскравіших прикладів є так звана «Чорна книга» – збірка ранніх свідчень (1940-і) про Голокост на окупованих радянських територіях, яка не була видана через сталінські репресії та опублікована в 1940-ві у США та у 1980 у Ізраїлі – до якої від часу першої публікації протягом десятиліть стали звертатися як до важливого джерела про долю радянських євреїв. З часом стало зрозуміло, що ця книга є джерелом не стільки про Голокост, скільки про культуру пам'яті, цензуру і пропаганду. Див.: Ducey 2006.

«Коли приходимо в архів, в бібліотеку, ще кудись, то за цим стоять десятки, можливо, сотні років кропіткої, абсолютно непомітної роботи цих людей, здебільшого жінок ... на цій каталогізації тримається вся наша розгорнута і бравурна наукова робота. Вони вибудовують те, на чому ми стоїмо» (Альберт Венгер, с. 77).

Характерно, що документаційні ініціативи почали також сприймати транскриберів не лише як «технічний персонал», залучати їх до обговорення змісту інтерв'ю, до сесій із психологом, розмов про самопочуття під час роботи.

Тоді як для деяких ініціатив характерний великий акцент саме на транскрипті – як на найкращій формі архівного збереження (Альберт Венгер, с. 75), інші говорять про необхідність відеозаписів – передусім для оприлюднення на ширші аудиторії. Post Bellum, Музей воєнного дитинства, Ukraine War Archive говорять про відео як про більш популярний та легший для сприйняття формат. Однак, варто додати ще й один аспект – наскільки зведення інтерв'ю до транскрипту викривлює його зміст, позбавляє відтінків смислу, та не дає оповідачу «говорити за себе». Аби подолати цю проблему, можливі різні підходи. Наприклад, Палестинський усноісторичний архів, записаний із біженцями у Лівані Американським університетом Бейруту пропонує систему пошуку за ключовими словами і тегами саме у відеоконтенті, причому застосовує теги місцевими наріччями та англійською, зберігаючи також специфічні поняття, які не мають аналогів у інших контекстах (Sleiman and Chebaro 2018). Такий спосіб доцільний задля збереження цілісності мовних та парамовних компонентів оповіді, її безпосередності та перформативності.

Радикальну позицію щодо балансу між використанням усних історій тут-і-тепер для впливу на поточну ситуацію та їхнім збереженням виключно як джерел для дослідження істориків майбутнього займає Альберт Венгер:

«Бо ж джерело – це як добре вино: чим йому більше років, тим воно краще. Можливо, колись я зміню свою думку, але зараз я кажу, що не хочу працювати як історик з цими розповідями. Я їх записав – і все, я не хочу з ними працювати. Тобто моя функція сьогодні – записати. Сьогодні я готовий покласти їх у шухлядку, а через сто років хай їх відкриє хтось інший» (с. 75).

Іншим підходом, який також покладає інтерпретації інтерв'ю на майбутнє, є друкування історій як вони є в якості джерела для інших дослідників та дослідниць, як робить, наприклад, «Український історичний

журнал» в особливій рубриці оповідей військових. Створення відео чи фільмів передбачає більш інтерпретативне втручання, вибудовування історії з уривків.

Інтерпретації джерел, доступ і поширення часто залежать від інституційних рамок їхнього архівування. Наразі не існує спільності у роздумах щодо єдиної інституції національного рівня, яка би зберігала та забезпечувала доступ до матеріалів. Характерно, що центрально устийовані інституції, як-от Інститут національної пам'яті, радше схильні до роздумів про централізацію (с. 132), тоді як більшість ініціатив розглядають своє завдання передусім у підтримці громад і спільнот, а тому беруть на себе завдання самостійного випрацювання форматів архівування та зберігання на локальному рівні.

Усна історія у формуванні громадської думки

Ідея про те, що записані під час війни оповіді мають бути негайно використані для конкретних змін у суспільстві, присутня у більшості документаційних ініціатив. Дуже поширеним є намір впливати на громадську думку в Україні та на міжнародному рівні, ширити усвідомлення характеру і масштабу злочинів російської армії, досвіду найбільш уражених бойовими діями та окупацією регіонів тощо.

Представлені у збірнику документаційні ініціативи обирають різні формати для у публічнення. Це і короткі відео-ролики, і півгодинні змонтовані фільми, і медійні статті, і наукові статті для міжнародної аудиторії. Є, проте, й ініціативи, які зосереджуються на архівуванні та збереженні, без широкого оприлюднення інтерв'ю і наданні доступу до них лише окремим дослідникам за запитом (Центр міської історії); інша інституція закрила доступ до свого відкритого онлайн архіву із початком повномасштабного вторгнення Росії, аби не зашкодити бійцям, що перебувають на фронті (Інститут національної пам'яті). У кожному випадку це пошук балансу між прагненням впливати на громадську думку та загрозою нанесення шкоди – самим оповідачам чи всьому суспільству через безпекові та етичні моменти.

В умовах війни виникають уявлення про неприпустимість оприлюднення певної інформації: наприклад тієї, яку може потенційно використати ворог, або такої, що її оприлюднення зашкодить оповідачеві чи оповідачці. Чіткого консенсусу щодо розуміння характеру і меж цієї інформації серед учасників та учасниць документальних ініціатив немає. Існує Наказ головнокомандувача ЗСУ від березня 2022 р. (Головнокомандувач 2022), є рекомендації Національної ради з питань

телебачення і радіомовлення щодо висвітлення окремих тем та епізодів, наприклад, дітей під час війни (Національна рада 2022), та рекомендації Комісії з журналістської етики (Комісія 2022). Але очевидно, що критерії такої інформації навряд чи можуть бути універсальними. Більшість представлених у збірнику інтерв'ю озвучують тезу про необхідність об'єднання кількох колег та залучення експертів та експерток ззовні для належної оцінки того, чи певне інтерв'ю несе загрозу – чи то для національної безпеки, чи для тих, хто оповідає.

Це наштовхує на роздуми щодо застосовності в українському контексті розповсюдженого міжнародного досвіду університетських етичних комісій, які детально розглядають юридичний, моральний, безпековий боки усної історичних проєктів, разом із дизайном дослідження та питальником. Однак, ці комісії також піддаються критиці через їхню часту забюрократизованість та вузький, формальний підхід, коли золотим стандартом є анонімізація інтерв'ю – видалення імені та даних, що вказували б на конкретну особу. Не дарма сам принцип «не нашкодь» та видалення особових даних походить із медичних досліджень, де загалом неважлива особистість людини, а лише певний набір її фізичних параметрів, із якими можна працювати як з «даними» (Le Roux 2015: 555).

Власне, сама інформована згода людини у роботі етичних комісій прив'язується до принципів збереження приватності, анонімності та конфіденційності – що дозволяє, наприклад, якісній соціології уявити оповідача як певний соціальний типаж, для дослідження якого не потрібна його ідентифікація як певної особи. Однак у багатьох випадках анонімізація може бути перешкодою і для досягнення цілей усної історії, і цілей самих оповідачів та оповідачок. Ле Ру узагальнює низку досліджень цієї проблеми так: анонімізація веде до втрати авторства, позбавляє оповідача чи оповідачку зв'язку з оповіддю як особистою спадщиною, не дає людині можливості повного включення у діалог зі суспільством, применшує значущість її особистого внеску та навіть може підірвати довіру до дослідження, яке посиляється на анонімізований транскрипт (Le Roux 2015). Міа Мартін Гоббс у своєму дослідженні інтерв'ю з ветеранами війни у В'єтнамі показує, що насправді оповідачі часто не дуже розуміють, чи розуміють відмінно від дослідників та дослідниць, поняття анонімізації (unnaming), «чутливого характеру інформації» та межі припустимого і табуйованого в оприлюдненні інтерв'ю (Hobbs 2021). Бажання бути названим по імені чи ні може залежати також від соціального статусу оповідача, і з кожним у тієї ж самої дослідниці чи того ж дослідника будуть вибудовуватися різні

владні ієрархії, стосунки часом непроханого «захисту» і патерналізму. Тож виходом може бути, на думку Гоббс, дуже індивідуалізований підхід, коли для кожного з оповідачів чи оповідачок буде ухвалюватися окреме рішення щодо збереження чи видалення імені. Очевидно, що такий підхід складно застосувати в усталених інституційних архівах, де анонімізація є загальним підходом (як, зокрема, в опублікованих матеріалах Міського медіаархіву Центру міської історії). Ще одним розв'язанням для одночасного представлення оповідача саме як особи та захисту від розголошення чутливої інформації може бути поділ інтерв'ю на різні частини, як це роблять Ukraine War Archive, Post Bellum та «Після тиші». За такого підходу є частини інтерв'ю, які загальнодоступні онлайн, а є частини із конфіденційною або чутливою інформацією, які стають доступними лише за спеціальним запитом (наприклад, тільки правоохоронним органам, адвокатам або правозахисникам) або взагалі не оприлюднюються на даний час. Саме такий підхід, із акцентом на особистому внеску людини, її власній позиції та відкритості до продовження спілкування, має сприяти творенню спільнот та соціальній інтеграції.

Інтерв'ю як метод соціальної інтеграції та творення спільнот

Серед українських документальних ініціатив існує думка, що «досвід записування свідчень про воєнне повсякдення, що триває, у режимі "тут і тепер", для світової практики тоді був (і досі залишається) унікальним» (с. 29). Із цією думкою навряд чи можна погодитися. Із настанням цифрової епохи фіксація воєнних подій в моменті стала набагато доступнішою, і тут ідеться не тільки про роботу професійних істориків та істориків, але також і про тих представників та представниць спільнот, які фіксують власний досвід та записують себе навзаєм³. Записи інтерв'ю під час війни тривають в Україні з 2014 року, і вже є наукові рефлексії (та авторефлексії) тих, хто веде таку роботу: наприклад, Юлія Юрчук та Людмила Воронова опитували представників і представниць історичної науки, журналістики та медіа щодо особливостей інтерв'ювання тих, хто переживає війну (Yurchuk and Voronova 2020). Очевидно, що такі (авто)документальні ініціативи створюють також спільне смислове поле для учасників і учасниць, сприяють встановленню міцніших зв'язків, кращому усвідомленню своїх завдань. Творення спільнотних

³ Однією з найбільш вивчених тут є тема війни у Сирії, зокрема, інтерв'ю зі свідками подій всередині країни та біженцями за кордоном. Див., наприклад: Saber and Long 2019.

архівів, за участі професіоналів і професіоналок чи й без неї, підсилює самих людей і дає їм можливість безпосереднього висловлювання – без медіації через позицію вчених, без рамкування стандартами та класифікаторами традиційних архівів, та без однакових питальників, що скеровують у «потрібний» бік. Серед представлених у збірнику ініціатив лише Ukraine War Archive та Інститут національної пам'яті приймають для зберігання також матеріали від інших людей, які не належать до їхнього проекту, що не дотримуються визначеної методології, можна сказати, вернакулярні матеріали, створені самими людьми. Вочевидь, ширша експертна й інституційна підтримка спільнотних архівів та їхнього зберігання залишається завданням на майбутнє.

У представлених тут розмовах також не звучала тема залучення самих свідків до комунікації з аудиторіями, ідеться радше про професійну роботу (істориків/инок, відеомейкерів/ок, архівістів/ок, дизайнерів/ок виставок), яка медіатизує голоси свідків для подальшої трансляції аудиторіям. Юлія Скубицька міркує про можливості партисипації оповідачів й оповідачок – поза лише пасивним «наданням дозволу» або схваленням кінцевого медіапродукту:

«Мені також важливо, щоби ми продовжували комунікацію і дискусію, щоби ми не відривалися від цього досвіду інтерв'ювання <...> Наприклад, Ольга Чистотіна [інтерв'юєрка] є чудовою фотографкою і вона зробила дуже цікаву ілюстрацію коментаря нашого оповідача, тож у мене виникла ідея якоїсь візуальної роботи з проектом. Цей підхід міг би бути дуже партисипативним – в колаборації між фотографами й оповідачами створювати якийсь візуальний ряд. Якщо ми говоримо про досвідність і можливість її комунікувати, то тут цікаво якраз експериментувати з різними медіа...» (с. 43)

Поки що також не дослідженим є питання, чи/як самі носії певного воєнного досвіду читають/дивляться/слухають спогади інших. Які присутні конфлікти інтерпретацій? Чи існують авторитетні голоси, що поширюють домінуючі рамки мислення про пережите під час війни? Андрій Усач з «Після тиші» зазначає, що частина потенційних співрозмовників і співрозмовниць відмовляються від спілкування саме через те, що «міряють» свій досвід у порівнянні з представленими в масмедіа історіями (с. 66), а отже було би цікаво побачити проекти, які включають роздуми носіїв досвіду про культуру пам'яті, залучають їх до творення форматів представлення історій. Як зазначила Дерія Озкул, «якщо застосовувати творчі формати, ми маємо використовувати методи, які учасники самі б вибрали для поширення важливої для них інформації» (Dudman 2019: 41).

Однак підтримка творення спільнот за допомогою усної історії має ще багато різних форм. Наприклад, представлені у збірнику ініціативи із Херсону та Одеси виразно спрямовані на підтримку локальних міських ідентичностей і їхнє критичне (пере)вписування у рамки національної української спільноти. Інтерв'ю з Херсона сфокусовані на аспектах стійкості, вітальності, опору (в тому числі повсякденного) ворогові, які становлять осердя нового образу цього міста:

«Херсон мав свою особливість у тому, що хоч і був захоплений, але не скорений. Як переживається ця нескореність? Якщо мова йде про опір, то перш за все про те, як тримається зброя в руках. Але на херсонському досвіді ми переконалися, що є різні досвіди протистояння. Є і цивільний спротив, і спротив мітингу, і рух "Жовта стрічка", й інтелектуальний спротив» (с. 48).

Завдяки спільності досвіду дослідника Олександра Черемісіна, який сам перебував в окупації, та його оповідачів, під час записів твориться також певна спільнота подібного досвіду, яка у комунікації осмислює пережите. Вікторія Нестеренко з Музею воєнного дитинства вбачає завдання усної історії ще і в тому, щоби створити спільний комунікативний простір для людей із відмінним досвідом:

«Цей різний досвід для кожного з людей був травматичним по-своєму, але люди починають міряться своїм болем. Коли нас самих болить, важко бути емпатійними і співчутливими до інших. Для мене стало дуже важливим зібрати ці різні історії для того, щоби потім створювати простори, де всі вони є цінними. У цьому я зараз бачу величезну роль музею як місця, де ці оповіді зберігаються» (с. 106).

Подібним чином, Оксана Довгополова з «Минуле. Майбутнє. Мистецтво» говорить про інтерв'ю як спосіб вибудовування комунікації між людьми, які залишилися у Одесі під час війни, тими, хто поїхав, і тими, хто повертається.

Відмінний від більшості досвід характерний, зокрема, для менш привілейованих та/чи вразливих суспільних груп, дослідження і збільшення видимості яких належить до типових завдань усної історії із її тривалою лівою та демократичною традицією. Представлені у збірнику ініціативи також наголошують, що включення цих груп означає також користь для цілого суспільства, а не тільки для них самих:

«Нам або нашим нащадкам треба буде писати історію російсько-української війни і варто її писати цілісною, а не фрагментарною. А коли ми почнемо писати цілісну історію, то маємо показати повсякдення людей з різних соціальних груп» (Заремба-Косович, с. 83).

У випадку адвокаційної організації «Fight for Right», інтерв'ювання є лише частиною зусиль з інтеграції людей з інвалідністю: займаючись захистом прав у ширшому сенсі до війни, з 2022 року організація здійснювала медичну евакуацію та провадила гарячу лінію допомоги. Записані інтерв'ю також прислужилися для розуміння способів кращого надання послуг. Так само проєкт Марії Шваб про вагітність і пологи під час війни та інтерв'ю з учителями працівниці Українського центру вивчення історії Голокосту Надії Уфимцевої та львівської соціологині з Українського Католицького університету Інги Козлової: працюючи із конкретною групою з особливим досвідом, вони мали на увазі практичні зміни на краще та навіть вплив на державні політики у відповідних галузях.

Вплив усних історій на політики та ухвалення рішень

Усна історія традиційно ставила за мету зміни в суспільстві, особливо у випадках, коли йдеться про конкретну професійну галузь, де, наприклад, вкрай важливим критерієм ефективності є думка професіоналів, експертів та отримувачів й отримувачок послуг. Наприклад, Марія Шваб, що збирає інтерв'ю з жінками, які мали досвід вагітності і пологів під час війни, говорить про плани публікацій для міжнародної спільноти, надавання інформації, «щоби на її основі розробляти політики, приймати рішення» (с. 92). Надія Уфимцева, що збирала інтерв'ю з вчителями й вчительками, має подібну позицію:

«Так само в нас була мета, коли ми описували цей проєкт, що, можливо, зібрані інтерв'ю і розповіді стануть ще одним джерелом свідчень про злочини росіян в Україні, зможуть долучитися до вироблення політик – як треба було би реагувати, допомогти, які інструкції давати освітянам з боку Міністерства освіти і науки» (с. 96).

Це перегукується із досвідом з інших країн, де переживання масштабних криз та катастроф, відрефлексоване за допомогою усної історії, ставало підставою для змін у політиках. Яскраві приклади наводить, зокрема, Марелла Гоффман у своїй роботі «Практикування усної історії для покращення публічних політик та програм» (Hoffmann 2017). Наприклад, усноісторична колекція про повінь у Північному Колорадо стала джерелом практичних уроків і змін у локальних планах готовності та відповіді на надзвичайні ситуації. Інтерв'ювання про епідемію еболи у Сьєрра-Леоне виявило культурні патерни поведінки, помічні для приборкання інфекції, а ретроспективні інтерв'ю із медиками дали розуміння як діяти у випадку повторення загрози. Інтерв'ю з нещодавніми

воєнними біженцями у Монреалі використовуються у міській політиці інтеграції, а також як навчальні матеріали у школах. Марелла Гоффман зазначає, що у сенсі впливу на політики та рішення найбільш ефективним є саме локальний рівень – найближчий до людей, найбільш ними контрольований, і такий, що впливає на повсякдення. Вона підкреслює, що дослідники мають володіти особливими навичками написання policy papers та їхнього доведення до державних службовців та депутатів, участі в очних зустрічах, засіданнях органів влади (Hoffmann 2017).

У представлених в цій збірці оповідах вплив на політику розуміється передусім у ширшому, абстрактнішому сенсі і на національному рівні. Ініціативи з виразним локальним обличчям – з Одеси, Херсона, Харкова – не акцентують каналів комунікації з муніципалітетами та позиціонують себе у зв'язках зі секторами академії та громадянського суспільства, хоча також є активними в розмові про комеморації війни та повоєнну відбудову. Так, Оксана Довгополова та Ольга Гвоздецька як одну з важливих для себе груп свідків обрали активістів, волонтерів, культурних діячів, які мають вплив на зміни у місті Одесі та цілій країні.

Усна історія для правосуддя і справедливості

Використання інтерв'ю як методу є поширеним у різних практиках: від найму на роботу до журналістики, від академічної усної історії до судової зали. Звісно, збирання свідчень криміналістами та практика усної історії значно відрізняються між собою. Проте під час війни усні історії вбачають великий виклик у тому, аби включитися і роботу з документування злочинів, незважаючи на те, що це може не мати юридичної сили.

Так, Ukraine War Archive співпрацює із правоохоронними органами, передаючи їм відомості про вчинені злочини та наявних свідків. З цією метою ця ініціатива робила моніторингові візити на деокуповані території. У цьому дуже помічним став попередній досвід роботи слідчим одного з документаторів архіву, Ярослава Кириєнка: «Звісно, пізніше ми зрозуміли, що, на жаль, ніяк не можемо впливати і навіть зібране нами не є доказами. Але все одно ми можемо надати інструмент тим, хто безпосередньо може займатися цими розслідуваннями професійно. Тому в нас глобальна мета – це досягти справедливості для українців. Але тверезо ми почали розуміти, що можемо допомагати своїм досвідом, експертизою і не лізти в те, чого ми не вміємо» (с. 136).

Потреба записувати інтерв'ю зараз задля правосуддя у майбутньому мотивована також усвідомленням того, що часом повоєнна культу-

ра пам'яті сприяє забуттю або відбіленню, а то і героїзує злочинців. Так, незважаючи на масштабні військові злочини, у Німеччині після Другої світової війни були поширені позитивні спогади про Третій Рейх, а у Сербії 2000-х – схвальне ставлення до Слободана Мілошевича, заперечення або виправдання його із поплічниками дій (Gordy 2017). «Ми маємо це документувати, цю біду, яку нам несуть російська армія і байдужість російського суспільства, бо коли постане питання прощення чи відмивання відповідальності, про їхні злочини потрібно пам'ятати» (с. 96) – говорить Інга Козлова.

Увага до злочинів росіян відображає також реакцію на міжнародний запит, передусім медійний, на максимально «сильні» емоційні історії, що були би здатні сколихнути аудиторії у близьких і зовсім далеких, географічно і ментально, країнах. Андрій Усач і Анна Яценко з «Після тиші», як і Олександр Черемісін з Херсонського університету, згадують про медіа, що зверталися з прямими запитам на оповіді про «жесть» – катування та інші злочини окупантів, та про міжнародні пропозиції грантів, що ставили вимоги працювати з подібними темами у короткий час, експлуатуючи оповідачів та інтерв'юєрів та, можливо, спричиняючи їм повторну шкоду.

Представлені в цій збірці проекти не зосереджуються виключно на злочинах і апелюють до поняття справедливості у ширшому і дещо метафізичному значенні – визнання, розуміння та прийняття досвіду людей, надання можливості бути почутими, представленими. Саме тому добір свідків, представлення різних груп, охоплення відмінного досвіду є важливими проблемами для документальних ініціатив. Всі вони зазначають орієнтацію на розмаїття, однак на практиці досягти «справедливого» представництва важко. Тут впливають різні чинники: і формальні обмеження інтерв'ювання військовослужбовців; і відмови в участі від людей із браком досвіду публічних виступів чи спілкувань з медіа (а також від людей, що втомилися від медійної уваги), безпека у прифронтових регіонах та неможливість інтерв'ювати на окупованих територіях. Присутній також і особистісний чинник, адже дослідники і дослідниці використовують для рекрутингу власні контакти та контакти з близьких середовищ та спільнот. Світоглядна близькість і прихильність до умовного публічного консенсусу унеможливають або роблять рідкісним інтерв'ювання тих, хто ухиляється від мобілізації, колаборував із окупантами або має проросійські погляди. Впливають й інші суспільні розлами – наприклад, складнощі інтеграції переміщених осіб, про які згадує Євгенія Нестерович:

«Непроговореність, непропрацьованість цієї теми всередині соціуму

створює купу бар'єрів. Як включити ті критичні зауваження, які лунають у розмовах, щоби оповідачі потім не почувалися ще більш виключеними? Момент з військовими буде ще гострішим» (с. 117).

Ці роздуми ведуть до висновку, що питання правосуддя і справедливості після конфліктів має охоплювати не лише свідчення про минулі злочини (зокрема, вчинені ворогами під час війни) та спричинені війною проблеми, але також і побудову більш справедливого та інклюзивного суспільства після війни всередині самої країни. Тут можна згадати приклади з інших географічних та соціальних контекстів. Наприклад, Сіндісо Бхембе та Мфо Нгопе у своєму дослідженні контр-архівів (альтернативних до державних) Південної Африки зазначають, що найбільш успішні архіви зосереджені не тільки на збиранні історій «минулого», але і на інтерв'юванні про досвід, який триває у сьогоденні. Ці архіви, поряд із дослідженням апартеїду та минулих громадянських конфліктів, зокрема, збирають історії та сприяють спілкуванню та саморефлексії ВІЛ-позитивних дітей, чий батьки загинули від СНІДу; чорношкірих монахинь, чий досвід та порушення прав довго ігнорували; та загалом багато звертаються в інтерв'ю до питань прав людини (Bhebhe and Ngoepe 2022).

«Кожен має свою історію» – цей слоган «Post Bellum» є гарним відображенням подвійних ролей усної історії: вона водночас може наснажувати (бо «пересічні люди» мають теж щось важливе для розповіді) та знецінювати (бо існує море історій і деякі будуть не почуті), об'єднувати (через діалог) та роз'єднувати (бо історія у кожного своя). Гадаю, розмаїття підходів існуючих документальних ініціатив, їхня саморефлексія та обмін досвідом, який представляє цей збірник, дають надію на те, що усна історія відіграє свою роль у творенні майбутнього – яка хоч і не буде місією його порятунку, але точно вагомим ресурсом для смислотворення.

Література

1. Bhebhe, S., & Ngoepe, M. (2022). Building counter-archives: Oral history programmes of the Sinomlando Centre and Memory Work in Africa and the South African History Archive. *Information Development* 38(2), 257–67.
2. Ducey, C. (2006). The Black Book: An unread history. *East European Jewish Affairs* 36:2, 141–61.
3. Dudman, P. (2019). Oral History and Collective Memory: Documenting Refugee Voices and the Challenges of Archival Representation. *Atlanti* 29:2, 33–43.

4. Gordy, E. (2013). *Guilt, Responsibility, and Denial: The Past at Stake in Post-Milošević Serbia*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
5. Hobbs, M. M. (2021). (Un)Naming: Ethics, Agency, and Anonymity in Oral Histories with Veteran-Narrators. *The Oral History Review* 48:1, 59–82.
6. Hoffman, M. (2017). *Practicing Oral History to Improve Public Policies and Programs*. Routledge.
7. Le Roux, C. (2015). Oral history research ethics: should anonymity and confidentiality issues be dealt with on their own merit? *Africa Education Review* 12:4, 552–66.
8. Saber, D., & Long, P. (2019). Refugee writing, refugee history: Locating the Refugee Archive in the Making of a History of the Syrian War, 444–62. In: Cox, E., Durrant, S., Farrier, D., Stonebridge, L., Woolley, A. (eds.). *Refugee Imaginaries. Research Across the Humanities*. Edinburgh University Press Books.
9. Sleiman, H., & Chebaro, K. A. (2018). Narrating Palestine: The Palestinian Oral History Archive Project. *Journal of Palestine Studies* 47:2, 63–76.
10. Yurchuk, Y., & Voronova, L. (2020). Challenges of Ongoing Conflict Research: Dialogic Autoethnography in Studies of Post-2014 Ukraine, 249–68. In: Jeppesen, S., Sartoretto, P. (eds). *Media Activist Research Ethics. Global Transformations in Media and Communication Research*. A Palgrave and IAMCR Series. Cham: Palgrave Macmillan.
11. Головнокомандувач Збройних Сил України. (2022). Наказ «Про організацію взаємодії між Збройними силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785> (станом на 20.02.2024).
12. Комісія з журналістської етики. (2022). *Рекомендації щодо інформації, яку не можна розголошувати в медіа під час воєнного стану*. URL: <https://cje.org.ua/statements/rekomendatsii-komisii-z-zhurnalistskoi-etyky-shchodo-informatsii-iaku-ne-mozhna-rozgholoshuvaty-v-media-pid-chas-voiennoho-stanu/> (станом на 20.02.2024).
13. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. (2022). *Спільний акт узгодження № 3 (нова редакція) «Висвітлення в медіа теми дітей війни»*. URL: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-3-nova-redaktsiya-vysvitlennya-v-media-temy-ditej-vijny/> (станом на 20.02.2024).

Простите
нас
Моей
Собаки

THERE had been shelling
close to us
during the
night 24.03.

Голоси, які звучать у книзі

■ **Марія Бучельнікова** – активістка, проєктна менеджерка Архіву війни, комунікаційна експертка. Співзасновниця медійного англомовного проєкту Ukraine Explainers. До початку повномасштабного вторгнення була співавторкою подкасту «Антропоцешо», а також продюсеркою і менеджеркою спільноти подкастярні «Радіо Поділ».

■ **Альберт Венгер** – історик, викладач, кандидат історичних наук. У 2008 році закінчив Дніпропетровський національний університет, а у 2011 – аспірантуру при кафедрі всесвітньої історії того ж університету та почав викладати на цій кафедрі. З 2023 року завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Сфера наукових інтересів: інтелектуальна історія, усна історія, історія Другої Світової війни.

■ **Ольга Гвоздецька** – журналістка, комунікаційниця, ведуча ефірів на 7 каналі (Одеса). Професійно працює у сфері інтерв'ювання. Випускниця філософського факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Її дослідницьке поле включає соціальні комунікації та мас-медіа. Долучилася до проєкту платформи культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» як інтерв'юерка.

■ **Оксана Довгополова** – кураторка платформи культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво», докторка філософських наук, професорка кафедри філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Працює з проблемами колективної пам'яті (локальний та регіональний виміри, підприємництво пам'яті, пропрацювання трагічного минулого тощо); дисертаційні роботи мали фокус на мапуванні

соціального простору феноменами іншого, чужого та відторгненого. З 2014 року почала працювати в полі публічної історії, меморіальних, дискусійних та художніх проєктах з фокусом на колективній пам'яті.

■ **Софія Дяк** – історикиня, директорка Центру міської історії, дослідницького та публічного історичного інституту. Вона здобула науковий ступінь докторки філософії в Інституті філософії та соціології Польської академії наук у 2010 році. Її дослідницький фокус включає повоєнні міські трансформації та відновлення, особливо в містах, з яких відбувалося переміщення, а також роль практик і концепцій спадщини в соціалістичних контекстах. Іншою сферою її роботи є публічна історія, зокрема кураторство виставок та просторових комеморативних проєктів.

■ **Ганна Заремба-Косович** – кандидатка соціологічних наук, наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України. Наукові інтереси охоплюють студії з інвалідності, студії з інтелектуальної інвалідності, якісні методи дослідження. Після повномасштабного вторгнення розпочала документування досвідів людей з інтелектуальною інвалідністю. Співавторка проєкту WARPATN (2023). Співавторка книги «Історія не без нас: становлення руху за права людей з інвалідністю в Україні» (2023).

■ **Алевтина Кахідзе** – художниця, перформерка. Навчалася в Національній академії образотворчого мистецтва та архітектури в Києві (1999–2004) й Академії Яна ван Ейка в Нідерландах (2004–06). З 2018 року вона є посланницею ООН з питань толерантності в Україні. Лауреатка премії імені Казимира Малевича у 2008 році, лауреатка першої премії Конкурсу молодих кураторів і художників (Київ, Центр сучасного мистецтва НаУКМА) у 2002 році. Авторка соло виставок у Києві, Парижі, Брюсселі, Празі, Стокгольмі, Копенгагені, Орхусі та Любліні.

■ **Ярослав Кириєнко** – керівник напряму документування воєнних злочинів ГС «Освітній дім прав людини в Чернігові». В організації очолював також напрям підтримки правозахисників, журналістів, громадських активістів у ситуації ризику. Співавтор досліджень із документування воєнних злочинів: «Під прицілом – школи Чернігівщини» (Звіт за результатами моніторингу нападів на школи під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну) та Звіт за результатами

моніторингових виїздів з документування воєнних злочинів у Чернігівській області.

■ **Тетяна Ковтунович** – завідувачка сектору обліку та збереження усних джерел Українського інституту національної пам'яті, координаторка усноісторичних проєктів «Майдан: усна історія» та «Усна історія російсько-української війни», укладачка трьох збірок серії «Майдан від першої особи» та видання «Капелани», відповідальна редакторка книг «Дівчата зрізають коси» та «Воїни Дніпра», авторка ідеї та режисерка документального фільму «Вогнехреща», створеного на основі усноісторичних свідчень.

■ **Інга Козлова** – соціологиня, кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Українського католицького університету, керівниця соціологічної лабораторії того ж університету. Польова дослідниця, сфера її наукових інтересів поєднує міську соціологію та урбаністику, право на місто, збір та аналіз якісних соціологічних даних, внутрішні міграційні процеси, пов'язані із російською війною проти України.

■ **Світлана Маховська** – етнологиня, антропологиня, кандидатка історичних наук, заступниця директора, завідувачка Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Київ), співзасновниця ГО «Центр прикладної антропології» (Київ) та Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни (Чернігів). Наукові інтереси: українська традиційна культура в історичній ретроспективі; особливості побутування, збереження та трансляції народної культури територій, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; усноісторичні дослідження як предмет наукових студій; антропологія катастрофи; гуманітарні аспекти російсько-української війни.

■ **Вікторія Нестеренко** – старша викладачка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, дослідниця в Музеї воєнного дитинства. У 2009 році вступила на історичний факультет ХНУ імені В. Н. Каразіна, в 2019 захистила дисертацію в Запорізькому національному університеті. У Музеї воєнного дитинства працює з 2020 року. Головне, що приваблює її в цій роботі – можливість дати людині безпечний простір для оповідання важких історій. Коло інтересів охоплює документування війни через підходи усної історії.

■ **Євгенія Нестерович** – менеджерка культури, критикиня, письменниця. Була співредакторкою сторінки культури в онлайн-виданні Збруч (2013–18), програмною директоркою у ГО «Мистецька рада Діалог» (2015–21), координаторкою програми у Чеському центрі в Києві (2020–22). Дописує до різноманітних ЗМІ есеїстику, критику, аналітику культури. В 2016 у співавторстві з Юрієм Іздриком опублікувала книгу «Summa» (Meridian Czernowitz). З травня 2022 року очолює команду ГО «Пост Беллум – Україна».

■ **Світлана Осіпчук** – директорка Музею воєнного дитинства в Україні. Випускниця кафедри історії НаУКМА, у 2013–22 роках викладала історичні дисципліни у Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». З 2014 працює в громадському секторі у сфері неформальної освіти та культури пам'яті. Одним із завдань музею вважає запровадження принципів безпечного документування досвіду війни, зокрема, й повсякдення дітей та підлітків.

■ **Наталя Отріщенко** – наукова співробітниця і координаторка усноісторичних проєктів у Центрі міської історії Центрально-Східної Європи, кандидатка соціологічних наук. У 2019–22 роках була афілійована з Центром сучасної історії у Потсдамі. Випускниця програми ім. Фулбрайта: у 2022–23 роках проводила дослідження на соціологічному факультеті Колумбійського університету. З березня 2022 року очолює українську команду в міжнародній документальній ініціативі «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни». Цікавиться методологією і методами соціологічних досліджень, усною історією, соціологією експертизи, міськими студіями.

■ **Тетяна Привалко** – історикиня, здобула вищу освіту в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка. Готувала і захистила дисертацію на здобуття кандидата історичних наук у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Викладала історію у школі та вищих закладах освіти. З 2013 року працює в Українському інституті національної пам'яті, з 2014 року – в полі усної історії. Інтерв'ювала учасників та очевидців подій Революції Гідності, російсько-української війни, Другої світової війни, Голодомору, радянського часу. Координувала регіональні записи проєкту «Майдан: усна історія», розробила концепцію та адмініструє вебсторінку «Архів усної історії».

■ **Ірина Склокіна** – історикиня, наукова співробітниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Захистила дисертацію (2014) про радянську політику пам'яті про нацистську окупацію на Харківщині. Брала участь у кількох проєктах з фокусом на культурну спадщину та регіоналізм, як-от www.openheritage.eu та «Роз/архівування пост/індустрії». З 2022 року вона також є дослідницею в рамках міжнародного проєкту «Sociobord: Соціальна політика на європейських прикордоннях у 1870–1990-х рр.». Сфери наукових інтересів: критичні студії спадщини, усна історія, соціальна держава.

■ **Юлія Скубицька** – історикиня, дослідниця. Захистила докторську дисертацію в Університеті Пенсильванії у 2018 році. У 2020–22 роках обіймала посаду Директорки українського офісу «Музею воєнного дитинства». У 2022–24 роках працювала як асоційована дослідниця у Принстонському університеті, де викладала курс «Травма і усна історія: надаючи голос (не)вимовному». У 2023 році керувала усноісторичним проєктом «Ті, що залишилися: Історії жителів Харківської області», організованим Центром міської історії. Спеціалізується на радянській історії, історії дитинства, публічній та усній історії.

■ **Андрій Усач** – історик, співзасновник та голова Громадської організації «Після тиші», автор ідей та історичний консультант документального короткометражного фільму «Безголосся» та документального відеопроєкту «На згадку», співавтор подкасту «Як ми вижили», інтерв'юер документального відеопроєкту «24.02: Життя після», ментор літніх майстерень з публічної історії «Recall, Reflect, Retell», автор академічних та науково-популярних публікацій з історії нацистського та радянського масових насильств.

■ **Надія Уфимцева** – історикиня, аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера її наукових інтересів охоплює східноєвропейську та українську юдаїку, єврейську книжкову культуру та музейну юдаїку. Вона є програмною директоркою Української асоціації юдаїки. Окрім наукових інтересів у сфері юдаїки, зацікавлена в дослідженнях з історії Голокосту, зокрема на теренах України. В Українському центрі вивчення історії Голокосту працює лекторкою, тренеркою та дослідницею; є співавторкою кількох освітніх проєктів для вчителів та школярів.

■ **Артем Харченко** – історик, доцент у Харківському національному університеті мистецтв імені І. П. Котляревського. Співзасновник ГО «Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи». Отримав ступінь кандидата історичних наук у 2012 році. Перебував як запрошений дослідник в Simon Dubnow Institute (Ляйпциг) у 2016 році, New Europe College (Бухарест) у 2018 році, Hebrew University of Jerusalem у 2018 році. Сфера досліджень пов'язана із соціальною історією, єврейськими студіями, студіями про геноциди.

■ **Вікторія Харченко** – експертка з прав людини. Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну була координаторкою медичної евакуації людей з інвалідністю в Організації людей з інвалідністю «Fight For Right» (2022), а також адвокаційною менеджеркою Fight For Right (2021–23). Наукові інтереси охоплюють питання прав людини, гендерної рівності та інвалідності.

■ **Олександр Черемісін** – історик, дослідник. Навчався в Херсонському державному університеті, здобувши ступінь магістра історії з кваліфікацією викладача історії. У 2003–06 роках – аспірант Херсонського державного університету. В 2007 році захистив кандидатську дисертацію. Протягом 2010–13 років перебував у докторантурі Запорізького національного університету, одночасно працював викладачем історії України в Херсонському державному аграрному університеті. У 2017 успішно захистив докторську дисертацію, у 2020 отримав вчене звання професора. З 1 вересня 2021 року – професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету. Сфера наукових інтересів охоплює міське самоврядування Півдня України в 1785–1917 роках.

■ **Марія Шваб** – соціологиня, дослідниця. Вивчала соціологію та громадське здоров'я в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» та епідеміологію і біостатистику в Університеті штату Нью-Йорк; наразі пише PhD дисертацію в Маастрихтському університеті. З 2015 року працює з темами ВІЛ-інфекції та аналізу даних. З 2019 року академічно досліджує досвіди пологів українських жінок, з 2023 викладає дисципліни громадського здоров'я в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

■ **Валентина Шевченко** – історикиня, кандидатка історичних наук, дослідниця та адміністраторка баз даних у документаційних проєктах Центру міської історії, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України. Кандидатська дисертація була присвячена розвиткові банкірської діяльності на території Південної України у XIX – на початку XX ст. Нині сфера наукових інтересів охоплює документування російсько-української війни, український контекст Першої світової війни, історичну урбаністику та соціально-економічну історію України XIX – початку XX століття.

■ **Кетрін Янгер** – історикиня, штатна наукова співробітниця Інституту гуманітарних досліджень у Відні (IWM Vienna), де курує програми «Documenting Ukraine» та «Ukraine in European Dialogue», членкиня Наглядової ради INDEX: Інституту документування і взаємодії. Вона спеціалізується на історії сучасної Європи з особливим акцентом на Україні; отримала науковий ступінь докторки філософії в Єльському університеті у 2018 році. Її дослідження фокусуються на практиках міжнародної політики, відносинах між релігією та владою, а також формах імперського управління.

■ **Анна Яценко** – культурна менеджерка, співзасновниця та голова правління Громадської організації «Після тиші», продюсерка документального короткометражного фільму «Безголосся» та документального відеопроєкту «На згадку», співавторка подкасту «Як ми вижили», продюсерка документального відеопроєкту «24.02: Життя після», координаторка віртуальної виставки «Депортації. Візуальна пам'ять» та онлайн-архіву «Під час перебування в Германії», співкоординаторка та менторка літніх майстерень з публічної історії «Recall, Reflect, Retell».

Список малюнків

Обкладинка:	Алевтина Кахідзе, 24.03. Dogs, forgive us, people
Сторінка 2:	Алевтина Кахідзе, 14.02. Self-portrait dated 14.02.2022
Сторінка 9:	Алевтина Кахідзе, 16.02. Evening. Drawn on 16.02.2022 in the evening
Сторінка 25:	Алевтина Кахідзе, 21.03. Self-portrait
Сторінка 61:	Алевтина Кахідзе, 6.03. A conversation with a friend from the West on 6.03.2022
Сторінка 79:	Алевтина Кахідзе, 16.03
Сторінка 103:	Алевтина Кахідзе, 7.03. Our world. Drawn 7.03.2022
Сторінка 125:	Алевтина Кахідзе, 26.02. Thinking about Immanuel Kant on 26.02.2022
Сторінка 155:	Алевтина Кахідзе, 06.06. I am in Irpin
Сторінка 171:	Алевтина Кахідзе, 24.03. Dogs, forgive us, people

ІСТОРІЇ ВІЙНИ: СЕРІЯ ПРО ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА АРХІВУВАННЯ

Видання INDEX: Інституту документування і взаємодії та Центру міської історії

Розмови з тими, хто питає про війну

під редакцією Наталі Отріщенко

ISBN 978-617-95025-4-5

2024 © Наталя Отріщенко

2024 © Алевтина Кахідзе, малюнки, обкладинка

2024 © INDEX: Інститут документування і взаємодії

2024 © Центр міської історії Центрально-Східної Європи

Ідея, проведення розмов, редагування: Наталя Отріщенко

Розшифрування записів: Валентина Король

Літературна редакція, коректура: Галина Матис

Фінансовий супровід: Ярина Панів

Адміністративний супровід: Вікторія Панас

Дизайн, верстка: Ірина Цімерман

Обкладинка, малюнки: Алевтина Кахідзе

Видання Центру міської історії Центрально–Східної Європи

Свідоцтво ДК № 6794 від 10.06.2019

У співпраці з Körber-Stiftung

Підп. до друку 24.04.2024. Формат 70 x 100/16

Папір офсетний 100 гр/м³. Гарнітура «Mulish»

Ум. друк. арк. 14,58

Наклад 500 прим.

Виготовлення ФОП Цімерман М. І., реєстр. № 2542901595

